

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Спеціальний випуск 34

*присвячений 325-річчю з дня народження останнього кошового
отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського*

Київ – 2016

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У–455

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки» (протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.; див.: *Бюлетень ВАК України.* – 2006. – № 4. – С. 5; *перереєстровано: протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.; Наказ МОН України: протокол № 747 від 13 липня 2015 р.)*

Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 9 від 28.04.2016 р.

Редакційна колегія:

Вабіщевич О.М., доктор історичних наук (Республіка Білорусь);
Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Могильний Л.П., доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Мокляк Я.В., доктор габілітований, професор (Польща);
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Патриляк І.К., доктор історичних наук, професор;
Петков П.С., доктор історії, професор (Болгарія);
Пуріч С., доктор історії, професор (Румунія);
Розовик Д.Ф., доктор історичних наук, професор;
Сорока Ю.М., доктор історичних наук; професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

У 455 Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2016. – Спецвип. 34. – 180 с.

Спеціальний випуск «Часопису української історії» присвячено 325-річчю з дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. Подаються статті, що відображають раніше не досліджені віхи його життя та діяльності, історіографію цієї славної постаті, канонізацію, відродження пам'яті про запорозького керманіча, сторінки історії запорозького козацтва періоду Нової Січі тощо. Традиційно збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні проблеми, історії науки та техніки тощо.

ББК 63.3 (4 УКР) я 43

Свідectво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2016

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ	7
ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ – КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ.....	7
<i>Валерій Ластовський</i> ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО ЧАСІВ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО У «СИНОДИКУ» БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО ЗОЛОТОНІСЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТИРЯ.....	7
<i>Олександр Пономарьов</i> АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ПОВТОРНЕ ОБРАННЯ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО КОШОВИМ ОТАМАНОМ У 1765 РОЦІ	11
<i>Галина Коцур</i> ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРІЖЖЯ ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ (1991–2016 РР.).....	19
<i>Інна Шугальова</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЦЕРКОВНОГО УСТРОЮ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ.....	33
<i>Сергій Прудивус</i> ГАРДЕРОБ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ КОД (НА МАТЕРІАЛАХ ОПИСУ МАЙНА КОШОВОГО ОТАМАНА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО).....	39
<i>Любов Отрошко</i> РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СИМВОЛОТВОРЕННЯ В ДОБУ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО.....	44
<i>Юрій Фігурний</i> ДЕРЖАВНИЦЬКА ТА ЕТНОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ АГРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ЩОДО УКРАЇНИ Й УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.	51
<i>Інна Демуз</i> ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА В НАУКОВИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ЧЛЕНІВ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ.....	60
<i>Віта Коцур</i> БЛАГОЧЕСТЯ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО	69
<i>Алла Білоцерківська</i> ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ (1691–1803): ШЛЯХ ДО СВЯТОСТІ.....	77
<i>Оксана Висовень</i> НАУКОВА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ СУЧАСНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ОСТАННЬОГО КОШОВОГО ОТАМАНА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО (1691–1803).....	84
<i>Іван Абаровський</i> П.І. КАЛНИШЕВСЬКИЙ У ПАМ'ЯТІ ЗЕМЛЯКІВ	89
<i>Олександр Іващенко</i> ВІДРОДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО КОШОВОГО П. КАЛНИШЕВСЬКОГО В ЗАПОВІДНИКУ «ПОСУЛЛЯ»	95
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	100
<i>Тетяна Горбань</i> ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У КОЗАЦЬКУ ДОБУ	100
<i>Марія Кравчук</i> ХУДОЖНІ КАРТИНИ ЯК ЕТНОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО (НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ КОЗАЦТВА У ТВОРЧОСТІ ІЛЛІ РЕПІНА)	106

<i>Катерина Нагайко</i> МОВНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ ЯК РЕАКЦІЯ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В СЕРЕДОВИЩІ СТАРОЇ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ	111
<i>Олена Кір'янова</i> БОРТЬБА РОМАНА ШУХЕВИЧА ТА УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕГРАЛЬНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ З РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНОЮ СИСТЕМОЮ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (СЕРЕДИНА ЧЕРВНЯ 1934 Р. – ПОЧАТОК СІЧНЯ 1937 Р.)	120
<i>Сергій Шкабко</i> ДЕПУТАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЕОНІДА КУЧМИ В ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ (1990–1994 РР.)	126
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	134
<i>Івеліна Черевко</i> КАМΠΑНИЯ НОРЯНГ ЯК ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП ІМДЖИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1592–1598 РОКІВ.....	134
<i>Наталія Соколова</i> ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА В ДЕРПТСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ВПРОДОВЖ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	138
<i>Оксана Красіонова, Марина Черниш</i> УЧАСТЬ ООН У ВРЕГУЛЮВАННІ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	143
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	148
<i>Лариса Грицик</i> ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЦЬКІ ТЕЧІЇ СТУДЕНТСЬКОГО РУХУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	148
<i>Оксана Попова, Наталія Соколова</i> ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ У ПРАЦЯХ КИЇВСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)	154
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	161
<i>Тетяна Дармороз</i> ВІДДІЛЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА ЯК ТЕРИТОРІАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСЕРЕДКИ (1921–1924 РР.)	161
НАШІ ЮВІЛЯРИ.....	170
<i>Олександр Добржанський, Анатолій Коцур</i> ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ЮВІЛЯРА	170
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ	176
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	177

CONTENTS

ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH.....	7
PETRO KALNYSHEVSKY - KISH ATAMAN OF ZAPOROZHIAN SICH: PAST AND PRESENT.....	7
<i>Valeriy Lastovskiy</i> ZAPORIZHZHYA COSSACKS TIME'S OF P. KALNYSHEVSKY IN THE «SYNODICON» OF BLAGOVESHCHENSK ZOLOTONOSHSKIY MONASTERY.....	7
<i>Oleksandr Ponomariov</i> ARCHIVE DOCUMENTS ABOUT THE RE-ELECION PETRO KALNYSHEVSKY OTAMAN THE KOSH IN 1765	11
<i>Halyna Kotsur</i> ECONOMIC DEVELOPMENT OF ZAPORIZHZHIA IN THE NEW SICH PERIOD: UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (1991–2016).....	19
<i>Inna Shugalyova</i> THE TRANSFORMATION OF TRADITIONAL CHURCH STRUCTURE AT THE EPARCHIES OF SOUTHERN UKRAINE DURING THE PERIOD OF THE NEW SICH	33
<i>Sergiy Prudyvus</i> WARDROBE AS A SOCIAL CODE (ON PROPERTY DESCRIPTION METERIAL KOSHEVYI ATAMAN PETRO KALNYSHEVSKYI).....	39
<i>Liubov Otroshko</i> THE DEVELOPMENT OF SYMBOLS CREATION DURING P. KALNYSHEVSKY ERA IN UKRAINE.....	44
<i>Yuriy Fihurnyi</i> STATEHOOD AND ETHNO-CULTURAL ACTIVITIES OF PETER KALNYSHEVSKY IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S AGGRESSIVE POLICY TOWARDS UKRAINE AND UKRAINIANS IN THE SECOND HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY	51
<i>Inna Demuz</i> HISTORY OF THE COSSACKS IN THE SCIENTIFIC INTERPRETATION OF NESTOR THE CHRONICLER HISTORICAL SOCIETY'S MEMBERS	60
<i>Vita Kotsur</i> THE PIETY OF PETRO KALNYSHEVSKY	69
<i>Alla Bilotserkivska</i> PETRO KALNYSHEVSKY (1691–1803): THE WAY TO SAINTHOOD.....	77
<i>Oksana Vysoven</i> THE SCIENTIFIC POPULARIZATION OF LIFE AND ACTIVITY OF PETRO KALNYSHEVSKY, THE LAST KOSHOVOI OTAMAN OF THE ZAPOROZIAN ARMY, MADE BY MODERN RESEARCHERS (1691–1803).....	84
<i>Ivan Abarovskyy</i> P. KALNYSHEVSKY IN MEMORY OF COUNTRYMEN	89
<i>Oleksandr Ivaschenko</i> RENAISSANCE MEMORY ABOUT KISH ATAMAN P. KALNYSHEVSKY IN RESERVE «POSULLYA».....	95
HISTORY OF UKRAINE	100
<i>Tetyana Gorban</i> THE PECULIARITIES OF ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN UKRAINIAN LANDS IN THE COSSACK EPOCH	100
<i>Maria Kravchuk</i> ART PAINTING AS ETHNOGRAPHIC SOURCES (ON THE EXAMPLE OF COSSACKS TOPIC IN THE WORKS BY ILYA REPIN).....	106

<i>Katerina Nahaiko</i> LINGUISTIC ASPECTS TSARIST POLICY AS A REACTION TO THE FORMATION OF A NATIONAL IDEAS IN OLD KIEV COMMUNITY	111
<i>Olena Kiryanova</i> THE STRUGGLE OF ROMAN SHUKHEVYCH AND UKRAINIAN INTERGRAL NATIONALISTS WITH THE REPRESSIVE-PUNITIVE SYSTEM OF SECOND POLISH REPUBLIC (IN THE MIDDLE OF JUNE 1934 – IN THE BEGINNING OF JANUARY 1937).....	120
<i>Sergiy Shkabko</i> LEONID KUCHMA’S DEPUTY ACTIVITY IN THE SUPREME RADA OF UKRAINE (1990–1994).....	126
WORLD HISTORY.....	134
<i>Ivelina Cherevko</i> NORYANG CAMPAIGN AS THE FINAL STAGE OF IMJIN WAR 1592–1598.....	134
<i>Nataliya Sokolova</i> PHYSICAL CULTURE AS AN ACADEMIC DISCIPLINE AT THE UNIVERSITY OF TARTU DURING XIX – EARLY XX CENTURY	138
<i>Oksana Krasionova, Maryna Chernysh</i> THE UNITED NATIONS ROLE IN SETTING THE ARMED CONFLICT IN UKRAINE	143
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE.....	148
<i>Larysa Hrytsyk</i> THE NATIONAL-CULTURAL TRENDS OF THE STUDENT MOVEMENT IN DNIEPER UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19 TH CENTURY (HISTORICAL THOUGHT).....	148
<i>Oksana Popova, Natalyia Sokolova</i> SOME FEATURES OF RESEARCH NATIVE HISTORY IN THE WORKS OF KYIV HISTORIANS IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY (HISTORIOGRAPHY ASPECT)	154
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES.....	161
<i>Tatiana Darmoroz</i> BRANCHES OF ALL-UKRAINIAN AGRONOMIC SOCIETY AS TERRITORIAL AND ORGANIZATIONAL CENTERS (1921–1924)	161
OUR JUBILLERS	170
<i>Oleksandr Dobrzhanskyi, Anatoliy Kotsur</i> PROFESSOR VASYL BOTUSHANSKYI’S LIFE AND CREATIVE PATH.....	170
REQUIREMENTS FOR THE ARTICLES	176
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS	178

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ – КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 94 (477) «16»

© Валерій Ластовський
(Київ)

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО ЧАСІВ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО У «СИНОДИКУ» БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО ЗОЛОТОНІСЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТИРЯ

У статті досліджується питання зв'язків українського запорозького козацтва із Благовіщенським Золотоніським монастирем. На сьогодні збереглося майже невідоме історичне джерело, котре було тут створене – «Синодик». Цей документ детально не вивчений, а тому перед науковцями стоїть завдання його публікації та аналізу. Його важливість підкреслюється ще й тією обставиною, що він з'явився через два роки після ліквідації Запорозької Січі і запорозького козацтва як особливого прошарку населення. Він записаний майже повністю одним почерком; є лише невеликі правки і доповнення, зроблені іншою особою.

Історія самого монастиря починається від 1720-х рр. Він був досить значним господарством і мав стабільні зв'язки з українським козацтвом. Це підтверджується не лише «Синодиком», але й іншими документами. Козаки часто виступали в ролі благодійників монастиря, дарували йому необхідні для богослужіння речі, виступали в якості будівельників церковних споруд.

У «Синодику» містяться записи про родоводи гетьмана Б. Хмельницького, старшину Гетьманщини та запорозького козацтва. Щодо останнього, то згадуються як померлі козаки, так і живі. З останніх виділяється 94 прізвища. В інших випадках – лише імена. Згадується тут також козак Петро Калниш. Однак, вважати його кошовим отаманом Петром Калнишевським підстав на сьогодні немає.

Ключові слова: «Синодик», козацтво, Запорозька Січ, кошовий отаман, рід, монастир, церква.

Історія запорозького козацтва вивчається з різноманітних точок зору, і, здається, історичних джерел ще досить для того, щоб поповнювати наукову інформацію щодо цього явища в історії України. Одним із таких документів цієї епохи є «Синодик» Благовіщенського Золотоніського монастиря, практично невідомий широкому загалу і майже не введений до наукового обігу.

В історіографії на нього зверталася увага не часто: спочатку відомим дослідником генеалогії українського козацтва В. Кривошесю (1958–2015), а пізніше, в контексті вивчення «Поминальника» Преображенського Золотоніського Красногірського чоловічого монастиря 1771 р., і автором цих рядків [4, с. 86, 347; 5, с. 47–58; 6, с. 14–17]. Треба зазначити, що аналіз, здійснений В. Кривошесю, був першим ґрунтовним дослідженням «Синодика» як джерела з історії запорозького козацтва. Разом з тим, даний документ потребує більш детальної уваги і уточнення певної інформації.

Слід відмітити, що ця пам'ятка з'явилася у 1777 р., тобто в той час, коли вже самої Запорозької Січі не існувало, знищеної двома роками раніше. І в цьому й полягає осо-

блива цінність джерела. Воно представляє собою рукопис із зшитих 56 аркушів розміром 15,5 × 19,5 см у картонній палітурці розміром 17,0 × 20,5 см, котрий зберігається в Інституті рукопису при ЦНБ ім. В.І. Вернадського [3].

Найімовірніше, цей «Синодик» був створений заново. Він записаний майже повністю одним почерком; є лише невеликі правки і доповнення, зроблені іншою особою. Як свідчить запис на першому ж аркуші документу, його творцем був ієрей Нестор Козміч, котрий і відмітив дату, чи то початку запису (найімовірніше), чи то закінчення – 22 червня 1777 р.

Сам монастир знаходився в передмісті Зозулівка містечка Золотоноші (тепер – це районний центр Черкаської області). Утворений він був у результаті переселення черниць із згорілого Коробівського Благовіщенського монастиря у 1760 р. У новоствореному монастирі поступово з'явилися дві церкви: Благовіщенська (1765) та Іоанна Златоуста (1783). Відомо, що на 1786 р. тут проживало 52 черниці з ігуменею. У 1789 р. їх було переведено на місце щойно ліквідованого чоловічого Золотоніського (Красногірського) Спасько-Преображенського монастиря. І на цьому місці він вже існував і в наступні століття.

Історія цього монастиря починається приблизно з 1720-х рр., коли з'являється жіночий Благовіщенський Коробівський монастир. Цьому посприяв ігумен Вознесенського Мошногірського монастиря І. Ракович, який поселив у Коробівці двох родичок-черниць і надав їм у користування навколишні землі. Після пожежі, яка сталася 1760 р. і знищила чернецькі будівлі, всі мешканці переселилися до Золотоноші, де заснували вже новий Благовіщенський Золотоніський жіночий монастир [1, с. 211–212, 774]. Черниці продовжували користуватися всіма угіддями, які належали раніше до Коробівської обителі. У зв'язку з цим, у жовтні 1768 р. ігумен Вознесенського Мошногірського монастиря Герасим від імені своєї братії звернувся до єпископа Гервасія зі скаргою на черниць за присвоєння земель і прохав повернути їх в користування мошногірським ченцям. У грудні того ж року ця справа розглядалася і в Золотоніському земському повітовому суді, але не на користь ігумена Герасима [7, арк. 11–18 зв.].

1752 р. Благовіщенський Коробівський монастир налічував загалом 168 осіб (на чолі – ігуменія Параскева, піп, дякон, дячок, їх сім'ї, 32 черниці, 114 підданих та 4 найманих робітники) [8, арк. 6]. Господарство ж, яке знаходилось в їхньому розпорядженні, на квітень 1755 р., складалося з 12 робочих волів, 12 коней, «товару рогатого різного» 40, 16 телят, овець 41, 8 кіз, 5 гусей, 8 качок, 13 свиней [9, арк. 12]. Благовіщенський Золотоніський монастир, який цілком можна вважати правонаступником Коробівського, мав на 1771 р. вже значно більше господарство. На хуторі при селі Коробівка, який залишився за черницями, знаходилося 150 вуликів бджіл, великої рогатої худоби – 16 голів, коней – 34 голів, 27 овець, 28 свиней, 50 курей, 50 качок. Обслуговувало ж на хуторі господарство загалом лише одних чоловіків 34 підданих [10, арк. 45]. Наприкінці 1773 р. монастир нараховував у своєму господарстві 25 голів великої рогатої худоби, 30 коней та 43 вівці [11, арк. 1].

Загальна кількість землі, яка знаходилася у володінні Золотоніського монастиря, на 1771 р. становила 10813 кв. сажнів, з яких власне під монастирем було 491 кв. саж.; ґрунти і орна земля при місті Золотоноша – 4559 кв. саж., а на хуторі при селі Коробівка – 5763 кв. саж. [11, арк. 43–46 зв.]. Земельна власність монастиря, у порівнянні зі станом на 1760 р., суттєво була доповнена новими придбаннями. До цього рубежу черниці користувалися 23 різними угіддями (лани, ниви, луки, гаї, ліси, ґрунти),

7 з яких було придбані ще в 1719–1725 рр. за ігуменства Іоасафа Раковича. Після переселення до Золотоноші обитель у період з 1762 по 1768 рр. купила ще 7 угідь. Частина ж усіх цих земель була закуплена або у жителів навколишніх місцевих пунктів (як, наприклад, в 1743 р. нива – у мешканця Золотоноші Федора Ярошенка і т.п.), або ж у козацької старшини (в 1719 р. куплено лан у домантовського сотника Гавриїла) [11, арк. 44–46 зв.].

Цей монастир, як показують джерела, тісно був пов'язаний як з козацтвом Гетьманщини, так і Запорозької Січі. Яскравим прикладом допомоги запорозького козацтва православним монастирям може слугувати його ставлення до Благовіщенського Золотоніського жіночого монастиря. На його території в серпні 1765 р. було закладено будівлю церкви в ім'я Благовіщення Пресвятої Богородиці. Керував же самою закладкою і наступним будівництвом «козак Січі Запорозької Яків Щербина» [10, арк. 11]. За рахунок інших козаків у різні часи для обителі закуплялися такі речі внутрішньоцерковного вжитку, як стіхарі, епітрахілі, пояси священницькі, лампи, книги і т.п. Так, запорозьким козаком Григорієм Хоменком було подаровано хрест, кадило, срібні лампи, «євангеліє» 1746-го року видання; від Герасима Спичака у 1764–1765 рр. обитель отримала нарукавниці, «воздухи і воздушки»; від козака Омеляна Барабана «давніх років» було надано «платки різні» та «євангеліє», видруковане у 1753 р. в Москві; від Івана Демиденка «Псалми» 1755 р. «київського друку» і т.д. Загалом, на 1771 р. у Благовіщенському Золотоніському монастирі знаходилося 7 богослужбних книг, подарованих козаками Запорозької Січі та ще 39 різних предметів (всього 17 найменувань) [10, арк. 11 зв.–41].

Так само чітко проявляється зв'язок монастиря з козацтвом і на сторінках «Синодика». Передовсім тут слід відмітити запис щодо родоводу гетьмана Б. Хмельницького (арк. 11 зв.): «Род гетмана Зеновія Хмельницького: Зеновія Даниїла Михаїла Гедеона Василя Марии Феодосія Елени Даниїла».

Безпосередньо для рядового запорозького козацтва тут було відведено укладачем два розділи. В одному із цих розділів, означеному як «Род різних куреней козаки Сечи Запорожской умершие» (арк. 16–17 зв.) міститься інформація про значну кількість осіб, однак із-за того, що укладач документу не особливо піклувався щодо розмежування родів, точно означити кількість саме належних до Запорозької Січі, не можна. До того ж, у цьому списку вказуються

тільки імена, без прізвищ. Зокрема, ця частина починається із слів «Помяни Гды Симеона Іоана Іякова Феодора Іакова Симеона Григорія Ахсентія Сергія Афанасія Алексія Іоана Герасима Никити Феодора» і т.д. Більшість імен чоловічих, але трапляються подекуди і жіночі.

В іншому ж розділі, означеному як «Сечовие козаки и их сродство» (арк. 36–44 зв.), ми бачимо вже значно більше інформації. Сюди внесено 99 пунктів з іменами та прізвищами козаків, їх родинами. На жаль, не дається інформація про те, до яких куренів належали вписані особи. Слід ще й відзначити, що з 95 пункту йде просто перелік імен під титулом «разные козаки» (у цьому випадку прізвища не вказуються). Серед імен, що згадуються, можна назвати наступні: Фома Монах, Василь Стоян, Петро Кравець Канівський, Климент Злий, Ілля Залого, Семен Кривошия (перед прізвищем вказується ще й ім'я Пантелеймон), Андрій Кічкін, Олефір Гузя, Данило Чорний, Федір Чабан, Макар Забрізний, Пантелеймон Холожа, Микола Немилостивий, Іван Демиденко, Прокіп Червоноштан, Михайло Жавага, Іван Горкуша, Федір Обух, Микита Ланзя, Василь Черевко, Микита Казменко, Григорій Соломка, Роман Гуня, Яків Довгополий, Ісидір Корсунський, Іоаким Лошак, Іван Скрипка, Іоаким Суперека, Григорій Дахненко, Василь Сич, Петро Калниш, Омелян Мачуха, Іван Чумак, Іван Куля, Пилип Феодорович, Михайло Канівський, Андрій Гончовий, Фома Малий, Афанасій Ячний, Адрій Білий, Стефан Холод, Тимофій Козань, Олексій Кривий, Захар Обертас, Мойсей Хайдусь, Андрій Песа, Даміян Терентевич, Данило Меняйло, Пилип Щербина, Василь Плохута, Антоній Сила, Іван Корпань, Григорій Тютюнник, Ілля Сукур, Олексій Коляда, Іван Посунко, Конеловці (без імені; можливо, просто малася на увазі вся родина одразу: далі йде перелік 8 виключно чоловічих імен), Кирило Молдован, Тимофій Брейцура, Іван Гребенко, Афанасій Сухий, Кирило Плечко, Іван Кунпан, Павло Кулик, Мартин Сила, Семен Галаган, Федір Великий, Михайло Бачтан, Андрій Левушковський, Герасим Білик, Григорій Сукур, Прокіп Безшапка, Іосиф Литвин, Кіндрат Кобзар, Герасим Роман, Герасим Манжос, Лук'ян Щербина, Стефан Плохута, Власій Пліч, Семен Деревненко, Дем'ян Хирний, Григорій Полежай, Андрій Таран, Андрій Таран (другий раз підряд, очевидно, згадується в документі вже інша особа), Артем Труба, Семен Рябий (з припискою швець), Ісидір Незамаєвський, Антоній Полонський, Корнилій Таран, Данило Шерстюк, Андрій Вербецький (з поміткою, що убитий), Яків Щербина.

Як зазначалося, у 1765 р. керував будівництвом головного монастирського храму козак Яків Щербина. В «Синодику» міститься спеціальний запис про його родину, при чому цікаво, що не вказується належність будівничого до запорозького козацтва (арк. 15 зв.): «Род укладчика церкви Якова Щербини; Никифора Агафії Якова Калиника Григорія Даміяна Зеновія Петра Леонтія Івана Євгенія Даниїла Іоана Наталії Симеона». У подальшому списку козаків прізвище Щербина ще двічі згадується, однак можна лише здогадуватися, чи були ці особи родичами Якову Щербині.

Звернемо увагу на ту обставину, що у «Синодику» під пунктом 32 міститься запис родоводу козака Петра Калниша, який варто привести дослівно: «32 Петра Калниша Гавриїла Іякова Івана Феодора Євстафія Антона Андрея Анни Григорія Григорія» (арк. 37); останнє ім'я було внесено, очевидно, додатково вже дещо пізніше. В. Кривошея вважав, що цей запис стосується родини кошового отамана Петра Калнишевського [6, с. 56–57]. Така думка, звичайно, має певні підстави на існування. Однак, інформація, яку маємо стосовно родини отамана, поки що не підтверджує її [2, с. 5–9]. Скоріш за все, мова у цьому записі йде про іншого козака, який, проте, міг мати певне родинне відношення до колишнього отамана. До того ж, дуже сумнівно, щоб укладач «Синодика» вписав таку відому особу як простого рядового козака, без означення його колишнього статусу. Звичайно, може бути зроблене припущення, що на той момент укладач «Синодика» просто законспірував Петра Калнишевського, який вже перебував в ув'язненні. Але такий варіант здається просто неймовірним, оскільки простіше було б просто не робити відповідного запису. До речі, саме така практика застосовувалася стосовно імені гетьмана Івана Мазепи.

Необхідно вказати на відображення у «Синодику» ще й багатьох козацьких старшинських родів Гетьманщини – зокрема, це стосується золотоніського сотника Костянтина Леонтовича, прилуцького полковника Ігнатія Галагана, прохорівського сотника Федора Кулябки та ін.

Таким чином, «Синодик» Благовіщенського Золотоніського жіночого монастиря представляє собою вагому в інформаційному плані пам'ятку з історії українського козацтва, в т.ч. й запорозького, проте, до сьогодні ще досконально не вивчену. Перед науковцями стоїть питання щодо її публікації та відповідного аналізу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Амвросий. История Российской Иерархии / Амвросий. – М., 1812. – Ч. IV. – 887 с.
2. Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – 72 с.
3. Інститут рукописів при ЦНБ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – № 696.
4. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк / В. Кривошея. – К., 2004. – 417 с.
5. Кривошея В. Монастирські синодики як джерело до історії запорозького козацтва / В. Кривошея // Січеславський альманах. – 2010. – № 5. – С. 47–58.
6. Ластовський В. «Помянник» Золотоніського монастиря як історична пам'ятка і джерело з історії України / В. Ластовський // Болховітіновський щорічник 2008. – К., 2009. – С. 14–17.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАУК). – Ф. 166, оп. 1, спр. 36.
8. ЦДАУК. – Ф. 990, оп. 1, спр. 144.
9. ЦДАУК. – Ф. 990, оп. 1, спр. 240.
10. ЦДАУК. – Ф. 990, оп. 1, спр. 803.
11. ЦДАУК. – Ф. 990, оп. 1, спр. 932.

© Валерій Ластовський
(Київ)

ЗАПОРОЖСКОЕ КОЗАЧЕСТВО ВРЕМЕН П. КАЛНЫШЕВСКОГО В «СИНОДИКЕ» БЛАГОВЕЩЕНСКОГО ЗОЛОТОНОШСКОГО ЖЕНСКОГО МОНАСТЫРЯ

В статье исследуется вопрос о связях украинского запорожского казачества с Благовещенским Золотоношским монастырем. На сегодня сохранился почти неизвестный исторический источник, который был здесь создан – «Синодик». Этот документ детально не изучен, а потому перед учеными стоит задание его публикации и анализа. Его важность подчеркивается еще и тем обстоятельством, что он появился через два года после ликвидации Запорожской Сечи и запорожского казачества. Он записан почти полностью одним почерком; есть только небольшие правки и дополнения, сделанные другой личностью.

История этого монастыря начинается с 1720-х гг. Он имел довольно значительное хозяйство и стабильные отношения с украинским казачеством. Это подтверждается не только «Синодиком», но и другими документами. Казаки часто выступали в роли благодетелей монастыря, дарили ему необходимые для богослужения вещи, выступали в качестве строителей церковных сооружений.

В «Синодике» размещаются записи о родословных гетмана Б. Хмельницкого, старшины Гетманщины и запорожского казачества. Касательно последнего, то здесь указываются как умершие казаки, так и живые. Из последних выделяются 94 фамилии. В других случаях – только имена. Указывается здесь также казак Петр Калныш. Но, считать его кошевым атаманом Петром Калнышевским пока преждевременно.

Ключевые слова: «Синодик», казачество, Запорожская Сечь, кошевой атаман, род, монастырь, церковь.

© Valeriy Lastovskyi
(Kyiv)

ZAPORIZHZHYA COSSACKS TIME'S OF P. KALNYSHEVSKY IN THE «SYNODICON» OF BLAGOVESHCHENSK ZOLOTONOSHSKIY MONASTERY

The article examines the question of relations with the Ukrainian Zaporozhye Cossacks Zolotonoshskiy Annunciation Monastery. Today remained almost unknown historical source that has been created here – «Synodicon». This document has not been studied in detail, and therefore the scientists is the task of its publications and analysis. Its importance is further emphasized by the fact that he appeared two years after liquidation Zaporizhzhya Sich and Zaporizhzhya Cossacks. He recorded almost the same handwriting; there are only minor changes and additions made by the other person.

The history of this monastery starts from the 1720s. He had a fairly large economy and a fairly stable relationship s Ukrainian Cossacks. This is confirmed not only the «Synodicon», and other documents. The Cossacks often acted as benefactors of the monastery, gave him the necessary things for worship, act as builders of church buildings.

In «Synodicon» placed on record the pedigrees of Hetman Bohdan Khmelnytsky, Hetman and elders of Zaporizhzhya Cossacks. Regarding the latter, it is referred to as the dead Cossacks, and live. Of the latter, 94 are distinguished names. In other cases - only the names. Referred to herein as a Cossack Peter Kalnish. However, take it ataman Petro Kalnyshevsky is premature.

Keywords: «Synodicon», Cossacks, Zaporizhzhya Sich, ataman, gender, monastery, church.

До редакції надійшла 7.03.2016.

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ПОВТОРНЕ ОБРАННЯ
ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО КОШОВИМ ОТАМАНОМ У 1765 РОЦІ

На основі архівних джерел розглядається проблема повторного обрання Кошем та затвердження Катериною II Петра Калнишевського кошовим отаманом у 1765 р. Показано обставини, в яких був змушений діяти Кіш, зокрема, особливу увагу приділено подіям квітня 1765 р., коли на Січ прибув Гадяцький полковий обозний Йосип Ситенський з метою відмовити Військову Раду від обрання П. Калнишевського кошовим, та намагання Петербургу лишити кошовим Григорія Федорова (Лантуха), який через хвороби і старість просив звільнити його від цієї посади. Листування Коша з Петром Рум'янцевим та останнього з Катериною II показує складність ситуації, в якій знаходились січовики. Додаються маловідомі документи з вказаної проблематики.

Ключові слова: Петро Калнишевський, Григорій Федоров (Лантух), Йосип Ситенський, Петро Рум'янець, Катерина II, Кіш, обрання кошового отамана.

Постать П. Калнишевського традиційно привертає увагу дослідників, які переважно зосереджуються на його військовій, дипломатичній та церковно-монастирській діяльності [2; 3, с. 114–126; 12]. Актуальними темами в історіографії є участь П. Калнишевського на чолі запорозьких козаків у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., роль кошового в обороні прав та вольностей Війська Запорозького до кульмінаційного моменту для усього козацтва – зруйнування Нової Січі у 1775 р., та період його заслання до Соловецького монастиря.

В той же час перші роки перебування П. Калнишевського кошовим отаманом, процедура його повторного обрання на цю посаду та затвердження Петербургом, до певної міри, є поза увагою наукової громадськості. Не ставлячи на меті розкрити цю тему, ми лише торкаємося проблематики, подаючи кілька маловідомих широкому загалу документів, які пов'язані з цим періодом життя П. Калнишевського.

Час правління імператриці Єлизавети I умовно вважається, таким собі, «золотим віком» в існуванні козацтва. Така парадигма не має ґрунтовних підстав, оскільки це явище хибно пов'язується з відновленням Гетьманщини, продовженням існування Нової Січі тощо. Тоді, як саме за царювання Єлизавети Петрівни, почався наступ на землі Війська Запорозького шляхом утворення іноетнічних вкраплень в українські терени – Слов'яносербії та Нової Сербії, переселенням на територію останньої Новослобідських козацьких полків, які як і прибульці (молдовани, волохи, серби, угорці та ін.), чого гріха таїти, конфліктували з давніми мешканцями степу – запорозькими козаками. Політика царату щодо Запорозжя не була чимось новим, подібні етнічні міксації, які мали утворити своєрідний

«плавильний котел», втілювалися у життя ще давніми римлянами.

Початок будівництва фортеці Св. Єлизавети у 1754 р. був розцінений кримським ханом, як зазіхання на його території та пряма погроза існуванню ханату, хоча статті Белградського мирного договору 1739 р. цим будівництвом і не порушувалися. У 1764 р. вдруге, після початку Семирічної війни, було призупинено зведення фортеці Св. Єлизавети, що робилося за порадою посла Росії в Стамбулі О. Обрескова, аби подальші роботи остаточно не зіпсували відносини з Портою [11, с. 194]. Оборонний потенціал фортеці був невисоким, про що зазначав у XIX ст. дослідник російсько-турецьких війн М. Петров, тому не можна було розраховувати на успіх, навіть, при обороні від татар (які, зазвичай, артилерією при набігах не користувалися. – О.П.) [Цит. за: 2, с. 17].

Та якщо для кримських татар та ногайців загроза була більш ніж гіпотетична, оскільки фортеця являла собою форпост проти нападу, то для запорозьких козаків це був прямий наступ на їхню територію. Відразу після повторного обрання кошовим отаманом П. Калнишевський відбув до Петербургу з проханням не розширювати 20-верстну відстань навколо фортеці Св. Єлизавети, зберегти за козаками землі за р. Оріль та вздовж р. Самара, що було напряму пов'язано з економічним буттям січовиків.

Низка укріплень Української лінії, фортеця Св. Єлизавети та Новосіченський ретраншемент, зведений у самому серці Запорозжя, слугували для Російської імперії лещатами, які міцно тримали козаків у своїх обіймах.

Офіційному Петербургу Запорозька Січ була у нагоді лише як буфер між войовничими мешканцями Кримського ханату та як постачальник

цінної розвідувальної інформації про стан справ на пограниччі.

Приблизно 1930 р. знаний дослідник козаччини О. Рябінін-Скляревський писав, що Кіш відповідав на запитання, які отримував від генерал-губернатора з Києва, від гетьмана з Глухова, та від генерал-аншефа з Української лінії, «орієнтуючи всі три інстанції своїми інформаціями, щодо Криму (та Очакова й інших турецьких фортець. – *О.П.*)». Наголошуючи далі, що Кіш знається у ситуації щодо відносин з сусідами, більше ніж всі три інстанції разом. «Навпаки, не Кош тут залежить від них, а вони просять інформації і блукають у темряві, бо безпосередні торгівельні зносини, товмачі, нігі прикордонних стосунків всі в руках Коша» [5, с. 114].

Загроза економічному існуванню січовиків, старшина яких мала численні табуни та зимівники, де збирались непогані врожаї зернових, поширилась і на політичну складову устрою.

Так, ще з 1740-х рр. київський генерал-губернатор М. Леонт'єв намагався за допомогою своїх агентів впливу довести урядовцям Петербургу, що процедура обрання кошового на Запорозжжі є такою, що підриває основи державності, закликаючи призначати, а не обирати старшину. Та попервах (відповідь Сената від 29 травня 1749 р.) від цих повідомлень відмахувалися, прохаючи надалі не турбувати Сенат подібними дописами, «понеже такой порядок учредить Правительствующий Сенат, по извѣстному их запорожцев непостоянному нраву и против их обыкновения весьма за невозможное признает» [1, с. 138].

У 1751 р., але вже з боку гетьмана К. Розумовського, були спроби заборонити Кошу нап'ям зноситися з київським генерал-губернатором, оминаючи Генеральну військову канцелярію [9, арк. 3]. Зрештою, спроби М. Леонт'єва і К. Розумовського обмежити автономію Запорозького Війська знайшли своє відображення і в сучасній історіографії, чому присвячено найновішу розвідку, яка базується на архівних джерелах [6, с. 237–257].

Пізніше, 1765 р., буде вчинено підпорядкування Війська Запорозького Малоросійській колегії, замість Колегії іноземних справ, що нап'ям вказувало на прагнення царизму знищити рештки автономії.

З приходом до влади Катерини II ситуація для Запорозжжі стала погіршуватися з року в рік. Почався тотальний наступ на права і свободи січовиків, яким не давали права самостійно

обирати кошового отамана і старшину, тоді, як завжди, це було не тільки прерогативою, а однією з головних ознак демократичного устрою Запорозжжі.

П. Калнишевський тричі (1763, 1764, 1765–1774 рр.) був кошовим отаманом, і лише перший раз церемонія обрання кошовим була, на думку Петербургу, здійснена легітимно, оскільки узгоджена з Сенатом та імператрицею. Проте, життя диктувало свої умови, викликані віддаленістю від столиці та сусідством з Кримським ханатом, численними бунтами сіроми, а, отже, розтягувати в часі процедуру обрання чільника козацтва було вкрай небезпечно, і, перш за все, для Російської імперії.

Виходячи зі специфіки свого соціально-політичного буття, наявності перманентної загрози з боку кримських татар та ногайців і, передусім, необхідністю швидко приймати рішення, в тому числі і щодо обрання своїх провідників, Кіш вдався до втілення у життя того, що у XIX ст. буде названо «як політика факту, що відбувся». Отже, Кіш повідомляв офіційний Петербург про факт, що, наприклад, кошовий чи військовий суддя вже інший, викликаючи, з одного боку, напруження у взаєминах російських правлячих кіл з Січчю, а, з іншого, запорожці отримували можливість робити свою справу по збереженню автономного устрою Війська.

3 січня 1765 р. Військова Рада Коша, обравши П. Калнишевського кошовим отаманом постановила, аби він їхав до Петербургу клопотатися щодо скасування територіальних утисків та обмежень Вольностей Війська Запорозького Низового. У постанові Військової Ради зазначалося, що запорожцям стало відомо про заміну інституту гетьмана Малоросійською колегією, що, відповідно, не викликала ентузіазму у січовиків, які висловлювали сумніви щодо дійсності цього факту та, навіть, його несприйняття: «и отнюдь в команду, ми Войско отдани, если заподлѣно так, то что под оною быть нам не весьма сходственно б. Оному кошовому Калнишевскому дозволяем, чтоб под командою той Колегии не бить, а найдоватся (знаходитись. – *О.П.*) под Иностранною государственною коллегиею», про що було вирішено подати чолобитну імператриці [4, с. 78; 7, арк., 4–4 зв.].

Чолобитна Війська Запорозького до імператриці Катерини II містила прохання зберегти за козаками права на їхні землі, згідно отриманих, свого часу, королівських привілеїв. Однак прочитання відпуску цього документу не виявило жодного згадування про начебто

нелегітимне обрання і прохання визнати П. Калнишевського кошовим, а відтак запорожці не вбачали в своїх діях ніяких протиправних дій чи неузгоджених правочинів [7, арк., 8–15].

Приблизно в середині січня П. Калнишевський ордером «до всѣх полковников» у п'ять запорозьких паланок повідомляв про свій від'їзд та наказував: «Для испрошения по прозбам всего здешнего Войска в нуждах войсковых височайшей милости и резолюции я в Санкт-Пѣтербург ко всевисочайшему двору отправитца имѣю, а для управления Войском оставил при Кошѣ войскового судию Павла Фролова Головатого, по которого судии приказаниям и насилаемим к вам ордерам ви имѣете во всем без упущения и ималѣйшого закоснѣния и исполняют всенепремѣнно» [7, арк., 48].

Відбувши після обрання спочатку до Москви, а згодом до Петербургу, П. Калнишевський, який нетривалий час вже двічі був кошовим та мав певний дипломатичний досвід спілкування з російськими можновладцями, зустрівся в Москві з П. Рум'янцевим.

10 березня 1765 р. П. Калнишевський повідомив військового суддю (точніше наказного кошового) листом, що чув про те, що неначе Військо Запорозьке має підпорядковуватися П. Рум'янцеву, від якого про це при особистій зустрічі, яка відбулась очевидно того ж дня, він не чув «и как дальше будет не знаю» [4, с. 79; 7, арк., 75–75 зв.]. Якщо це питання не стало предметом обговорення, то все вказувало на те, що зустріч не була відвертою і приязною.

Під час зустрічі з П. Калнишевським П. Рум'янець радив йому після прибуття до Петербургу, просити прощення у Катерини II «за непристанные и дерзостныя толь частыя и без притчин перемены своих властей, и точно в противность всевысочайших указов, и переложения от вас им сей данной медали, в знак отличной милости, и к украшению тому толко служащей на других». На що кошовий «под видом грубаго казака, довольно вежливо» і писар «под видом вежливаго грубыми казацкими терминами» відповідали, «что оне не дознают себя [виноватыми] в объявленном проступке, а заключают всю свою должность токмо в верности и в сохранении» порядків, дотримання яких вони ретельно й пильнують, «и в перемене кошевых по пограничному их месту, находят за один из оправдывающих их верность и порядок поступок» [4, с. 81].

Кошовий з писарем, за словами П. Рум'янцева, – який все це виклав у листі до імператриці, – продовжили далі, що вважають ко-

зацтво щитом супроти невірних, і якщо їх сили «чрез отнятие земель ослабеют, воображают оне себе границы крайней опасности и беспокойству подверженными» [4, с. 81].

Далі П. Рум'янець, намагаючись пом'якшити враження Катерини II від прочитаного, зазначав, що козаків, нібито, нараховується 40 тис. осіб, які отримують загалом шість тисяч крб., однак при цьому вони, «в разсуждении татар, коих они в почтении к себе содержат и заменяют подлинно великое число войска, кое бы к тому употреблено быть должно» є конче необхідними для інтересів імперії [4, с. 81–82].

Суголосно розмірковував і генерал-майор Карл фон Штофельн, який в березні 1765 р. склав проект реформування Війська Запорозького. Серед негативних моментів в роздумах німецького найманця були й суто практичні. «Запорозкие козаки, – писав він, – не так страшны, как многия об них думают, якобы их усмирить, и в порядок привести не можно» [4, с. 275].

В аналітичній записці призначеній феномену гайдамацтва він показував, понад дві третини займаються торгівлею худоби, і лише чотири тисячі козаків з 14 тисяч можуть їздити верхи озброєними. Шлях до ліквідації гайдамаків він вбачав у зміні соціального статусу козаків, оскільки «все сие можно переменить, и их всех другою нраву сделать, сколь скоро оне жен возьмут», які разом з дітьми мали на його думку стати заручниками і гарантією слухняності козаків [4, с. 275].

Однак, як показав подальший хід історії, царат використовував запорожців, абсолютно незважаючи на їхні інтереси, прагнучи знищити їх усіх, як верству при першій-ліпшій нагоді.

Рік 1765 став для запорозьких козаків доволі знаковим. У 1764 р. утворюється Малоросійська колегія на чолі з графом П. Рум'янцевим, котрий з березня 1765 р. стає президентом Колегії і генерал-губернатором Малоросії, опікуючись відповідно до своїх повноважень січовиками.

Згідно правил політесу, запорожці вітали П. Рум'янцева зі «щасливым в Малую Россию прибытием, и принятием оной, и Войска Запорозьского, в высокую дирекцию (управління. – О.П.), ваше. сиятельство, с глубокою нашею преданностию покорнѣйше поздравив, в должайшой вѣк, с ненарушимим здравием и желаемым благополучием пребыть всеусерднѣйше желаем. Низовое ж Запорозьское Войско, как подчиненное, в высокой патронской милости, отеческом покровытелствѣ и шефском призрѣнии содержать нижайше просим» [8, арк. 143].

Проте, марно запорожці сподівалися, що їхню думку буде враховано, а з боку влади їх

чекає «отеческое покровительство и шефское призьѣние». Новопризначений патрон, навіть, не зустрічався з запорожцями під час свого перебування в Україні влітку 1765 р.

П. Рум'янцев, прибувши до колишньої Гетьманщини, аби перевірити стан справ наочно, далі поїхав до «Новоросії». Звістка про його перебування дійшла і до П. Калнишевського, якому повідомлялося в Петербург, що «Румянцов ездит по Малороссии для осмотра полков, и сих числ бил в Кременчуки. Эхо ишло, будто будет и в крепость С: Елисавет» [7, арк. 104]. Дійсно президент Малоросійської колегії, відвідавши Правобережну Україну, був у Кременчуку, фортеці Св. Єлисавети, Новоархангельську, Орлику і в «протчих мѣстах» де він «смотрел границы». Серед козаків ширилися чутки, що «непременно будет и в Запорожжа» [7, арк. 105].

Хоча, на Січ він не поїхав, як писав П. Рум'янцев Катерині II з Глухова, «по притчине разных ведомостей о намерениях крымских татар, напоследок открывшихся вовсе ложных. Представляю себе лутчим случае побывать там, тогда, когда о них (козаках. – *О.П.*) точно, что определит изволите» [4, арк. 91].

Дізнавшись про «самовільне» обрання П. Калнишевського кошовим отаманом, Петербург вжив негайних заходів. На Запорожжя було відряджено Гадяцького полкового обозного Й. Ситенського, який 16 квітня 1765 р., за дорученням П. Рум'янцева прибув на Січ, звідки «того ж числа и часа с нарочными во все зимники запорожские, по их обыкновению, повѣстка учинена» про те, що має бути Військова Рада Коша. А вже 19 квітня колишні кошові отамани, військова старшина, курінні отманани і «знатнѣйшее товариство» усі з'їхалися на Січ, де під проводом військового судді П. Головатого і мало відбулися оприлюднення ордеру П. Рум'янцева.

Суть цього ордеру полягала в тому, аби «самовільне» обрання П. Калнишевського кошовим було скасовано, а цю посаду знов обійняв Г. Федоров (Лантух). Що інкримінувалося запорожцям викладено і в інших документах того часу.

Так, у грамоті Катерини II гетьману К. Розумовському від 19 квітня 1764 р. йшлося про події річної давнини, коли Кіш намагався замість дуже літніх проводирів обрати інших. Тоді також «самовільно» кошовим замість Г. Лантуха було обрано Пилипа Федорова, а військовим суддею замість М. Тимофієва колишнього ж військового суддю М. Сухого. Далі в документі говорилося, що 18 липня 1763 р. послано грамо-

ту (та золоту медаль з портретом Катерини II), де зазначалось «дабы кошевой атаман и старшина без важных причин и преступления прав и указов наших новыми переменяемы не были, а когда в такой перемене их нужда или потребность случится, тогда надлежит избирая на их места новых по-прежнему обыкновению представлять о них чрез гетмана к нашей конфирмации», про що гетьману і в Кіш було повідомлено з Сенату 27 серпня 1763 р. [4, с. 76].

Й. Ситенський писав П. Рум'янцеву, що побачив «многолюдное собрание, пред церквою при роспущенных знаменах войсковых и литаврах, в округе стоящее». Далі він подав ордер військовому судді, який «приняв и посмотрѣв на подпись и печать», віддав його генеральному писарю Г. Ляховичу, який в свою чергу і зачитав ордер. Й. Ситенський відразу після оприлюднення пояснив зміст, аби ордер не викликав двозначних тлумачень, зазначивши далі у рапорті, що «всѣ оной ордер виразумѣли» [8, арк. 141 зв.].

Аж раптом колишній кошовий Г. Федоров (Лантух), «виступя на преддверие церковное, всем вслух представил, что он-де ея императорскому величеству всеподданнѣйше рад и должен служить до послѣднего издыхания». Однак, як заявив Г. Лантух, «уряду атамана кошевого в Войске Запорожском содержать и управлять н[и]нѣ за потемнением глаз, за болѣзнию ног, и за крайнею по осмьдесятолѣтной его старости драхлостию, вовсе не может», прохаючи товариство засвідчити це факт у рапорті до П. Рум'янцева. В цей час, за наказом П. Головатого, запорожці були розпущені по куренях, «знамена свернени, литаври приняты» [8, арк. 141 зв.–142].

Однак, за наполяганням Й. Ситенського після служби у церкві «прежние кошевые, и старшина, и атамани, курѣнние, и знатная часть товариства» зібрались у Шкуринському курені, де ще двічі було оголошено рум'янцевський ордер.

Проте, Військова Рада лишилася при своїх міркуваннях. 20 квітня 1765 р. Кіш писав П. Рум'янцеву з проханням «о высочайшем утверждении, всѣм Войском Запорожским избранного, кошевым атаманом Петра Калнишевского, как достойного и искусного к порядочному управлению Войском и всех пограничных и внутренних дел, и порядков» [8, арк. 145].

А 27 серпня 1765 р. П. Рум'янцев повідомляв Катерині II, що колишній кошовий Г. Федоров (Лантух) прохає його клопотатися перед імператрицею, аби він від своєї посади був звільнений, а на його місце був затверджений «находящийся при дворе Петр Калниш» [4, с. 90].

Зрештою, Петербург змушений був змиритися з волевиявленням Коша і визнав П. Калнишевського кошовим отаманом, однак на довгі місяці розгляд територіальних питань затримав його в Петербурзі. Всі домовленості кошового з петербурзькими вельможами щодо збереження територіальної цілісності Війська Запорозького були усними, а оскільки ніяких політико-правових актів не укладалося, відстоювати їй надалі свої права та свободи запорожцям було дедалі важче.

Так, 26 серпня 1765 р. у Зимовому палаці П. Калнишевському, в присутності царських можновладців, – графів Микити Паніна і Захара Чернишова, князя Олександра Вяземського, – було сказано про те, що землі Нової Сербії належатимуть запорожцям, а для потреб фортеці буде відведено двохверстну межу, але все це було обіцяно в усній формі [7, арк., 245].

Пізніше П. Калнишевський повідомляв Кошу, що 19 квітня 1766 р. граф Захар Чернишов на словах передав майже те саме, що і минулого року: «новосербские и елисаветские мѣста Войску по-прежнему отдадутся, и Самар вся по самую Орель во владѣнии вашем (козаків. – *О.П.*) останется», причому «по Самарѣ ж от Орели построятся крѣпости, одна от другой далностию на 60 верст и для пастбы и сенокосу лошадям той команды около каждой крѣпости на двѣ версти отведется», а на прохання запорожців не зводити фортеці було «сказано, что в крѣпостях надобность государственная, и чтоб не быть им, то того сделать невозможно» [7, арк., 245–245 зв.].

10 липня 1766 р. у Зимовому палаці, в присутності царських можновладців: графів Микити Паніна, Захара Чернишова, Петра Рум'янцева, князя Олександра Вяземського та генерала Якова фон Бранта, знову розлядалося «земельне питання». Причому Катерина II сама тривалий час намагалася з'ясувати всі обставини і «разсматривала плангы (креслення. – *О.П.*), как сказывают три часа, между чем, якобы, признав некоторую сумнительность, тогда не апробуя (не затверджуючи. – *О.П.*) изволила удержать у себе для глубочайшого разсмотрения, по коему и по ся поры никакой резолюции нет» [7, арк. 245 зв.].

Кіш, як бачимо, досяг своєї мети в короткостроковій перспективі, зберігши виборність кошового та старшин, але, зважаючи на подальші трагічні події червня 1775 р., козацтво прогало, витративши свої сили та час у змаганнях за землі Війська Запорозького з імперською машиною.

Документ № 1

1765 р., березня 16. Москва – Ордер генерал-губернатора Малоросії, президента Малоросійської колегії Петра Рум'янцева Кошу про неприпустимість самовільно переміняти кошових та старшин, а лише шляхом представлення на ім'я імператриці через Малоросійську колегію у відання якої переходить Військо Запорозьке

Ея імператорскаго величества самодержицы всероссийской всеимлостивѣйшей нашей гсдрни; отъ арміи генераль-аншефъ, Малороссийской генераль-губернаторъ; президентъ Малороссийской коллегии; Украинскаго і Малороссийскаго корпусовъ главной командиръ; обоихъ российскихъ ординовъ і Святыя Анны кавалеръ; я ниже сего подписавшейся Войска Запорожскаго Низоваго кошевымъ і куреннымъ старшинамъ, і всемъ до кого сие надлежитъ предлагаю. Что ея імператорское величество на всеподданѣйшую мою реляцию о выборе Войскомъ Запорожскимъ Низовымъ, на место отърешеннаго атамана Григорья Федорова, Филипа Федорова, і потомъ Петра Калнишевскаго, такожъ і прочей старшины войсковой, всеимлостивѣйше повелеть соизволила, какъ уже отправленною отъ ея імператорскаго величества грамотою Войску Запорожскому всевысочайше велено: кошеваго атамана і старшину войсковую безъ важныхъ причинъ і преступления правъ і указовъ ея імператорскаго величества новыми не перемѣнять. Когда же въ таковой перемене ихъ нужда іли потребность случится, тогда избирая на ихъ места новыхъ, по-прежнему обыкновенію представлять объ нихъ чрезъ бывшаго тогда гетмана малороссийскаго къ всевысочайшѣй ея імператорскаго величества конфирмаціи.

По всеимлостивѣйшемъ же увольненіи бывшаго гетмана малороссийскаго отъ его должности // ея імператорское величество всевысочайше учредить соизволила Малороссийскую коллегию, а меня всеимлостивѣйше пожаловав, какъ той Коллегии президентомъ, такъ і генерал-губернаторомъ всей Малороссіи, препоруча і дела Запорожскаго Войска той Коллегии в ведомство. Почему і надлежало бы Войску Запорожскому, хотя бы онаго атаманъ і прочая старшина войсковая, і просили о смене, оныхъ не отрешая, сделать выборъ. І по выборе, не утверждая в новоизбранныхъ достоинствахъ, представить чрезъ Малороссийскую коллегию ея імператорскому величеству, і когда бы то ея імператорскимъ величествомъ всеимлостивѣйше конфирмовано было, тогда бы какъ старого отърешить, такъ і вновь выбранного с принадлежащею

церемонією увердити¹ следовало. А какъ по благополучномъ і всерадостномъ возшестьи ея імператорскаго величества на всеросійской імператорской престолъ ея імператорскимъ величествомъ всемилостивѣйше конфирмованъ кошевымъ атаманомъ, прежде упомянутой Григорей Федоровъ, і потому всемилостивѣйше повелевать соизволить, быть впредь до указа в Войске Запорожскомъ Низовомъ кошевымъ атаманомъ, по-прежнему, оному Григорью Федорову, равно і всемъ старшинамъ, темъ, кои тогда ея імператорскимъ величествомъ всемилостивѣйше утверждены. А когда отправленного теперь отъ Войскъ Запорожскихъ // вьновь избранного атамана Петра Калнишевскаго къ всевысочайшему двору ея величества для іспрошения резолюціи все представленийъ выслушаны будутъ, тогда і дальнѣйшее імператорское повеление по сему проішестью возследовать имеетъ, і Войска Запорожскаго Низоваго кошевыя і куренныя старшины, і все до кого сие надлежитъ, імеютъ учинить неперемное ісполнение по оному ея імператорскаго величества указу, і что зделано будетъ меня немедленно уведомить.

ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 20, арк. 3–4. Діловодна копія.

Документ № 2

1765 р., квітня 20. – Рапорт Коша генерал-губернатору Малоросіі, президенту Малоросійської колегії Петру Рум'янцеву про отримання та оприлюднення на Військовій Раді Коша ордеру аби колишній кошовий отаман Григорій Федоров (Лантух) продовжував бути кошовим. Про категоричну відмову останнього, через хвороби і старість, бути надалі кошовим. Про обрання Петра Калнишевського кошовим отаманом з проханням затвердити це рішення

Вашего графского сіятелства ордеръ, состоявшейся по всевысочайшему ея імператорскаго величества, на реляцію вашего графского сіятелства, о выборъ Войскомъ Запорожскимъ Низовимъ на место отрешенного атамана кошевого Григорія Федорова Филипа Федорова, і по томъ Петра Калнишевскаго, повеленію о битіи, впредь до указа в Войски Запорожскимъ Низовомъ кошевымъ атаманомъ, по-прежнему, Григорію Федорову, равно і всемъ старшимъ прежнимъ, мы при Коше Войска Запорожскаго Низоваго с обознимъ полковимъ Гадяцкимъ Ситенскимъ сего априля въ 19 де получивъ, в круговомъ всехъ старшинъ куренныхъ атама-

новъ, и всего товариства собраніи предъ церквою Божією з должною церемонією обнародовали. И на оной вашему графскому сіятелству симъ нашимъ репортомъ покорнѣйше представляемъ, хотя во ісполненіе должное // тотъ вашего графского сіятелства ордеръ, на основаніи того высочайшего повелѣнія, состоявшейся привестъ мы долгъ имели, и старалис, чтобъ Григорій Федоровъ при прежней своей должности остался до указа, и онъ, какъ и прежде, по дошедшимъ в глубокихъ его лѣтахъ отъ многихъ трудовъ болѣзнямъ и крайнѣйшимъ изнеможеніямъ почувствовать несносную свою слабость, и не имея более ни на малое время в той должности, какъ при пограничномъ здешнемъ месте, немалотрудной битъ силъ, по непреодоленномъ его о увольненіи отъ должности кошевого атамана у всего общества Войска Запорожскаго прошенію увольненъ честно з должною отъ всего Войска благодарностію и почтениемъ. О чемъ отъ Коша і отъ самого его Федорова отъ 8 сентября 1763 году, и отъ 1 числа генвара 764 годовъ, к бывшему гспдну гетману его сіятелству графу Разумовскому во ісполнение присланной к Войску Запорожскому высочайшей грамоти, того жъ 763 году июля в 18 де состоявшейся, представленно. По тому і ннѣ при бывшемъ, того вашего графского сіятелства ордера обнародованія, при всемъ собраніи и прибытіи оногo полкового обозного Ситенскаго, онъ Федоровъ всѣ свои бытъ при той кошевогo атамана должности немогущества и сверхъ глубокой старости и крайнего отъ служебъ и трудовъ изнеможенія усиливаючись, отъ времени до времени, в глазахъ, ногахъ и во всемъ его составѣ болѣзни, по которимъ ежечасно в опасной надеждѣ имѣетъ жизнь свою, с плачемъ предства о оставленіи его суца, при такихъ изнеможеніяхъ, при конце его жизни отъ той должности спокойна. // А к вашему графскому сіятелству о томъ об немъ представленія просилъ всего общества, по такимъ же обстоятелствамъ і протчіе прежние старшины, кроме войскового писара, каторой и ннѣ в должности своей находится беспремменно, за старостми и болѣзнми и крайними изнеможеніями к должностямъ своимъ взятъ также не могли. Мы о его Григорія Федорова и техъ прежнихъ старшинъ за предписаннѣи обстоятелствамъ крайне сносить должностей своихъ при здешней пограничности немогуществахъ, вашему графскому сіятелству донося, покорнѣйше общественно просимъ о высочайшемъ утвержденіи, всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ избранного, кошевымъ атаманомъ Петра Калнишевскаго, какъ достойного і

¹ Треба утвердить.

искусного к порядочному управленію Войском и всех пограничных и внутренних делъ, и порядковъ, и по нем старшинъ, кои еще в силахъ, суть сносить свои должности взнесеніе, где надлежитъ учинить.

ЦДІАК України, ф. 246, оп. 1, спр. 204, арк. 144–145. Оригінал.

Документ № 3

1765 р., травня 5. – Рапорт [Гадяцького] полкового обозного Йосипа Ситенського генерал-губернатору Малоросіі, президенту Малоросійської колегії Петру Рум'янцеву про прибуття на Січ із завданням схилити колишнього кошового отамана Григорія Федорова (Лантуха) до продовження каденції, про його численні спроби зробити це, відповідно до настанов, та про категоричну відмову останнього, через хвороби і старість, бути надалі кошовим. Про перебування новообраного кошового Петра Калнишевського у Петербурзі

По високому ордеру вашего сиятельства къ отправляющемся в Сѣчь Запорожскую старшинѣ Малоросійскому зъ Москви прошедшего марта от 16 д. отпущенному, который зъ приложеніемъ другого ордера к обнародованію в Сѣчи Запорожской, то жъ и подорожная от Генеральной войсковой канцелярии на имя мое, надписанная изшедшого априля 1 д. мною получены. Отправясь зъ полку Гадяцкого я в Сѣчь Запорожскую ездилъ, и прибывъ туда, того жъ априля въ 16 день, управляющему за кошевого атамана судьи войсковому Павлу Головатому далъ знать о собраніи старшинъ войсковыхъ атамановъ курѣнныхъ, и всего Войска Запорожского товариства, къ выслушанію отправленного со мною, к обнародованію, в силу височайшего имянного ея императорскаго величества указа, от вашего високографскаго сиятельства ордера. Почему того жъ числа // и часа от предпомянутого судьи войскового Головатого съ нарочными во все зимники запорожскіе, по ихъ обыкновенію, повѣстка учинена, а въ 19-е число априля за увѣдомленіемъ мене от Коша, что уже прежде бывшіе кошевіе атаманы, и старшина войсковіе, прежніе и ннѣшніе, тожъ куренніе атаманы, и знатнѣйшее товариство в Сечь съехали. Тот же моментъ я дошедъ к нимъ въ Кошъ, въ самую тамошнюю крѣпость, между куренямы застал то ихъ многолюдное собраніе, предъ церквою при роспущенныхъ знаменахъ войсковыхъ и литаврахъ, въ округе стоящее. И з надлежащею пристойностію, предпомянутий вашего високографскаго сиятельства ордеръ, реченному судьи войсковому Головатому поручилъ, который

принявъ и посмотрѣвъ на подпись и печать, отдалъ за войскового писара правящему Григорью Ляховичу. И онъ Ляховичъ въ глазахъ его судьи і всего Войска розкоопертовавъ откровенно показаний вашего¹ високографскаго сиятельства ордеръ, вслухъ всему Войску вчиталъ, а я оставался в должности къ обнародованію оногo ордера учинить обстоятельное о содержаніи, по височайшему имянному повелѣнію, силы объясненіе, и о исполненіи по оному самимъ дѣломъ виговорить требованіе, что и исполнилъ ревностно. Причемъ соотвѣтствовано, что всѣ оной ордеръ виразумѣли, и в тот же моментъ, з между прежнихъ кошевихъ Григорий Федоровъ, виступя на преддверіе церковное, всемъ вслухъ представилъ словесно и голосно, что онъ-де ея императорскому величеству всемилостивѣйшей государынѣ всеросійской всеподданнѣйше радъ и долженъ служить до послѣднего издыханія. Однако ж-де уряду // атамана кошевого въ Войске Запорожскомъ содержат и управляют ннѣ за потемненіемъ глазъ, за болѣзнію ногъ, и за крайнею по осмьдесятолѣтней его старости драхлостію, вовсе не можетъ, и просилъ во всѣхъ обще о засвѣдительствованіи сего к вашему високографскому сиятельству репортомъ. Въ якое самое время по повелѣнію означенного судьи войскового, знамена свернени, литаври приняты, и Войско отпущено по куренямы. Но я принужденнымъ себя нашель учинить домогательство, чтобъ къ действительному по ордеру в силу височайшого имянного указа исполненію, вторично всѣ старшини атаманы и Войско было собрано, между чемъ, в тотъ же день по литургии уже вышеупомянутіе прежніе кошевіе, и старшина, и атаманы, курѣнніе, и знатная часть товариства зновъ въ курѣнь именуемий Шкуринский и собрались, и тамо обнародованный уже рано ордеръ, и еще в другой, и третий раз обнародованъ же. И такъ доволное о силѣ оногo привнушеніе к непременному самимъ дѣломъ исполненію, о порученіи Григорию Федорову кошевства и о протчемъ, (не взирая на оногo его отговорки)², но чувствуя присяжную подданическую должность, о надлежащемъ верномъ повиновеніи и о всеконечномъ, по височайшему повелѣнію, удовлетвореніи увѣщаніе зъ употребленіемъ возможныхъ мѣръ от мене учинено. И як самогo Григорія Федорова, такъ судю Головатого, и старшинъ, і атамановъ с товариствомъ много уговаривано достаточно, такъ что реченный судья началъ было уже обявленного Федорова поздравлять кошевимъ, но онъ Федоровъ, паки въ много-

¹ Написано над рядком.

² Дужки автора.

кратъ явно и ясно объявилъ к тому свое неможеніе, а атамани курѣнніе з товариствомъ всѣ до единого // в ту жь минуту, однимъ взглядомъ, вдругъ поднявсь, без всякого слова, отойшли с куреня. И говорено вотъ уже-де и посердились, и объяснятъ-де, и остерегаются надобно, и затѣмъ отвѣтствовал мнѣ судья, что будетъ-де кь его сиятельству от Сѣчи репортовано. Хотя жь я в тотъ же, и на другой день, и обще и особо, врознь многимъ старшинамъ, а паче суди войсковому да кошевымъ прежнимъ – Федорову, Бѣлицкому и Федорову жь, – и протчимъ знатнѣйшимъ козакамъ еще умножалъ мои представления, вѣщше жь, то, что височайший имянный указъ въ ордерѣ выписанный всеконечно и неминуемо во всемъ выполнить дѣломъ есть присяжная

должность и благопристойное повиновеніе кь соблюденію и непремѣнному дѣйствию цѣло височайшего повелѣнія, и старался всячески в повеленномъ дѣлѣ получить успѣхъ. Однако над [!] предписанный отвѣтъ доложено толко сие, что-де выбранный в Сѣчи Запорожской всѣмъ Войскомъ кошевий атаманъ Петро Калнишевский, теперь в Пѣтербурхи уже, и о утверждениіи оногo к вашему сиятельству от Коша будетъ-де прошеніе. И затѣмъ, всѣмъ составя, поручили мнѣ репортъ и письмо, зь чемъ я оттуда принужденъ и отправится. Которіе репортъ и письмо при семъ в нижайшей покорности моеї вашему високографскому сиятельству и представляю.

ЦДІАК України, ф. 246, оп. 1, спр. 204, арк. 141–142 зв. Оригінал.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андр-ский Ал. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. (по современным описаниям) / Ал. Андр-ский // Киевская старина. – 1883. – № 5.
2. Гончарук Т. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) (до 270-річчя походу запорожців на місто Хаджибей та в землі сучасної Одещини в червні-вересні 1770 р.) / Т. Гончарук. – Одеса, 2011.
3. Кузьмук О. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII століттях / О. Кузьмук. – К., 2014.
4. Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / упоряд. Грибовський В.В. (голов. упоряд.), Мільчев В.І., Синяк І.Л. – К., 2009.
5. Рябінін-Скляревський Ол. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття / Ол. Рябінін-Скляревський // Малинова Н.Л., Сапожников И.Г. АА. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса-Киев, 2000.
6. Синяк І. Протистояння Коша з київським генерал-губернатором і Гетьманщиною (на основі діловодства середина 30-х – початку 50-х рр. XVIII ст.) / І. Синяк // Україна у Центрально-Східній Європі. – 2015. – Вип. 15. – С. 237–257.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 229, оп. 1, спр. 175.
8. ЦДІАК України, ф. 246, оп. 1, спр. 204.
9. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 269.
10. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 20.
11. Чечулин Н.Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762–1774 / Н.Д. Чечулин. – СПб., 1896.
12. Шумило С. Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь. (Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому: к истории взаимоотношений) / С. Шумило. – Киев – Серпухов, 2015.

© Александр Пономарёв
(Киев)

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ПОВТОРНОМ ИЗБРАНИИ ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО КОШЕВЫМ АТАМАНОМ В 1765 ГОДУ

На основании архивных источников рассматривается проблема повторного избрания Кошем и утверждения Екатериной II Петра Калнышевского кошевым атаманом в 1765 г. Показаны обстоятельства, в которых был вынужден действовать Кош, в частности, особенное внимание уделено событиям апреля 1765 г., когда в Сечь прибыл Гадячский полковой обозный Иосиф Ситенский с целью отговорить Военный Совет от избрания П. Калнышевского кошевым, и попытки Петербурга оставить кошовым Григория Федорова (Лантуха), который из-за болезней и старости просил освободить его от этой должности. Переписка Коша с Петром Румянцевым, и последнего с Екатериной II показывает сложность ситуации в которой находились сечевики. Прилагаются малоизвестные документы по указанной проблематике.

Ключевые слова: Пётр Калнышевский, Григорий Федоров (Лантух), Иосиф Ситенский, Пётр Румянцев, Екатерина II, Кош, избрание кошевого атамана.

ARCHIVE DOCUMENTS ABOUT THE RE-ELECTION PETRO KALNYSHEVSKY OTAMAN THE KOSH IN 1765

On the basis of archival sources, the problem of re-election and approving Kosh Catherine II Peter Kalnyshevsky Otaman in 1765. Showing the circumstances in which the former is forced to act Kosh, in particular, special attention is paid to events in April 1765, when Sich arrived Gadyachky regimental Obozny Joseph Sitensky with the aim to dissuade the Military Council of the election Kalnyshevsky otaman of the Kosh, and attempts to leave Petersburg Otaman of the Kosh Grigory Fedorov (Lantukh), which is due to old age, disease and requested freed him from the post. Correspondence Kosh's with Peter Rumyantsev and Rumyantsev with Catherine II shows the complexity of the situation in which there were Sich. Efforts little-known documents on this issue.

Keywords: Peter Kalnyshevsky, Grigory Fedorov (Lantukh), Joseph Sitensky, Peter Rumyantsev, Catherine II, Kosh, otaman election.

До редакції надійшла 12.03.2016.

УДК 930(477):338.1(477.64)«1991/2015»

© *Галина Коцур*
(Київ)

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРІЖЖЯ ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ (1991–2016 РР.)

Акцентується увага на з'ясуванні сучасною вітчизняною історіографією (1991–2016 рр.) питань української колонізації запорозьких земель, їх економічного розвитку в період Нової Січі, зокрема, за часів кошового отамана П. Калнишевського. Істориками доведено, що найпоширенішою формою господарювання на Новій Січі були зимівники, які відігравали провідну роль в економіці краю. Аналізуються погляди українських дослідників на фермерське господарство, запорозькі зимівники, «індивідуалістичність» українців у господарській діяльності. Окремо з'ясовується відображення українськими науковцями внеску кошового П. Калнишевського в господарське освоєння Запоріжжя, заселення регіону в добу Нової Січі, її специфіку. Домінуючою є теза про те, що саме в часи П. Калнишевського утверджувалося нове економічне мислення, формувалася унікальна хліборобська культура. Доведено, що у роки його отаманування з'явилося близько 4 тис. хуторів-зимівників, а населення Вольностей Війська Запорозького Низового зросло на понад 50 тис. козаків-хліборобів.

Історики переконані, що в складних умовах протидії російській експансії, за часів П. Калнишевського швидкими темпами розвивалися промисли, хліборобство, скотарство, ремесла, зовнішня та внутрішня торгівля. Економічний розвиток запорозьких земель періоду Нової Січі, господарський хист кошового П. Калнишевського в центрі наукових студій сучасних вітчизняних авторів.

Ключові слова: економічний розвиток, Нова Січ, П. Калнишевський, кошовий отаман, сучасна українська історіографія.

Сучасна українська історіографія все активніше вивчає питання економічного розвитку Запоріжжя періоду Нової Січі, в т.ч. у часи кошового отамана П. Калнишевського. У центрі уваги дослідників колонізація краю; види та форми господарювання, запорозькі зимівники, питання власності на землю, соціальний склад зимівчан; розвиток землеробства, скотарства, рибальства, ремесла, торгівлі та ін.; соціокультурний і ментальний образ Південної України; економічна модель Запоріжжя та її трансформаційний потенціал; загарбницькі плани Російської імперії та відповіді еліт на московську експансію, технології зросійщення, втілення в життя імперського проекту «Новоросія», заперечення будь-яких прав запорозьців на землі й відповідно знищення Запорозької Січі та багато ін.

Важливим для науковців є з'ясування чисельності запорозьких зимівників останньої чверті XVIII ст., здійснене А. Бойком, на основі публікацій В. Чернявського, А. Скальковського, Д. Яворницького, В. Голобуцького та багатьох інших, архівних пошуків. Провівши ретельне вивчення, співставлення, порівняння даних, автор називає цифру 7567 зимівників, при своїй віддаленості від абсолюту [8, с. 12]. Науковець додає, що з урахуванням природного та географічного факторів, характеру господарства та його напрямку, можна впевнено говорити, що кількість населених пунктів та їх розміщення в окремих районах Запорозьких Вольностей перебувала в необхідній і достатній рівновазі. Дослідник переконаний, що після знищення Запорозької Січі саме козацькі зимівники, у

великій кількості розкидані по території Вольностей, вбачалися урядом як значна небезпека для Російської імперії [8, с. 12].

А. Бойко неодноразово наголошує, що щільність населення та щільність населених пунктів Запорозьких Вольностей не одне й теж [9, с. 29]. Він наводить дані з матеріалів ЦДВІА м. Москви про те, що лише згідно офіційної відомості Новоросійської губернської канцелярії за 1774 р. по Кальміусу та Берді, в межах Кальміуської паланки було 300 запорозьких зимівників, де знаходилося 500 будівель і проживало понад 4000 козаків. В Самарській паланці відповідно 1700 зимівників та 3250 будівель [9, с. 30]. Автор підсумовує: кількість зимівників тільки по цих двох паланках була вдвічі більшою, ніж традиційно вважалося. Саме тому відносно невелику щільність населення стосовно площі Вольностей аж ніяк не можна переносити на щільність населення населених пунктів Запоріжжя. Великий Луг (історична назва місцевості, великих річкових плавнів, які колись існували на лівому березі Дніпра між Дніпром і Конкою, площею понад 400 км², затоплені 1955–1957 рр. водами Каховського водосховища. – Г.К.), на думку А. Бойка, допомагаючи незаможним козакам стати на ноги, сприяв утворенню середнього прошарку козацтва Запорозьких Вольностей, який являв собою економічну основу Запоріжжя. Науковець пише, що Великий Луг перетворювався в постійно діючу економічну систему, що і було однією з головних причин швидкого економічного розвитку Запоріжжя в останнє десятиріччя його існування [9, с. 30].

У підрозділі «Нова Січ (1734–1775 рр.)» колективного збірника нарисів [19] узагальнюється інформація попередніх дослідників і підтверджується теза про те, що найпоширенішою формою господарювання на Новій Січі були зимівники, які відігравали провідну роль в економіці краю. Автори не оминають питання відведення землі під зимівники, чисельності їх мешканців, характеристики житлових і господарських споруд. Ведучи мову про великі господарства запорожців, науковці доводять, що часто зимівники заможних козаків перевершували старшинські [19, с. 171]. Всі вони обслуговувались найманою працею.

У збірці подається традиційний опис розвитку скотарства, землеробства, садівництва, бджільництва, тютюнництва, рибальства, полювання, ремесел у часи кошового отамана П. Калнишевського. Правда, дослідники підкреслюють, що стабільність економічного становища на Запоріжжі найбільше сприяла

розвиткові торгівлі [19, с. 172]. Значне місце на сторінках збірника відводиться ролі шинків у торговельному житті Нової Січі, яких у 1773 р. налічувалося 57 [19, с. 173].

С. Андреева, розкриваючи монетарну політику Кримського ханства та Запорозького Коша в часи Нової Січі (1734–1775 рр.), опирається на дані М. Слабченка щодо кількісних показників у торгівлі Запоріжжя, а саме: торговий обіг з Туреччиною досягав 250 тис. крб. на рік, з Кримом – 60 тис. крб. [2, с. 23]. Авторка стверджує, що запорозько-татарська торгівля не була надійно забезпечена системою грошового обігу, що впливало на її стабільність, ціноутворення та накопичення фінансових резервів. Запорожжя мало в цій торгівлі значну перевагу імпорту над експортом (перш за все через вивіз з Криму солі), що покривалося торгівлею запорожців з іншими регіонами, насамперед довозу товарів з Гетьманщини. Це суперечило самій сутності монетарної політики Російської імперії і ставило під загрозу перспективи запорозько-татарської торгівлі. Росія всіляко прагнула підпорядкувати імперським структурам зовнішню торгівлю Запорожжя, забороняла запорожцям вивіз до Криму золота та срібла, в тому числі й у вигляді грошей, видавала жалування мідною монетою, яка не визнавалася Кримом. Дослідниця пише, що у 1764 р. торговельний обіг запорожців з Кримом становив 100 тис. крб. золотом і сріблом [2, с. 25, 28].

С. Андреева в іншій статті звертає увагу на обіг робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі [5]. Дослідниця підкреслює, що основна хвиля колонізації Вольностей йшла з етнічних українських земель та осідала у північних паланках, де розвивалося землеробство, яке потребувало великої кількості робочих рук. Освоєння південних районів Вольностей базувалося переважно на розвитку тваринництва, промислів (рибного, соляного) та торгівлі, що не потребувало маси робітників, але й висувало до них певні вимоги – власну господарську та підприємницьку ініціативу, широту поглядів, невибагливість в умовах праці та способах розрахунків, вміння відстоювати свої економічні інтереси в небезпечних умовах прикордонної смуги [5, с. 79]. С. Андреева підсумовує: «Розширення у середині XVIII ст. ринку робочої сили в регіоні сприяло накопиченню капіталів, зміцненню позицій приватної власності, поширенню сфери економічного примусу, розвитку прогресивних форм господарства» [5, с. 83].

Стаття С. Андреевої «Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії» [4] ста-

новить швидше перелік назв фондів цього архіву та коротеньке резюме наявних там справ, які проливають світло на зовнішньополітичні аспекти історії Нової Січі, колонізацію Північного Причорномор'я, приєднання Криму, прикордонну торгівлю тощо.

Висвітлюючи питання «кримського вектора» зовнішньої політики П. Калнишевського, авторка пише про ставлення один на одного як союзника в посиленні власних міжнародних позицій та поглибленні економічних взаємозв'язків [3, с. 166]. Визнаючи значне економічне посилення Запорозжя в часи Нової Січі, дослідниця не погоджується з твердженням О. Олійника про те, що економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про політичну незалежність. Розвиток за Нової Січі економічних, торговельних зв'язків, зміцнення міжособистісних відносин татар і запорожців уособлюється, перш за все, з заможним козацтвом, запорозькими купцями та промисловиками, а відтак і з старшиною, хоча свої інтереси мала й запорозька сірома, якій розвиток мирних взаємин з татарами давав роботу [3, с. 166]. Окремі віхи політичної біографії П. Калнишевського свідчать про його більш-менш вдале й тривале балансування на межі протиріч між Кримом і Росією. С. Андреева наголошує, що доречніше говорити не про «кримську» партію в Коші, а про «кримський» вектор у політиці Коша за часів Нової Січі, який становив протизвагу вектору «російському» [3, с. 168].

З'ясовуючи питання освоєння земель Миколаївщини в кінці XVII–XVIII ст., О. Шевчук підкреслює, що за часів Нової Січі тут знаходилася її Бугогардівська паланка з центром у Гарді на Південному Бузі [44, с. 130]. Пише автор про скотарство, як основне господарське заняття в Новій Січі; хутори старшини і заможних козаків, як багатогалузеві господарства, де розвиненими були й землеробство, бджільництво, рибальство та ін. Існували й зимівники, яких у 70-х рр. XVIII ст. у кордонах нинішньої Миколаївщини налічувалося 59 [44, с. 59].

Недостатньо висвітлену в науковій літературі проблему взаємовідносин запорожців із сербськими поселенцями з'ясовує О. Посунько. Авторка доводить, що заснування Нової Сербії та Слов'яно-Сербії мало трагічні наслідки для Січі і стало проявом імперської політики царизму щодо козацтва [31, с. 81]. Дослідниця веде мову про мирні форми протидії захопленню іноземними поселенцями запорозьких земель (скарги, звернення) і збройну боротьбу за їх звільнення. Наголошується, що саме в цей час у

кошового П. Калнишевського з'являється думка протиставити іноземній та слобідській колонізації свою [31, с. 80].

Г. Швидько подає вступний коментар та ряд документів, віднайдені нею в Російському державному воєнно-історичному архіві у Москві, що стосуються торговельних відносин між Запорозькою Січчю та Гетьманщиною (Малою Росією) у другій половині XVIII ст. На їх основі історик підсумовує, що з Січі на Гетьманщину вивозили в'ялену рибу, сіль, хутро, коней, велику рогату худобу. Життєдіяльність Січі забезпечували доставлені туди у більшій чи меншій кількості продукти харчування (жито і пшенична мука, пшоно, сало, мед, горілчані вироби, прянощі), рибальське начиння, канати, мануфактурні вироби (полотно, крашенина, китайка, оксамит) та готовий одяг, смушок, зброя, тютюн тощо [43, с. 9].

Надзвичайну цінність мають документи, виявлені та введені до наукового обігу Г. Швидько, які відображають постійну боротьбу запорозьких козаків за збереження своїх вольностей у протистоянні з Російською імперією. Принциповою відмінністю Нової Січі від її попередників, як пише історик, було те, що в межах її володінь з'явилися поселенці некозацького стану [42, с. 26]. Спочатку це були поселенці Української укріпленої лінії, які при сприянні урядових осіб все глибше проникали в козацькі землі, а пізніше – іноземні колоністи Нової Сербії та Слов'яно Сербії. Боротьба козаків-запорозьців за свої старі землі породила масу документів – скарги, розпоряджень, указів, відомостей про поселенців та нанесену шкоду. Кілька таких документів з РДВІА у Москві друкує науковець.

У ще одній публікації [41] Г. Швидько подає сім документів з РДВІА у Москві, які об'єднані певною тематичною спрямованістю і характеризують стосунки Коша в останні роки існування Запорозької Січі з російською військовою та цивільною адміністрацією Новоросійської губернії. Це донесення, листи, рапорти у зв'язку із захопленням російськими військовими командами запорозьких земель та розорення й заподіяну шкоду господарствам. Серед них два листи кошового отамана П. Калнишевського генерал-губернатору Новоросійської губернії Ф. Воєйкову.

На значимості рибальства, як складової економіки Запорозької Січі, акцентує увагу О. Майданець [21]. Зокрема, стверджує, що рибальство перетворилося у розвинену підприємницьку систему, а це впливало на формування як внутрішнього, так і зовнішнього

ринку. В період Нової Січі рибальство здобуло статус серйозної і прибуткової економічної галузі. Рибні лови поступово приватизувались і ставали однією з економічних ланок у паланках, де козаки займалися індивідуально-трудою діяльністю [21, с. 205]. Автор робить важливі висновки про те, що рибальство, як складова економіки Запорозької Січі, пройшло шлях від степового заняття до створення розгалуженої сітки дрібних риболовецьких господарств на підприємницькій основі; удосконалення риболовецьких знарядь призводило до якісних змін у розвитку ремісничого виробництва; революція риболовецького промислу призвела до розширення торговельних зв'язків, які органічно вплітались у зовнішній ринок тощо [21, с. 206].

Традиції рибальства запорозького козацтва на Півдні України останньої чверті XVIII ст. досліджує В. Козирев [20].

У колективній праці «Одеса козацька. Наукові нариси» [28] автори частково торкаються й питання видобутку козаками солі в лиманах. Насамперед, мова йде про листування у липні 1774 р. кошового П. Калнишевського з комендантом Бендер про отримання «дозволу козакам війська Запорозького набрати 100 возів солі» «у приморських лиманах між Тилігулом та Дністром» [28, с. 36]. До 3-го серпня 1774 р., за повідомленням старшини К. Гуртового та писаря С. Юр'єва, які перебували в Хаджибеї, запорожці «назбирали у бугри» на лиманах і відвантажили 130 возів (2 602 пуди) солі [28, с. 36].

Вивчаючи питання уявлення запорозьких козаків про кордони за часів Нової Січі, С. Плещкий стверджує, що необхідність захисту економічних інтересів Війська Запорозького спонукала січову старшину застосовувати такі методи, які суперечили традиційним запорозьким уявленням про кордон. Боротьба з незаконним господарським використанням запорозьких земель змусила січову адміністрацію обмежувати традиційно вільний в'їзд на Запорозжя. З цією метою кіш запровадив видачу спеціальних письмових дозволів на заняття господарською діяльністю на запорозьких землях. Наводиться приклад, що саме такий дозвіл отримав козак Лубенського полку в 1769 р. У ньому вказувалося ім'я особи, якій він був виданий, зазначався вид дозволеної господарської діяльності – випас табуна і термін, на який він був дійсний [30]. Важливими є висновки автора про те, що «економічний розвиток Нової Січі був таким потужним, що прибутки від господарської діяльності для більшості запорозьких козаків стали основними» [30, с. 247].

І. Грозовський комплексно з'ясовує питання права власності на землю в Запорозькій Січі [15]. Він розкриває суть дефініції «займанщина». Автор підкреслює, що всі землі запорозьких козаків вважались спільною власністю Війська Запорозького. В період Нової Січі у зв'язку з інтенсивним розвитком промислового скотарства і землеробства почала формуватися приватна власність на землю, але до ліквідації запорозького козацтва у 1775 р. цей процес не був завершений [15, с. 63]. Землею користувався кожен, хто мав на це право і можливість її обробляти. Земельні угіддя щороку розподіляли між суб'єктами землекористування шляхом жеребкування. Для організації зимівника можна було зайняти, з дозволу Коша, вільні землі. Цю землю разом із зимівником дозволялося продавати, міняти, здавати в оренду, залишати у спадщину тощо [15, с. 93]. Різні аспекти власності на землю Війська Запорозького та наступ російського уряду на територію Запорозьких Вольностей розкриваються в ряді інших публікацій І. Грозовського [14; 16].

Н. Швайба ретельно проаналізувала працю Н. Полонської-Василенко «Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» [40]. Авторка визначає коло дослідницьких інтересів Н. Полонської-Василенко: 1) колонізація Південної України у XVIII ст., її окремі напрямки – урядова (в тому числі іноземна), запорозька, стихійна тощо; 2) процес заселення південноукраїнських земель, його динаміка і особливості; 3) соціально-економічний лад Запоріжжя за останніх часів його існування. Як пише Н. Швайба, матеріал, введений до наукового обігу істориком у статті, дає змогу «реконструювати події, що відбувалися між зруйнуванням Січі, арештом старшини і конфіскацією майна, його продажем і залюдненням колишніх запорозьких господарств. Він дав можливість відтворити картину матеріального становища старшини, що підпала під конфіскацію, встановити зв'язок між цим колом осіб і тогочасними подіями» [40, с. 277]. Мова йде про 25 опублікованих документів (відомості, описи, реєстри) віднайдені дослідницею у фонді Новоросійської губернської канцелярії (зв'язка 105, справа 2839) Дніпропетровського крайового архіву в 1927 р. На той час архів не мав описів, справи розташовувались лише за хронологією, що ускладнювало пошук. Н. Швайба наголошує, що Н. Полонська-Василенко опублікувала документи, зберігаючи їх мову, правопис, порядок у кожному описі, причому подає їх за

певною системою: всі описи майна П. Калнишевського, І. Глоби, П. Головатого – керівної старшинської верхівки, розкидані по різних архівних справах, були об'єднані, щоб полегшити їх дослідження. Цінним є опис зимівників, хуторів запорозької старшини вищої та середньої ланок, опис майна, заарештованого російською командою, конфіскованих грошових сум тощо. Н. Полонська-Василенко визначила інформативні можливості опублікованих нею матеріалів таким чином: встановлення кола осіб, майно яких було описане, характер майна та господарства окремих осіб, тип зимівника, загальний та пересічний характер майна старшини тощо [40, с. 279]. Дані всіх реєстрів старшинського майна історик систематизувала за характерними ознаками і звела у 21 таблицю, до кожної з них написала пояснення. Кількісні показники цих таблиць дали змогу авторці порівняти та узагальнити матеріал, посилити його інформативні можливості, зробити ґрунтовні висновки.

Як пише Н. Швайба, Н. Полонська-Василенко з'ясувала соціальний склад зимівчан: з одного боку – власник зимівника, інколи співвласники і козаки, що живуть у зимівниках і випасають тут свою худобу; з іншого боку – робітники, наймити (з самої Січі, із підданих Вольностей), а також зайди, переселенці, паупери та ін. [40, с. 279]. Розкриваючи стан господарства кожного описаного зимівника, науковець подала загальну картину становища скотарства, чисельність голів різної худоби, приблизну її вартість й дійшла до висновку про торговельний характер запорозького господарства. Аналізуючи стан рільництва (виходячи з кількості сільськогосподарського реманенту) дослідниця виділила справжніх господарів в особі старшини середньої заможності [40, с. 279]. Ряд таблиць розкривають стан мисливства, млинарства, пасічництва, рибальства, броварництва, про розвиток яких свідчить опис наявних продуктів та інвентаря. З даних реєстру про 23 осіб, які були описані, вражає заможність отамана П. Калнишевського, судді П. Головатого, писаря І. Глоби. Значна сума вилученої готівки (лише у П. Калнишевського понад 47 тис. крб.), боргові розписки, векселі, на думку Н. Полонської-Василенко, засвідчують комерційні, лихварські операції запорозької старшини. У своїй праці авторка прагне довести, що в останні роки існування Нової Січі відбувався розвиток капіталістичних відносин з наявним торговим капіталом і вільнонайманою працею, що зумовило швидкий соціально-економічний розвиток регіону в другій половині XVIII ст. [40, с. 279].

Важливим для вивчення економічного розвитку Запоріжжя є те, що при аналізі історичних поглядів Н. Полонської-Василенко Н. Швайба з'ясувала концептуальні засади її дослідницького бачення історії Південної України XVIII ст. На сторінках наукових розвідок [36; 37] авторка комплексно розкрила різноаспектні питання історії запорозької старшини періоду Нової Січі у студіях Н. Полонської-Василенко. Акцентується увага на козацькій старшинській верхівці як рушійній силі утвердження капіталістичних відносин, з'ясуванні її місця у боротьбі Вольностей за свої права і території, торговельному характері запорозького господарства зорієнтованому на ринок тощо. Роки напередодні зруйнування Січі дослідниця вважала кульмінаційним пунктом в історії розвитку господарства Запоріжжя, періодом найбільших економічних досягнень [37, с. 360]. Окремо йде мова про виробничі відносини у зимівниках, застосування найманої праці, товарний характер старшинських господарств, висвітлення долі запорозької старшини після знищення Січі.

Крім того, Н. Швайба на прикладі досліджень Н. Полонської-Василенко та О. Рябініна-Скляревського прагне показати значення використання біографічного методу в пізнанні історії Запоріжжя [39]. У центрі статті акцентування уваги на спільності у студіях цих дослідників: економічні та соціальні проблеми історичного розвитку козацтва, де кожен намагався використати відносно нові методологічні засади (марксизм, соціологічний підхід) та нові концепції щодо поступу «запорозького історичного процесу» у XVIII ст. (торговельний капіталізм М. Покровського), кожен намагався критично переосмислити та узагальнити вже відоме, відшукати специфічне, скласти своє бачення розвитку Запоріжжя за часів Нової Січі [39, с. 103]. Цілий ряд постатей запорозької старшини стали предметом дослідження Н. Полонської-Василенко. Об'єднувало запоріжців те, що їх зимівники з майном після знищення Січі 1775 р., потрапили під конфіскацію. Аналіз опублікованих і архівних документів призвели до висновку історика – майже всі ці особи були завзятими учасниками останньої боротьби Запоріжжя за його вольності (в першу чергу за землі, які поступово захоплював російський уряд) [39, с. 104]. Усі 23 представники запорозької старшини, про яких пише дослідниця, показані, як справжні господарі, яким реально було що захищати і втрачати у поземельній боротьбі Коша за часів Нової Січі. Вони виступають, не лише як військові та політичні діячі, а «міцні хазяї,

що вже давно перейшли до нових соціально-економічних засад життя Вольностей» [39, с. 104]. П. Калнишевський, П. Головатий, І. Глоба, І. Гараджа, М. Ногай, С. Гелех та інші, як зазначає дослідниця, «були справжніми сільськими господарями» [39, с. 104].

На основі характеристики робіт О. Рябініна-Склярєвського, Н. Швайба підтверджує промисловий характер господарства Запорозжя періоду Нової Січі (перехід з форми степового – до землеробського) [39, с. 105]. Через призму аналізу його праць, представлені всі кошові за 1700–1775 рр. з умовним їх поділом на три групи: отамани Кримської доби (К. Гордієнко, Ф. Шишацький, І. Малашевич та ін.), Хутірської ідеології (Я. Ігнатович, Г. Лантух, П. Калнишевський та ін.), Кримської легенди (В. Сич, М. Ус, П. Пилипенко). Крім отриманих біографічних відомостей, маємо характеристику їх політики (депутатські та спірні комісії, колонізація та оборона запорозьких земель і кордонів тощо). Фактично подається історія Нової Січі у постатях її кошових, запорозької старшини, духовенства.

Важливою є публікація Н. Швайби про історіографічні дослідження Н. Полонської-Василенко історії запорозького козацтва XVIII ст. [35]. Авторка підкреслює, що основні досягнення Н. Полонської-Василенко стосуються історіографії запорозького козацтва цього періоду. І серед них значну частку складають праці по соціально-економічній історії Запорозжя, в тому числі періоду Нової Січі. А її погляди на економічний розвиток Запорозжя часів П. Калнишевського багато в чому збігалися з оригінальними, новими баченнями М. Слабченка (курінь не тільки військова, а й господарська одиниця; три типи зимівників; торговий характер запорозького господарства тощо) [35, с. 79].

Підсумком наукової роботи Н. Швайби стало її дисертаційне дослідження [38]. У ньому доведено, що специфіка підходу Н. Полонської-Василенко до історії Південної України XVIII ст. полягала у тому, що досліджувана нею доба і територія усвідомлювались у політичній площині, як арена боротьби двох непримирених супротивників – запорозьців та російського уряду. В площині соціально-економічній – як арена розгортання потужних процесів заселення та колонізації краю, в площині історіософській – як арена формування і збереження переваги українського етносу в південній краї, не дивлячись на поступове включення його до складу Російської держави. Спроба поєднання цих площин з марксистським трактуванням історії призвела до появи особливого історіографічного

доробку, що виступає здобутком і водночас унікальним джерелом розвитку української історичної думки 1920–1940-х рр.

Новаторською є публікація В. Мільчева та Ю. Князькова [26]. Автори вперше ввели до наукового обігу матеріали про представників німецького дворянського роду Штофельнів, які опинилися в Російській імперії, і, насамперед, генерал-майора Карла Штофельна та його військову службу на українських землях. Унікальними є документи однієї справи фонду № 13 «Дела о Малороссии» РДАДА (м. Москва), що підтверджують тяглість планів російського уряду щодо ліквідації Запорозжя впродовж останніх десяти років його існування. Мова йде про «Примечание какакая убыль России таковых суровых и непослушных людей имеют, как Запорозцы; против того, какакая бы прибыль была, ежели их в порядок и хорошее состояние привести» авторства Карла фон Штофельна. Автори пишуть, що архівна справа складається з трьох різних за авторством та видовою належністю документів, об'єднаних тематично-хронологічно під єдиним заголовком «Примечания генерал-майора Штофельна о запорозцях». Спочатку йде «Примечание о запорозцах»: документ екстрактного типу, в якому у 10 підпунктах викладено «зухвалі та противні» російському урядові вчинки Запорозького Війська впродовж 1762–1765 рр.; потім слідує донесення графа П. Рум'янцева імператриці Катерині II від 28 лютого 1765 р. з повідомленнями про необхідність арешту депутації від Запорозького Війська на чолі з новообраним кошовим отаманом П. Калнишевським, яка їде до столиці з метою добитися повернення запорозьких земель, зайнятих Новоросійською губернією; завершує тріаду «Примечание» К. Штофельна, яке було представлено імператриці 19 березня 1765 р. [26, с. 35]. Дослідники підкреслюють, що у справі № 78 «зведено за тематичною ознакою три документи, що свідчать про потенційну можливість ліквідації оригінального устрою Запорозьких Вольностей навесні 1765 р. шляхом арешту вищого старшинського складу та подальшої інтервенції» [26, с. 36]. На думку авторів, саме «Примечание» К. Штофельна стало тією основою, з якої російські урядовці, на чолі з імператрицею, запозичили ідеї при написанні «Маніфесту» 1775 р. та розробці комплексу заходів по ліквідації Січі.

Історики впевнені, що укладаючи проєкт ліквідації Січі, К. Штофельн керувався, перш за все, суто прагматичними мотивами. Кінцева його мета: створення на запорозь-

ких землях Дніпровської губернії за зразком Новоросійської, губернатором якої він вбачав себе. Бажання підвищити свій соціальний статус спонукало К. Штофельна взятися за перо й зайнятися розробкою плану реформ. Як пишуть автори, цього не прикриєш бравурними та пихатими рядками сонету із завіреннями у власному безсрібництві та клопотанням про громадські інтереси [26, с. 38]. Крім того, намагання сприяти знищенню Запорозької Січі є виявом громадянської позиції К. Штофельна. Він виступає як вірнопідданий її імператорської величності та речник південноукраїнської гілки російського дворянства, яке прагне зміцнити свої латифундії, що виникли на загарбаних землях, взяти участь у подальших земельних роздачах [26, с. 39]. К. Штофельну страшенно не подобалося Запорожжя, через що наголошував про його «шкідливість» та «некорисність» для імперії, а запорозьке козацтво «зовсім непідвладне, не у всьому приборканий народ» [26, с. 39]. Своїми безпосередніми діями, за переконанням К. Штофельна, запорожці завдають економічних збитків державі, підривають її зовнішньополітичний імідж. Ці збитки криються у «вивезенні російського срібла татарами», «відмові сплачувати мито», «порушенні карантинів», «постійних крадіжках і грабежах» тощо [26, с. 39]. Не подобається йому й те, що запорожці «самовільно обрали собі кошового» всупереч волі імператриці. Керівникам Січі, насамперед, кошовому П. Калнишевському в «Примечаниї» передбачено заслання «вглиб Росії». У документі замовчується військове значення запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах, у захисті південних рубежів імперії. К. Штофельн запропонував військову операцію по ліквідації Запорозької Січі, розписану ним мало не погодинно. Цілий ряд його «пропозицій» лягли в основу «Маніфесту» Катерини II про знищення Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р. і першочергових розпоряджень Г. Потьомкіна щодо подальшого устрою Вольностей. Серед руйнівників Запорозької Січі, якби не смерть К. Штофельна, наголошують історики, його прізвище було б поруч з прізвищами П. Текелія й Г. Потьомкіна.

Стаття В. Мільчева «Поглинення Вольностей Війська Запорозького Низового у 1775 р.: проекти, плани, реалізація» [25] дещо перегукується з матеріалами, проаналізованими в попередній статті, зокрема, стосовно документів, авторами яких були П. Румянцев і Карл фон Штофельн. В. Мільчев «Маніфест» Катерини II від 3 серпня 1775 р. називає «твором, який є нічим іншим як

компіляцією зі згаданих вище проектів, описів, рапортів та реляцій, який було опубліковано, так би мовити, заднім числом, аби лише надати легітимності тому факту, який вже й так відбувся» [25, с. 51].

В одній із публікацій В. Мільчев показує, як за допомогою прикордонного та митного контролю російські урядовці намагалися економічно виснажити, а потім уже й приборкати непокірне Запоріжжя [23]. Зокрема, мова йде про створення російських форпостів, карантинів та митниць уздовж р. Південний Буг та Синюха, протидію запорожців захопленню їхніх земель, зокрема, блокування російських роз'їздів, насильницьке відведення поселенців, «трав'яні війни» тощо. Не оминає автор і діяльності кошового отамана П. Калнишевського по відстоюванню запорозьких земель та економічних інтересів Січі [23, с. 86].

В. Мільчев зробив спробу розвіяти чисельні «історіографічні міфи» щодо деяких аспектів історії Запорожжя, зокрема, конфігурації та устрою Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі [24]. Переконливими, на наш погляд, є твердження автора про те, що впродовж сорокарічного існування Нової Січі відбувалася поступова зміна концепції «кордону» та устрою Вольностей, як у повсякденних життєвих реаліях козаків, так і в управлінській практиці керівництва Запорожжя. «Кордони» зазнали суттєвих трансформацій як за формою, так і за змістом. У підвалини цих змін лягли як еволюція попередньої запорозької традиції, з одного боку, так і зовнішні впливи у вигляді запозичень з турецької та російської моделей системи державного кордону, з іншого. Основою управління землями, на які поширювалася політична влада Коша, стала паланкова модель.

За твердженням В. Мільчева, перехід Війська Запорозького Низового у 1734 р. під російську протекцію, утворення у 1764 р. Новоросійської губернії ознаменувало собою новий наступ імперського поступу на запорозькі землі [24, с. 31]. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. ще більше загострила запорозько-російські поземельні стосунки. Користуючись зайнятістю військових сил запорожців у війні, з півночі, з території Новоросійської губернії на Вольності посунула хвиля поміщицької та селянської колонізації. Усвідомлюючи необхідність якомога швидшого визнання кордонів та закріплення земель за Військом, січова адміністрація впродовж 1772–1774 рр. бомбардує російський уряд проханнями, скаргами та донесеннями. Зрозуміло, що уряд Катерини II займав сторону державних

адміністративно-територіальних одиниць. Зрештою, питання про узаконення прав Запорожжя на свої землі, впродовж усього періоду існування Нової Січі, так і не було вирішено, більше того, саме воно, як підкреслює В. Мільчев, стало чи не головною причиною ліквідації Запорозької Січі 1775 р. [24, с. 32].

Т. Гончарук через призму постаті Г. Потьомкіна розкриває взаємовідносини з запорожцями, не оминає й питання суду над головними «злочинцями» Січі – вищою запорозькою старшиною, «милості» щодо П. Калнишевського [13]. Згадуються й найголовніші – «економічні злочини» запорожців, які до всього «стільки образ та збитків завдали мешканцям Новоросійської губернії» [13, с. 24–25]. Зокрема, про гучну справу 243 козаків та чотирьох старшин, яких звинуватили у «нападі на землі та господарства поселенців» й жорстоко покарали. Науковець переконаний, що «безперечним злочином Потьомкіна проти своїх колишніх побратимів була його політика, спрямована супроти зимівників – запорозьких індивідуальних господарств, що базувалися на вільнонайманій праці» [13, с. 27].

У науково-теоретичному плані прислужився історичний нарис О. Гуржія про український хутір XV–XVIII ст., у якому автор з'ясовує процес виникнення, формування та розвитку хутірського чи фермерського господарства (що в багатьох випадках були ідентичними), усвідомлення хутора як економічного та соціального явища [18]. Відомий науковець також аналізує погляди М. Чирковського, М. Слабченка, О. Олійника, В. Нечитайла на фермерське господарство, запорозькі зимівники, «індивідуалістичність» українців у господарській діяльності [18, с. 8–9].

На основі аналізу «Именных списков старшин и казаков бывшего войска Запорожского 1776 года» П. Бойко подає важливі відомості про чисельність зимівників, кількість рядових козаків, отаманів куренів, старшини тощо. Хоча кількісні дані, наведені у відомостях, пише автор, не можна вважати за абсолютні, але фіксація за географічним принципом робить ці списки унікальними, адже запорозький зимівник є прообразом виникнення багатьох міст і селищ Степової України [10, с. 173].

О. Гук звернув увагу на значимість постаті П. Калнишевського у формуванні на Запорожжі нової соціальної групи – посполитих, людей цивільних, які займалися землеробством, ремеслом і торгівлею [17, с. 180]. Саме завдяки йому, за твердженням автора, за короткий термін

з'явилося 45 нових сіл, понад 4 тис. хуторів-зимівників, де до 1775 р. проживало біля 50 тис. хліборобів [17, с. 181]. Окремо йдеться про опір запорожців російській завойовницькій колонізації.

На прикладі паланочного центру Самарчук (Новоселиця) В. Старостін з'ясував механізми формування соціальної структури населених пунктів і визначив їх особливості [33]. Паралельно він подав окремі матеріали про господарські заняття мешканців, соціальну мобільність, чисельність козаків і посполитих, з господарствами і без них, проживали в господаря і працювали на нього, сезонних робітників, які наймалися до рибальських ватаг, чумаків і на косовицю тощо.

У своїх дослідженнях Ю. Мицик наводить низку прикладів про внесок козацької старшини в економічний розвиток краю, у тому числі й про П. Калнишевського. Зокрема, на основі справи № 354 архіву Коша з ЦДІАУ в Києві, відображає спорудження ним одного з млинів на р. Інгулець навесні 1774 р. [22, с. 100]. Керував будівництвом козак Ф. Мірочник. У самарських лісах на спеціальній ділянці заготовляли дубовий ліс, його обробляли. З Нового Кодака везли каміння, яке доставлялось на береги Інгульця. Орільський полковник П. Яковенко для цього дав 155 возів, а потім направив ще кілька десятків. Бугогардівський полковник І. Сухина направив велику кількість людей для спорудження греблі. Оплата праці велась за рахунок скарбу двох слобід, які нараховували близько 100 господарств. Будувати млин Ф. Мірочнику допомагали козак М. Карнаух, який став першим мельником на ньому, козак М. Заславський, майстер К. Малий [22, с. 100]. Пише науковець і про козака Дерев'янківського куреня Л. Глобу, який мав 3 водяних млини і сукновальню. З виробленого сукна 15 кравців артілі шили у Новому Кодаку одяг на продаж. Крім того, Л. Глоба заснував два найбільших парки (у сучасному Дніпропетровську – парки Шевченка та Глоби) [22, с. 101].

Ю. Мицик говорить про чисельність в 100 тис. дорослого населення чоловічої статі на Січі напередодні її ліквідації у 1775 р. [22, с. 100]. Серед видів господарської діяльності називається землеробство (вирощування практично всіх культур, типових для України XVIII ст., включаючи тютюн), садівництво, городництво, мисливство, рибальство, чумакування.

Висвітлюючи економічний розвиток Січі в останнє її десятиліття, Ю. Мицик переконаний, що активне освоєння степів дозволило Кошу відмовитися від закупівлі хліба, а згодом, навіть,

продавати свій хліб за кордон [22, с. 100]. Описуючи торгівлю запорожців, історик називає 1774 р. і продаж П. Калнишевським близько 12 тис. коней до Італії [22, с. 101]. Щодо зовнішньої торгівлі, то регулярно до січової пристані причалювали купецькі кораблі з Туреччини, Криму, Росії та інших країн. Прибувало багато польських, ногайських, молдавських, грецьких, єврейських купців [22, с. 101]. Бігло йде мова про купецькі об'єднання для торгівлі з Січчю.

Важливими є дослідження в сучасній українській історіографії, що стосуються виникнення господарств фермерського типу в Україні, які науковці пов'язують із колонізацією її незалюднених просторів і формуванням козацького стану. Ще у 1991 р. О. Апанович наголошувала, що українське козацтво «своєю вільною, без феодалного примусу й кріпаччини працею на землі розвинуло передову інтенсивну економіку. На Запорозькій Січі, де ніколи не було кріпацтва, уперше в Європі склалася прогресивна форма багатогалузевого господарства фермерського типу» [6, с. 18]. Вчені-історики В. Смолій і В. Степанков, розвиваючи тезу О. Апанович, додають: «козацтво, освоюючи землі південного регіону, перетворилося в типових фермерів, тобто ставало носієм буржуазних відносин» [32, с. 22].

На сьогоднішній день одним з найфундаментальніших досліджень даної проблеми є монографія В. Нечитайла [27], де окремий третій розділ присвячений виникненню господарства фермерського типу в добу козацчини. Автор аргументовано доводить значимість хутора-зимівника, найефективнішої форми виробництва, як основи економічної структури Запорозької Січі, що відповідав вимогам її демократичного устрою. Саме у 60–70-х рр. XVIII ст., у період Нової Січі, хутори-зимівники стають справжніми фермами – багатогалузевими або спеціалізованими [27, с. 93].

В. Нечитайло неодноразово наголошує, що господарства фермерського типу досягли найбільшого розвитку на козацьких землях Нової Січі (1734–1775 рр.). Про це йде мова в третьому параграфі книги. Саме в часи кошового отамана П. Калнишевського утверджувалося нове економічне мислення, формувалася унікальна хліборобська культура. Автор описує заселення Запорожжя, заснування нових козацьких хуторів, їх чисельність, густоту розміщення, кількість будинків. Дані базуються на дослідженнях А. Скальковського, В. Голобуцького, О. Олійника. Опис зовнішнього вигляду та структури господарства розкривається на прикладі хуторів-зимівників козацької стар-

шини П. Калнишевського, П. Глоби, І. Гараджі, О. Ковпака, які повторюють відомі матеріали В. Голобуцького. Висвітлюючи розвиток тваринництва та рільництва, автор наводить цілий ряд прикладів з господарської діяльності П. Калнишевського. Наголошує на селекційній роботі, попиті на коней, вирощених на заводах кошового.

Дослідник вводить до наукового обігу ряд архівних матеріалів ЦДІА України в Києві, що відображають розвиток внутрішньої та зовнішньої, водної та сухопутної торгівлі Січі, її масштаби, напрямки. Важливим є з'ясування автором особливостей використання найманої праці в господарствах. У висновках зустрічаємо, що найбільше наймитів, а саме – 44, мав П. Калнишевський [27, с. 147].

Чи не вперше у монографії В. Нечитайла так глибоко аналізується господарський хист П. Калнишевського. Автор називає кошового дбайливим господарем, що добре розумівся на технології сільськогосподарського виробництва, цікавився новинами європейської ветеринарної науки, особливо селекції [27, с. 148]. Отаман тримав у полі зору все господарство, контролював роботу кожного підрозділу. П. Калнишевський показував хуторянам особистий приклад у веденні високорентабельного господарства і, як керівник вимагав від них, не ледарювати і не байдикувати. Під його «хазяйським наглядом провадилися всі сільськогосподарські роботи в Січі, споруджувалися унікальні млини (двоповерхові, «лодейні» – на великих човнах і пармах), організовувалися різноманітні промисли, налагоджувалися торговельні стосунки з сусідніми державами» [27, с. 148].

На відміну від інших дослідників, поряд з В. Голобуцьким, В. Нечитайло зауважує, що на Запорожжі багатство і розкіш були доступні не лише старшині, а й рядовим працюючим, підприємливим козакам, які володіли хуторами, млинами, великими пасіками й уміли розумно вести своє господарство. Не тільки старшина, але також і козаки-хуторяни справляли собі дорогий одяг, купували цінні речі [27, с. 149]. Автор підсумовує, що «нові суспільні відносини, які утверджувалися на українських землях, несли не тільки біди і суперечності, а й сприятливі можливості для розвитку здібностей і потреб людей, – можливості, що базувалися на праві більшої частини населення розпоряджатися результатами своєї праці» [27, с. 149].

В одній із фундаментальних публікацій за 2015 р. [7] провідні вітчизняні історики О. Бачинська, Т. Чухліб, В. Щербак не лише розкривають найважливіші віхи «золотих сторінок

історії» козацтва, а й зупиняються на постаті кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Вони наголошують, що запорозький керманіч був не лише мудрим військовиком і політиком, але й мав беззаперечний авторитет серед козацької братії, який здобув завдяки особистим якостям. Кошовий був і прекрасним господарем. Він перетворив запорозькі землі на житницю не лише всієї України, але й Росії. У роки його отаманування з'явилося близько 4 тис. хуторів-зимівників, а населення Вольностей Війська Запорозького Низового зросло на понад 50 тис. козаків-хліборобів [7, с. 225]. Описуючи появу нових міст і сіл, автори згадують Петрівку, засновану кошовим отаманом.

У складі депутації до уряду імператриці Катерини II П. Калнишевський виступає захисником запорожців, вимагає відміни мита на товари запорозьких купців, повернення під січову юрисдикцію земель, що були захоплені Військом Донським тощо [7, с. 225]. Серед причин знищення Січі історики називають «повну незалежність в управлінні» та «економічні успіхи» [7, с. 225].

У наукових студіях Г. Шпитальнової, які присвячені військовій історії Нової Січі, подаються епізодичні матеріали, що мають безпосереднє чи дотичне відношення до господарського розвитку краю. Зокрема, в одній з публікацій зустрічаємо, що мешканці Кам'янки Самарської паланки скаржилися кошовому отаману П. Калнишевському на ті збитки, які завдали калмицькі полки, повертаючись із походу в 1770 р. (якраз ішла російсько-турецька війна 1768–1774 рр.) [45, с. 89]. Карабінери, гусари, проходячи через Кам'янку, вибили ріллю, по дворах позабирали корм для коней, харчувалися за рахунок кам'ячан, побили геть усю домашню худобу і птицю.

Автор пише й про звільнених з турецько-татарського полону людей. Звільнених бранців розміщували в пустуючі козацьких помешканнях або хатах селян, що евакуювалися за Українську лінію на початку війни. Для обзаведення господарством кожному з них видавалося по одній чверті жита та одній чверті пшона, поверталось їх майно, що знаходилося поміж речей відбитих козаками у супротивника, виділялись захоплені у бою коні, вівці тощо [45, с. 92].

У С. Авдєєнка зустрічаємо важливі дані про активну діяльність військового судді, а пізніше – кошового отамана П. Калнишевського по створенню та розбудові Нової Січі, протидію російським урядовим військам, які знаходились у Новосіченському ретраншементі [1, с. 8–20]. Автор наголошує, що, не дивлячись на вели-

чезний тиск з боку царату, П. Калнишевський послідовно відстоював козацькі інтереси, зокрема, економічні. Кошовий з першого терміну свого отаманства проводив серед запорожців політику на осілість, сприяв їх господарській діяльності, хотів, щоб «козаки стали землевласниками» [1, с. 29]. Той факт, зазначає С. Авдєєнко, що запорожці в останні роки Нової Січі «успішно займалися хліборобством, було подано (російським керівництвом. – Г.К.), як прагнення до сепаратизму» [1, с. 41]. Автор стверджує, що не завжди дії П. Калнишевського співпадали з інтересами більшості простих козаків, деякі його вчинки, з позицій сьогодення, можна було б засудити. Але ми не повинні відривати запорозького керманіча від тієї епохи, в якій він жив. Головне, що життя П. Калнишевського було віддане рідній Січі, а значить, і Україні, її народу [1, с. 60].

Своєю новизною вирізняється книга В. Брехуненка «Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст.» [11], де автор висвітлює кульмінаційні процеси в історії ранньомодерної України, які на кілька століть визначили українську перспективу, – відновлення державної самоорганізації та зміна еліт. Гетьманщина та Військо Запорозьке Низове розглядаються в контексті європейської цивілізаційної моделі, невід'ємною складовою якої є Україна як Східна брама Європи. Центральне місце у виданні відведено дослідженню переугуку історичних процесів в Україні та інших частинах Європи, генеза Гетьманщини та Війська Запорозького Низового, політичні концепції та світогляд нової української еліти, реакція на різноманітні виклики часу. З'ясовується комплекс експансіоністських стратегій Московії щодо України. У центрі уваги автора запорозька колонізація і перспектива Степового Кордону Європи, економічна модель Запорожжя та її трансформаційний потенціал, відповіді еліт на московську експансію, технології зросійщення та ін.

Важливим для розгляду в історичній ретроспективі історії Півдня України є дослідження Г. і Ф. Турченків [34]. Зокрема, аналізуючи Маніфест Катерини II про ліквідацію Січі, автори підкреслюють, що він відхилив «права українського козацтва на володіння землями Запорозьких Вольностей, хоча їхня військова і господарська присутність на Півдні мала значно давнішу історію, ніж перебування тут росіян і поселених імперською владою колоністів та військових поселенців, а роль у довголітній кривавій боротьбі з Османською імперією та Кримським ханством взагалі важко

переоцінити», та «без української участі Росія не вийшла б на береги Чорного моря, а потім і не закріпилася там» [34, с. 21]. Поява Новоросії, на думку науковців, стала квінтесенцією російської політики на Півдні, де поєднувалися внутрішні і зовнішні амбіції російського імперського керівництва, де рельєфно проявилися давні експансіоністські плани Російської імперії щодо Півдня України [34, с. 24]. Цьому регіону відводилася роль плацдарму для подальшої експансії Росії на Балкани і Середземномор'я.

Очевидним є твердження авторів про Новоросію без «новоросів» при розгляді етнічного складу населення краю. Для того, щоб визнати причорноморські та приазовські степи частиною етнічної Росії, імперська влада прагнула заселити їх росіянами, а представників інших етнічних груп русифікувати. Такі спроби завершилися провалом. Історики ретельно вивчили чисельність українського населення в регіоні на час ліквідації Запорозької Січі. Ними проаналізовані фундаментальні дослідження М. Драгоманова, В. Антоновича, Д. Багалія, Н. Полонської-Василенко, Д. Яворницького, В. Біднова, М. Грушевського, Є. Загоровського та багатьох інших, що стосуються історії Півдня України, де переконливо доведено – запорозькі землі за часів останнього кошового отамана П. Калнишевського інтенсивно заселялися землеробським, переважно українським населенням; на правах колонізації ці землі належали запорозьким козакам, а відтак – Україні; замість Новоросії, по суті, сформувалася Нова Україна, переважною більшістю населення якої були українці; Південна Україна була й залишається Україною, частиною Великої України [34, с. 31, 33–45].

Важливість книги Г. і Ф. Турченків полягає ще і в тому, що автори комплексно розглядають історичні передумови появи 1764 р. російського імперського проекту «Новоросія» і спроби його реалізації в наступні століття, у т.ч. і сучасною Росією. Все це подається у контексті 250-річної еволюції українсько-російських відносин. Повністю погоджуємось зі словами істориків, що книга дасть змогу краще зрозуміти політику російських режимів щодо України, витоки «гібридної» війни на Сході України і отримати матеріал для прогнозу можливого розвитку подій у регіоні.

Монографія Я. Верменич [12] хронологічно охоплює багато віків соціокультурного і ментального образу Південної України. Уже в резюме книги авторка наголошує, що цей регіон сформувався на перехресті різноспрямованих політичних, економічних, культурних впливів і зрештою став однією з «гарячих точок» на

європейському континенті. Погоджуємось із твердженням дослідниці, що збройний конфлікт на південному Сході України, який переріс у «гібридну війну», поставив перед вітчизняними соціогуманітаріями завдання, неспівставні за своєю складністю зі звичними пояснювальними схемами [12, с. 15]. Тільки регіональній аналітиці під силу з'ясувати, що у цьому «непримиренному зіткненні» зумовлене сучасними політичними реаліями, а що закорінене в історичних пластах різної тривалості, у ментальності й ідентифікаційних практиках [12, с. 16]. На думку Я. Верменич, очевидною істиною є те, що складне переплетіння різних цивілізаційних впливів у поєднанні з історично сформованим етнокультурним, мовним, конфесійним розмаїттям упродовж багатьох століть сформувало на півдні України нестійкий у своїх свідомісних пріоритетах соціум, який важко ідентифікувати за такими традиційними ознаками, які довго домінували у вітчизняній регіональній аналітиці [12, с. 17].

Окремі параграфи розділів 3 і 4 монографії Я. Верменич присвячені XVIII ст. Важливим є розгляд крізь призму європейського досвіду, в контексті колонізаційних процесів півдня України, українського козацтва, як порубіжної військової спільноти, яка гідно відповіла на виклик кочового Степу і розчистила простір для нових суспільних відносин на цій території [12, с. 17, 22]. Книга є важливою спробою осмислити проблему порубіжного соціуму в історико-географічному, феноменологічному, екзистенційному вимірах. У ній ми отримуємо колективний портрет людини у контексті підвищеної ризикогенності пограниччя, яка налаштована водночас і на війну, і на мирне життя, зокрема, на культурні контакти з сусідами.

На запрошення Я. Верменич розділ 2 монографії підготував доктор історичних наук О. Ясь. Серед багатьох інших цінностей цієї частини видання хотілося б виділити розкриття питання визрівання і втілення в життя імперського проекту «Новоросія», заперечення навіть гіпотетичної можливості якихось прав запорожців на землі Новоросійської губернії й, відповідно, знищення Запорозької Січі. Міф про те, ніби Росія освоїла «пустку» і дала їй своє ім'я, нав'язаний сановниками Катерини II, виявився настільки живучим, що і сьогодні перебуває на озброєнні як «натхненників і організаторів» російської агресії проти суверенної України, так і їхньої «п'ятої колони» в Криму й на Донбасі [12, с. 113].

Я. Верменич у розділі 3 акцентує увагу на значимості ролі українського козацтва на

європейському Великому кордоні, в освоєнні регіону Північного Причорномор'я, протистоянні російській експансії на Південь. Авторка пише, що у XVIII ст. на Січі існувало понад 9 тис. козацьких поселень, де проживало майже 55 тис. українців [12, с. 215]. Завдяки активній позиції козацтва, як суспільного стану, підкреслює дослідниця, степ перетворюється, стає обжитим, докорінно змінюється його соціальна роль [12, с. 223]. Науковець розділяє думку О. Субтельного про те, що «відкриття Півдня» стало такою подією, яка за своїм значенням для України співставна з колонізацією американського Заходу [12, с. 252]. Українські землі перестали бути степовим пограниччям Європи й перетворилися на житницю цілого континенту [12, с. 252].

Говорячи про політичну та соціально-економічну історію Запорозької Січі, важливими є твердження В. Пасічника про те, що козацька ідея стала інтегративним складником української національної ідеї, яка орієнтувала на подолання залежності України від Росії, відновлення втраченої автономії, а пізніше – створення незалежної Української держави [29, с. 21]. Вона ставила ціллю утвердження такої суспільної моделі, яка ґрунтується на духовній (у християнському розумінні), економічній та політичній свободі. На Запорозькій Січі – християнській демократичній республіці – не було експлуатації та панування людини над людиною. Тут панували християнські принципи любові та відсутності

відчуження і експлуатації людини людиною та державою. Засилля російського самодержавства знищувало ці багатотисячні козацькі цінності.

Отже, сучасні вітчизняні дослідники переконані, що кошовий отаман П. Калнишевський послідовно захищав земельні інтереси й межі Запорозької Січі, проводив активне заселення південноукраїнських степів, сприяв заснуванню нових населених пунктів. П. Калнишевський дбав про розвиток хліборобства, ремесла й торгівлі. Історики довели, що останній період в історії Нової Січі позначився економічним піднесенням, ростом кількості запорозьких зимівників – багатогалузевих господарств фермерського типу, що базувалися на власній і найманій праці. Науковці не мають сумніву, що, протидіючи російській колонізації українського півдня, зокрема запорозьких територій, П. Калнишевському вдалося впровадити в життя нову прогресивну систему господарювання, що передбачала розвиток хутірських господарств, створення козацьких зимівників, промислів, зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Це в свою чергу, послужило однією з головних причин ліквідації Запорозької Січі, що стала на заваді економічним інтересам Росії на півдні України. Розглядаючи соціально-економічний розвиток Запоріжжя періоду Нової Січі, дослідники через показ експансіоністських планів Російської імперії, втілення в життя імперського проекту «Новоросія» проводять паралелі із сучасністю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеенко С. Последний атаман. Тайна императора / С. Авдеенко. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – 108 с.
2. Андреева С. Монетарна політика Кримського ханства та Запорозького Коша в часи Нової Січі (1734–1775 рр.) / С. Андреева // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 23–29.
3. Андреева С.С. «Кримський вектор» зовнішньої політики П. Калнишевського (штрихи до біографії останнього кошового отамана Нової Запорозької Січі, 1756–1764 роки) / С. Андреева // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ : Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 166–169.
4. Андреева С.С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії / С.С. Андреева // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 7–37.
5. Андреева С.С. Обіг робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі / С.С. Андреева // Збірник наукових праць Бердянського держав. педаг. ін.-ту ім. П.Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 78–87.
6. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва / О. Апанович // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 17–18.
7. Бачинська О.А. Українське козацтво. Золоті сторінки історії / Бачинська О.А., Чухліб Т.В., Щербак В.О. – К. : ПП «Кристал БУК», 2015. – 400 с.
8. Бойко А. Зимівники Великого Лугу / А. Бойко // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 29–31.
9. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття / А.В. Бойко. – Запоріжжя : РВП «Видавець», 1995. – 53 с.

10. Бойко П. «Именные списки старшин и казаков бывшего войска Запорожского 1776 года» як джерело з історичної демографії Степової України / П. Бойко // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К. : ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 176–178.
11. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / В. Брехуненко. – К. : Темпора, 2014. – 504 с.
12. Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Я.В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2016. – 482 с.
13. Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва / Т.Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 2002. – 144 с.
14. Грозовский И.Н. Право собственности на землю в Запорожской Сечи / И.Н. Грозовский // Актуальные проблемы развития общественной мысли и практики управления: Сб. науч. трудов. – Запорожье : РИП «Видавецъ», 1995. – Вып. I. – С. 82–89.
15. Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі / І. Грозовський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–66.
16. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.): Навч. посіб. / І.М. Грозовський. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 108 с.
17. Гук О. Таємниці останнього отамана Петра Калнишевського / О. Гук // Гук О. Сто великих таємниць і загадок України / О. Гук. – К. : Арій, 2011. – С. 178–185.
18. Гуржій О. Український хутір XV–XVIII ст.: Історичний нарис / О. Гуржій. – К., 2007. – 82 с.
19. Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI–XVIII ст.) / В. Смолій, В. Богуслаєв, Я. Ісаєвич та ін. – К. : Запоріжжя, 1998. – 252 с. – (Серія «Козацька спадщина»).
20. Козирев В. Традиції рибальства запорозького козацтва на півдні України в останній чверті XVIII ст. / В. Козирев // Наукові записки. Зб. наук. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 102–107.
21. Майданець О. Рибальство як складова економіки Запорозької Січі / О. Майданець // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К. : Шлях, 2002. – Вип. 11. – С. 204–207.
22. Мицик Ю.А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю.А. Мицик. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. держ. ун-ту, 1997. – 176 с.
23. Мільчев В.І. Боротьба Запорожжя проти впровадження російським урядом форпостів, карантинів та митниць по ріках Південний Буг та Синюха у часи Нової Січі / В.І. Мільчев // Збірник наукових праць Бердянського педагогічного інституту. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 84–87.
24. Мільчев В.І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі / В.І. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2006. – Вип. XX. – С. 29–35.
25. Мільчев В.І. Поглинення Вольностей Війська Запорозького Низового у 1775 р.: проекти, плани, реалізація / В.І. Мільчев // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. 21. – С. 47–53.
26. Мільчев В.І. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / В.І. Мільчев, Ю.П. Князьков // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 35–55.
27. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.
28. Одеса козацька. Наукові нариси [Бачинська О.А., Гончарук Т.Г., Гуцалюк С.Б. та ін.]. – Одеса : Фенікс, 2008. – 239 с.
29. Пасічник В. Козацька ідея як складник української національної ідеї / В. Пасічник // Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конф., 27 вересня 2005 р. – Львів, 2005. – С. 19–25.
30. Плецький С.Ф. Уявлення запорозьких козаків про кордони за часів Нової Січі / С.Ф. Плецький // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 244–248.
31. Посулько О.М. Взаємовідносини Запорозької Січі з іноземними поселенцями на пограниччі / О.М. Посулько // З минувшини Подніпров'я. Зб. матер. наук. конф. – Дніпропетровськ: Дніпро, 1995. – С. 77–82.
32. Смолій В.А. Українська державна ідея XVI–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.

33. Старостін В. Соціальна структура слободи Самарчук (Новоселиця) у 1740–1770-х рр.) / В. Старостін // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К. : ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 179–185.
34. Турченко Г. Проект «Новоросія» 1764–2014 рр.: Ювілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – 116 с.
35. Швайба Н. Історіографічні дослідження Н. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва XVIII ст. / Н. Швайба // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 73–81.
36. Швайба Н.І. Доробок Н.Д. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920–30-х рр. / Н.І. Швайба // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2005. – Вип. 16. – С. 327–336.
37. Швайба Н.І. Запорозька старшина XVIII ст. у студіях Н.Д. Полонської-Василенко / Н.І. Швайба // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 358–363.
38. Швайба Н.І. Н.Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н.І. Швайба. – К., 2008. – 20 с.
39. Швайба Н.І. Постагі запорожців Нової Січі у дослідженнях Н.Д. Полонської-Василенко та О.О. Рябініна-Скляревського / Н.І. Швайба // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 103–106.
40. Швайба Н.І. Праця Н.Д. Полонської-Василенко «Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» / Н.І. Швайба // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 276–287.
41. Швидько Г.К. Актові джерела до історії Запорожжя останніх років його існування / Г.К. Швидько // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 9–14.
42. Швидько Г.К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50–60-ті рр. XVIII ст. / Г.К. Швидько // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 26–34.
43. Швидько Г.К. Документи РДВІА про торгівельні відносини між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. / Г.К. Швидько // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4. – С. 9–15.
44. Шевчук О. Освоєння земель Миколаївщини в кінці XVII–XVIII ст. / О. Шевчук // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 1998. – Ч. I. – С. 130–131.
45. Шпитальов Г. Населення Запорозьких Вольностей у воєнній організації Нової Січі. 1734–1775 рр. / Г. Шпитальов // Студії з історії Степової України. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 1. – С. 88–94.

© Галина Коцур
(Київ)

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЗАПОРОЖЬЯ ПЕРИОДА НОВОЙ СЕЧИ: УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ (1991–2016 ГГ.)

Акцентується увага на в'ясненні сучасної отечественної історіографією (1991–2016 гг.) питань української колонізації запорожських земель, їх економічного розвитку в період Нової Січі, в частности, во времена кошевого атамана П. Калнышевского. Историками доказано, что наиболее распространенной формой хозяйствования на Новой Сечи были зимовники, которые играли ведущую роль в экономике края. Анализируются взгляды украинских исследователей на фермерское хозяйство, запорожские зимовники, «индивидуалистичность» украинцев в хозяйственной деятельности. Отдельно выясняется отображение украинскими учеными вклада кошевого П. Калнышевского в хозяйственное освоение Запорожья, заселение региона в период Новой Сечи, ее специфику. Доминирует тезис о том, что именно во времена П. Калнышевского утверждалось новое экономическое мышление, формировалась уникальная земледельческая культура. Доказано, что в годы его атаманства появилось около 4 тыс. хуторов-зимовников, а население Вольностей Войска Запорожского Низового возросло более чем на 50 тыс. казаков-земледельцев.

Историки убеждены, что в сложных условиях противодействия российской экспансии, во времена П. Калнышевского быстрыми темпами развивались промыслы, земледелие, скотоводство, ремесла, внешняя и внутренняя торговля. Экономическое развитие запорожских земель периода

Новой Сечи, хозяйственный талант кошевого П. Калнышевского в центре научных исследований современных отечественных авторов.

Ключевые слова: экономическое развитие, Новая Сечь, П. Калнышевский, кошевой атаман, современная украинская историография.

© Halyna Kotsur
(Kyiv)

ECONOMIC DEVELOPMENT OF ZAPORIZHZHIA IN THE NEW SICH PERIOD: UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (1991–2016)

Attention is focused on clarifying by the modern national historiography (1991–2016) the questions of Ukrainian colonization of Zaporizhzhia lands, its economic development during the New Sich, particularly in times of ataman P. Kalnyshevsky. Historians proved that the most common form of management in New Sich were winterers that played a leading role in the economy of the region. There were analyzed the views of Ukrainian researchers on the farming, Zaporizhzhia winterers, «individuality» in Ukrainian economic activity. It highlights the reflection by Ukrainian scientists the contribution of kish ataman P. Kalnyshevsky the economic development of Zaporizhzhia, settlement the region in the day of the New Sich, its specificity. The dominant thesis is that just at the time of P. Kalnyshevsky developed a new economic thinking, formed a unique grain-growing culture. It is proved that during his atamanship appeared about 4 thousand farms-wintering and population of Volnosti of Host Zaporozhian Nyzove increased by over 50 thousand farmers.

Historians believe that in difficult conditions of counter Russian expansion, during the P. Kalnyshevsky developed rapidly industries, farming, animal husbandry, handicrafts, foreign and domestic trade. Economic development of Zaporizhzhia lands during the period of New Sich in times ataman P. Kalnyshevsky is economic ability in the center of scientific studies of contemporary local authors.

Key words: economic development, New Sich, P. Kalnyshevsky, kish ataman, modern Ukrainian historiography.

До редакції надійшла 15.02.2016.

УДК 94: 262.3: 316.422 (477.7) “16/17”

© Інна Шугальова
(Запоріжжя)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЦЕРКОВНОГО УСТРОЮ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ

В статті проаналізовано організаційний устрій православної церкви в Південноукраїнському регіоні в період існування Нової Січі.

Мета дослідження: визначити зміст та характер трансформацій адміністративно-територіального устрою, з'ясувати рівень взаємовпливів організаційних структур православної церкви України та органів церковного управління Російської православної церкви

Виділено етапи україно-російської церковної взаємодії: 1) Друга половина XVII – початок XVIII ст. (період існування в Росії патріаршества): на початковому етапі україно-російська взаємодія найбільше спостерігалася на найвищому рівні: московський патріарх – київський митрополит. Даний період відзначається втратою Київським митрополитом його традиційного титулу та прав. 2) XVIII – початок XIX ст. – доба, започаткована петровською модернізацією. Головною її характеристикою було формування імперської структури російської православної церкви. На даному етапі відбувалась інтеграція на всіх рівнях церковного управління: єпархіальному, деканальному, парафіяльному. Особливістю цього етапу полягала в тому, що імперсько-синодальна влада за зразок використовувала українську структуру церковного управління, разом з тим, їй надавався суто імперський денационалізований характер.

Доведено, що упродовж XVIII – першої половини XIX ст. еволюція традиційного устрою православної церкви України відбувалась у напрямку, співзвучному розвитку української державності. Ліквідовувались засади соборноправ'я та виборності; зусиллями російської імперсько-синодальної адміністрації в українських єпархіях впроваджувалась загальноросійська система церковного управління. Її характерними прикметами стали уніфікація, централізація та надмірна бюрократизація структури православної церкви.

Ключові слова: православна церква, синодальне управління, православне духовенство.

У період сучасного релігійного відродження точиться багато дискусій з приводу канонічності організаційного устрою православної церкви, відповідності його постановам Вселенських Соборів. Актуальність цієї проблеми в значній мірі зумовлена реорганізацією церковної інфраструктури. Українська Православна Церква (далі – УПЦ), що перебуває в єдності з Московським Патріархатом, УПЦ Київського патріархату, Українська Автокефальна Православна церква розбудовують конфесійні засади. При цьому кожна з церков покликується на історичні традиції.

Пошук оптимальної моделі церковного устрою, яка б відповідала історичним традиціям, канонічним приписам і, водночас, реаліям сьогодення – справа далеко не остання в ряду практичних завдань сучасних українських церков. Зауважена теза налаштовує нас на з'ясування конкретних форм адміністративного устрою православної церкви в Україні, які можна вважати традиційними і які, водночас, ставали об'єктом трансформацій, впливаючи на організаційний стан церкви загалом та її роль у суспільстві.

В історіографії проблемою визначення специфіки організаційного устрою православної церкви Наддніпрянщини займалися світські та церковні історики – М. Грушевський, О. Лотоцький, І. Власовський, О. Саган, В. Перерва [4, с. 5–135; 8; 3; 14; 12]. Вони неодноразово відзначали серед характерних рис українського церковного устрою засади демократизму, соборності, виборності. Інші дослідники робили акцент на наявності в адміністративному устрої таких явищ, які призвели до ослаблення зв'язку між православною церквою і віруючими. В названих дослідженнях фахівці звертали основну увагу на територію Правобережної України, акцент робився на діяльність київського митрополита.

Аналізуються тенденції розвитку православної церкви на Півдні України в період існування останньої – Нової Січі. Ми свідомо обираємо територію поза межами існування січового товариства. Оскільки детальний аналіз функціонування церкви на Січі подав дослідник І. Лиман [7].

Протягом XVIII ст. відбувалась інтеграція православної церкви України до структур Російської православної церкви. Впливи останньої, в адміністративному сенсі, міцніли, розчиняючи самотність української організації. Хоча, навіть, у цій імперській інтеграції доречно вбачати не лінійний процес асиміляції, а україно-російську взаємодію, змагання систем і використання російською церквою елементів української православної моделі.

Вважаємо, що можна виділити наступні етапи україно-російської церковної взаємодії:

1) Друга половина XVII – початок XVIII ст. (період існування в Росії патріаршества): по завершенні кампанії переведення Київської митрополії з юрисдикції Константинопольського патріарха під Московську, відбуваються спроби нейтралізації влади Київського митрополита, позбавлення його частини титулу і прав. Замість титулування Київського владика «митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі», його іменували «митрополитом Київським, Галицьким і Малої Русі». Київському митрополиту заборонено висвячувати на посади архієпископів та архимандритів Чернігівських, Новгород-Сіверських, Єлецьких та Києво-Печерської Лаври без згоди московського патріарха і царя. В історіографії добре відомі епізоди церковного життя у період так званої «Руїни», коли Київський митрополичий стіл то пустував, то його займали одразу по два митрополити так само, як і факти, пов'язані з переведенням єпископом Лазарем Барановичем Чернігівської єпархії під безпосереднє керівництво Московського патріарха [8; 9].

Таким чином, на початковому етапі україно-російська взаємодія найбільше спостерігалася на найвищому рівні: московський патріарх – київський митрополит. Даний період відзначається втратою Київським митрополитом його традиційного титулу та прав. 2) XVIII – початок XIX ст. – доба, започаткована петровською модернізацією. Головною її характеристикою було формування імперської структури російської православної церкви (далі – РПЦ). На даному етапі відбувалась інтеграція на всіх рівнях церковного управління: єпархіальному, деканальному, парафіяльному. Особливість цього етапу полягала в тому, що імперсько-синодальна влада за зразок використовувала українську структуру церковного управління, разом з тим, їй надавався суто імперський денационалізований характер.

Спробуємо детальніше окреслити основні вектори та тенденції антиукраїнської реорганізації церковного устрою зазначеного періоду.

З останнього десятиліття XVII ст. митрополія обмежувалась територією Київської єпархії, охоплюючи Київський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Полтавський полки. Митрополиту підпорядковувалась мережа монастирів, що розташовувались у парафіях Литви, Білоруського Полісся, Польщі (у Підляшші та Слуцькій архимандрії, під егідою Слуцького Свято-Троїцького монастиря) [13, с. 1327–1328]. У цей час Київських митрополитів висвячували за загальною згодою українських гетьманів та російського патріарха і царя. По смерті митрополита Київського Іоасафа Кроковського (1707–

1718), чотири наступні роки Київська кафедра залишалась вакантною [2, с. 27–28].

У 20-х рр. XVIII ст. Петербург реалізував серію церковних реформ, спрямованих на зміцнення імперського єдиновладдя шляхом знищення інституту патріаршества та продовження синодального правління на чолі з обер-прокурором. У 1743 р. імператриця Єлизавета повернула Київському преосвященному титул митрополита. Хоча єдиною перевагою Київського архієрея стало членство у складі Синоду. В усіх адміністративних, економічних та культурних питаннях митрополит, як і будь-який єпископ, керувався наказами імператора та настановами Синоду (зміст останніх, як правило, визначали обер-прокурор та імператор).

Характерною рисою діяльності імперської церковної адміністративної структури стала часта зміна єпископів. Ще однією особливістю імперської церковної системи, непритаманної традиційній українській церкві, було призначення в українські єпархії єпископів-неукраїнців. У той же час, випускники Київської духовної академії (зазвичай українського походження) рекомендувались на російські та білоруські кафедри. Зі 127 архієреїв РПЦ, що в 1700–1762 рр. очолювали кафедри православних єпархій Російської імперії, 70 були українцями, 43 – росіянами, 3 – греками, 3 – румунами, 2 – сербами, 2 – грузинами. Крім того, п'ять українців посідали митрополичі столи, а Дмитрія Ростовського, Іоасафа Білгородського, Інокентія Іркутського (також українці за походженням) РПЦ канонізувала як святих [15, с. 159].

Імперсько-синодальний уряд мав на меті не допустити укорінення єпископату в одній єпархії, виключити можливість переймання архієреїв місцевими національними настроями та сформуванню прошарок вищого чорного духовенства, відданого інтересам російської корони.

Також інтенсивно україно-російська релігійна інтеграція відбувалася у середній ланці церковної організації – на рівні протопопій, духовних правлінь та благочиній. Традиційні для української православної церкви органи середнього рівня – протопопії впродовж XVIII ст. іменували духовними правліннями, а з кінця XVIII – початку XIX ст. – благочиніями. Структура і функції цих органів корегувались у контексті модернізації імперсько-синодальної системи. У зв'язку зі зростанням числа парафій збільшувалась їх кількість і в протопопіях. Зокрема, за відомостями Київської митрополії у 1743 р. налічувалось 21 протопопія з 1 100 парафіями, у 1756 р. – 23 з 1 141 парафією [15, с. 215].

Враховуючи той факт, що до кінця XVIII ст. кордони українських єпархій не були врегульовані (закон про уніфікацію меж губерній та єпархій видано тільки в 1799 р.), наведення статистичних відомостей по єпархіях є умовним, оскільки часті територіальні реформи в означений період суттєво змінювали районування українських єпархій.

Церковний устрій Запорозьких вольностей відзначався особливостями козацького способу життя. Запорожжя тільки формально визнавало владу Київського митрополита, перебуваючи, фактично, у статусі церковної автономії.

На Півдні України, зокрема на Катеринославщині діяло п'ять протопопій та Новоростовське духовне правління. Після заснування Катеринославського намісництва архієпископ Слов'янський і Херсонський Никифор констатував, що в намісництві функціонує 15 духовних правлінь – Полтавське, Кременчуцьке, Бахмутське, Новомиргородське (у однойменних містах), Катерининське – у слободі Нові Водолаги, Слов'янське – в м. Кайдаках, Новоростовське – у фортеці Св. Дмитра, Павлоградське – в Олександрівській фортеці, Крюківське – в шанці Глинському, Кобеляцьке – в м. Кобеляки та ін. [9, с. 14–15]. Духовні правління виконували керівні і контролюючі функції в системі єпархіального управління, але їх існування не було тривалим.

На наш погляд, рубіж XVIII та XIX ст. є знаковим для церковної структури України, як і для російсько-українських відносин взагалі.

Етап запозичення імперською Росією традиційних для української церкви елементів організаційного устрою завершився. Новий курс вимагав більш радикального поглинення імперсько-синодальними структурами особливостей релігійного та політичного устрою України. В церковній сфері це реалізовувалось через уніфікацію кордонів єпархій та губерній, а також стандартизацію роботи органів єпархіального управління. Змін на консисторському рівні ми вже торкались. Модернізація середньої церковної ланки носила нищівні для української церкви наслідки.

Вважаємо, що церковна імперсько-синодальна політика вкорінювала норми, які відповідали вектору зміцнення абсолютистської держави і її церкви. Засади, які суперечили доктрині Російської імперії, знищувалися, згадки про них допускалися лише на рівні краєзнавчих нарисів [9].

Таким чином, на теренах Російської імперії вводилась єдиноподібна організація діяльності всіх органів церковного управління, що давало можливість скоординувати та контролювати їх діяльність. Разом з тим, злагодженого механізму роботи імперських установ не сформувало-

ся. Цьому завадили надмірна бюрократизація, амбіційність чиновництва та неузгодженості в імперському законодавстві.

Найменше російська інтеграція проявилась на парафіяльному рівні. У другій половині XVIII, і навіть на початку XIX ст. в українських парафіях зберігались засади традиційного для української церкви устрою, незважаючи на те, що впродовж XVIII ст. імперський уряд вживав заходів щодо ліквідації виборності духовенства.

В останні роки XVIII ст. російська інтеграція українського православного середовища відбувалась суперечливо та непослідовно. Павло I, незважаючи на свої прагнення реставрувати докатерининський лад, у питанні церковного устрою виявився більшим консерватором, аніж його мати.

В 1797 р. імператор скасував виборні засади як в церковному, так і у світському середовищі [7, с. 224]. Як завжди, реальні причини видання наказу завуальовувались під благопристойним приводом. Офіційно оголошувалось, що виборність скасовано з метою підвищення освітнього рівня духовенства та його суспільного статусу. Насправді, наприкінці XVIII ст. відбулася серія виступів селян проти поміщиків; жандармське управління зафіксувало факти участі священників серед повстанців. Наказом від 1797 р. встановлювалось правило призначення священно- і церковнослужителів виключно за протекції духового правління та благочинного. З метою узгодження нововиданого закону з положеннями «Духовного Регламенту», в яких йшлося про виборність і які ніхто не скасовував, уряд постановив, щоб духовні правління приймали звернення лише за підписом самих бажаючих отримати священно- чи церковнослужительські чини, із доданням схвали парафіян. Для того, щоб по всій території Російської імперії такого роду документи склались однотипово, Синод наказав надрукувати зразки «Одобрений» і надіслати їх у кожен епархію. У 1808 р. новий урядовий закон остаточно звів нанівець підвалини самоврядування у парафіях. Встановлювалось правило, за яким усі духовні парафіяльні вакансії, розподілені на п'ять класів, з певним розміром жалування, перебували у розпорядженні архієрея (про виборність не йшлося) [6, с. 577; 10, с. 104–107; 11, с. 166]. Незважаючи на законодавчу строкатість, право парафіян обирати священника юридично не скасовувалось. Воно наполегливо приховувалось урядом, з розрахунку на імпресіонізм народного менталітету.

В українських епархіях, за даними публіцистів та краєзнавців К. Берези [1, с. 166–168], О. Папкова [11, с. 163], звичай обрання священників вва-

жався настільки вкоріненим, що будь-які спроби скасувати його викликали супротив парафіян.

В Бессарабії, на Півдні України та Київщині до кінця 40-х рр. XIX ст. практикувалось протегування парафіянами своїх кандидатів на священство. Віруючі в письмово гарантували благочинному добropорядність та моральність претендента. Благочинний ручався за нього перед архієреєм [1, с. 167].

Таким чином, завдяки процедурі «Одобрений», церковній адміністрації вдавалося лавірувати між синодальним тиском та місцевою традицією. На наш погляд, обер-прокурор та Синодальні члени усвідомлювали, що в українських парафіях сила закону про заборону обирати священнослужителів діє слабко. Проте тривалий час така ситуація допускалась із розрахунку, що, по-перше, південноукраїнський регіон малозаселений, позиції православ'я в ньому слабкі, разом з тим, іновірні іноземні колоністи стрімко навертали місцеве населення до своєї релігії. Гальмувала процес опрацювання краю і пасивність священників. На синодальний заклик, оголошений в усіх «Єпархіальних відомостях» переселитись до новоутворених Таврійської та Херсонської епархій (навіть, з обіцянками грошової компенсації дорожніх витрат), відгукнулося вкрай мало пастирів. Можна зрозуміти і небажання священників залишати обжиті знайомі парафії та їхати в новий регіон, відомий складними кліматичними умовами, поширенням сектантства, у місцевість, де потрібно заново засновувати господарство, знайомитись та розуміти характери нових парафіян тощо.

Проблеми виникали не лише із-за складності цілей, які поставив імперський уряд: знищення релігійної ідентичності українців, їх денаціоналізацію, укорінення виключно однієї – синодальної моделі православ'я, але й з причин відсутності єдиного змістовного законодавства, в якому б одні настанови та накази не суперечили іншим. Юридичні колізії спричиняли надмірну бюрократизацію, розукрупнення духовних штатів, при низькій професійній придатності кліру. Разом з тим, російська імперська система видозмінила парафіяльний устрій. По-перше, регулярно провадились так звані розбори духовенства – заходи, спрямовані на регламентацію та обмеження зростання питомої ваги духовенства. Відповідні накази видавались у 1711 р., 1716 р., 1722 р. Особливо часто розбори відбувались за правління Анни Іоанівни (1730–1740) та в наступні роки. В українських епархіях у цей час ще зберігались відлуння стародавніх традицій, до скасування Січі (1775 р.), ліквідації Гетьманщини (1782 р.),

приєднання Правобережної України (1791–1795) організаційна структура православної церкви ще не набула усталеності. Спостерігались не тільки національні, а й регіональні відмінності. Синодальна інтеграція церковного устрою України методично набирала своїх обертів. Включення церковнослужителів до духовної верстви, максимальне обмеження права складення сану, регламентація чисельності духовенства, зведення нанівець регіональних відмінностей в організації духовних правлінь, секуляризація консисторій та загальна уніфікація церковної адміністрації сприяли укоріненню в свідомості пересічних українців імперських стандартів мислення, їх денаціоналізації, знищення національної релігії, історії, культури.

Отже, імперська політика мала відчутний успіх на єпархіяльному рівні: переважна більшість архієреїв, вікаріїв, консисторських чиновників, що служили в українських єпархіях, були беззаперечними виконавцями імперських вимог. Архієреї, що очолювали єпархії, призначалися царем, за поданням обер-прокурора виключно з числа ченців. Останні традиційно підкреслювали власну перевагу перед парафіяльним (білим) кліром. Проте свободи дій архієреї не мали. Всі їх рішення повинні були узгоджуватись з консисторіями та членами Синоду.

На середній ланці церковного управління в Україні вже не спостерігалось такого одностав-

ного дотримання імперської доктрини, що пов'язувалось, насамперед, з особовим складом цих установ. Протопопії, духовні правління, перейменовані згодом на благочинія, формувались з місцевого елемента, що зберігав пам'ять про стародавній церковний устрій, традиції, звичаї. Найбільшого гальмування російська імперська інтеграція зазнала на парафіяльному рівні. Тут тривалий час синодальні вимоги стикались з непорозумінням та опором з боку віруючих. До середини XIX ст. в українських парафіях миряни намагались залишити в силі традиційний порядок обрання причту. Парафіянам вдавалось, хоча і не настільки результативно як раніше, впливати на призначення до них пастирів. Віруючі в парафіях, особливо на селі, зберігали пам'ять про традиційний церковний устрій, виборність священників, соборноправ'я, богослужіння рідною мовою.

Таким чином, упродовж XVIII – першої половини XIX ст. еволюція традиційного устрою православної церкви на Півдні України відбувалась у напрямку, співзвучному розвитку української державності. Ліквідовувались засади соборноправ'я та виборності; зусиллями російської імперсько-синодальної адміністрації в українських єпархіях впроваджувалась загально-російська система церковного управління. Її характерними прикметами стали уніфікація, централізація та надмірна бюрократизація структури православної церкви.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Береза К. Выборные священники / К. Береза // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – Апрель. – С. 166–168.
2. Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої / Євгеній Болховітінов. – К. : Либідь, 1995. – 488 с.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – К. : Вид-во Київської патріархії, 1998. – Т. III. – 399 с.
4. Грушевський М. Духовна Україна (Збірка творів) / Упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1994. – 560 с.
5. Договоры прихожан со священниками в Старой Малороссии. По поводу договорного акта 1789 г. – К. : Б.м., 1901. – 10 с.
6. История Православной Церкви в XIX веке: В 2 т. – СПб., 1901. [Репринтное воспроизведение]. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1998. – Т. 2: Славянские Церкви. – 340 с.
7. Лиман І. Призначення священно-і церковнослужителів до храмів Півдня України наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття / І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С.223–229.
8. Лотоцький О. Автокефалія: В 2 т. / О. Лотоцький. – К. : Вид-во Київської патріархії, 1999. – Т. 1: Засади автокефалії. – 308 с.
9. Макариевский Феодосий, еп. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / Феодосий Макариевский. – Екатеринослав : Типография Я. М. Чауссаго, 1880. – Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1080 с.
10. Папков А. Упадок православного прихода. (XVIII–XIX века). Историческая справка / А. Папков. – М. : Т-во типолитографии Владимир Чичерин, 1899. – 163 с.

11. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855–1870) / А. Папков. – СПб. : Типография Лопухина, 1902. – 64 с.
12. Перерва В. Статус епархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII–XIX століття : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук / В. Перерва. – К., 2002. – 20 с.
13. Полный православный энциклопедический словарь. – СПб. : Б. м., 1913. – Репринт. воспроизв. – М. : Концерн «Возрождение», 1992. – 462 с.
14. Саган О. Вселенське православ'я / О.Саган. – К. : Світ знань, 2004. – 912 с.
15. Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину (XVII–XVIII ст.) / П. Цимбалістий // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен; Рим; Париж, 1966. – Т. 181: Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокаді Папа (18–20 жовтня 1963 р.).

© *Инна Шугалёва*
(Запорожье)

ТРАНСФОРМАЦИЯ ТРАДИЦИОННОГО ЦЕРКОВНОГО УСТРОЙСТВА ЮЖНОУКРАИНСКИХ ЕПАРХИЙ В ПЕРИОД НОВОЙ СЕЧИ

В статье проанализировано организационное устройство православной церкви в Южноукраинском регионе в период существования Новой Сечи.

С целью выяснения тенденций поглощения имперскими структурами национальных особенностей церковного устройства Украины, автор выделил этапы украинно-российского взаимодействия в церковной сфере.

Цель исследования: определить содержание и характер трансформаций административно-территориального устройства, определить уровень взаимовлияний организационных структур православной церкви Украины и органов церковного управления Российской православной церкви.

Выделены следующие этапы украинно-российского церковного взаимодействия: 1) Вторая половина XVII – начало XVIII вв. (период существования в России патриаршества): на начальном этапе Украинно-российское взаимодействие наблюдалось на самом высоком уровне: московский патриарх – киевский митрополит. Данный период характеризуется потерей Киевским митрополитом его традиционного титула и прав. 2) XVIII – начало XIX вв. – главной чертой было формирование имперской структуры русской православной церкви. На данном этапе происходила интеграция на всех уровнях церковного управления: епархиальном, благочинническом, приходском. Особенность этого этапа заключалась в том, что имперско-синодальная власть использовала в качестве образца структуру церковного управления Украины, вместе с тем, ей предавался сугубо имперский денационализированный характер.

Доказано, что на протяжении XVIII – первой половины XIX в. эволюция традиционного уклада православной церкви Украины происходила в направлении, созвучном развитию украинской государственности. Ликвидировались основы соборноправья и выборности; усилиями российской имперско-синодальной администрации в украинских епархиях внедрялась общероссийская система церковного управления. Ее характерными чертами стали унификация, централизация и высокая бюрократизация структуры православной церкви.

Ключевые слова: православная церковь, синодальное управление, православное духовенство.

© *Inna Shugalyova*
(Zaporizhzhya)

THE TRANSFORMATION OF TRADITIONAL CHURCH STRUCTURE AT THE EPARCHIES OF SOUTHERN UKRAINE DURING THE PERIOD OF THE NEW SICH

In this article the author analyzed organizational set-up of the Orthodox Church in Southern Ukraine region at the time of the New Sich. The author has allocated several stages of Ukraine-Russia cooperation in the ecclesiastical field in order to clarify the trends of acquisitions of Ukrainian national church system peculiarities by imperial structures.

We consider that it is possible to allocate the following stages of Ukraine-Russia ecclesiastical cooperation: 1) The second half of XVII – beginning of XVIII century (the time of existing of the patriarchate in Russia). At the initial stage Ukraine-Russian cooperation is most frequently observed at the highest level between the Patriarch of Moscow and the Metropolit of Kyiv. This period is marked with the loss of traditional titles and rights by the Metropolit of Kyiv. 2) XVIII – beginning of XIX century – this period was driven by the modernization of Peter the Great. The main feature of this modernization was the formation of imperial structure of the Russian Orthodox Church. During this stage was held the integration of church

administration at all levels (eparchial, deanery and parish levels). The peculiarity of this stage was that the imperial and Synodal authorities were using Ukrainian church government structure as an example, but at the same time it was put purely imperial denationalized nature. It is proved that during XVIII – the first half of XIX century the evolution of the traditional system of Ukraine Orthodox Church took place in a direction that was consonant with the development of Ukrainian statehood. There were eliminated the principles of Council rule and elections. In all Ukrainian eparchies was implemented a system of church government by the efforts of Russian imperial and Synodal administrations. The typical signs of this system were unification, centralization and excessive bureaucratization of the structure in the Orthodox Church.

Key words: Orthodox Church, Synodal administrations, orthodox cleric.

До редакції надійшла 24.02.2016.

УДК 94(477)«17»

© Сергій Прудивус
(Київ)

ГАРДЕРОБ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ КОД (НА МАТЕРІАЛАХ ОПИСУ МАЙНА КОШОВОГО ОТАМАНА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО)

Статтю присвячено аналізу гардеробу останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського. Світ побутових речей, серед яких діє історична особа, дає змогу зрозуміти самого історичного діяча, його вчинки, позицію щодо тих чи інших подій та явищ. В системі одягу XVIII ст. заковано менталітет, традиційні уявлення та матриці суспільних відносин, прийнятних для її власників. Мета статті – з'ясувати суспільний статус кошового отамана Петра Калнишевського через призму його гардеробу.

Для досягнення поставлених цілей проведено аналіз майна кошового, зафіксованого під час ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. З переліку всього, чим володів Петро Калнишевський, виділено предмети гардеробу: одяг, аксесуари, запаси тканин та інших витратних матеріалів. Застосовуючи підходи наукового аналізу, проведено дослідження структурних частин гардеробу: видів одягу, його кількості, витратних матеріалів, що дають змогу декодувати актуалізовану інформацію. Завдяки методу наукового синтезу встановлено їх типологію. Активно застосовується метод пошуку аналогій та порівняння видового складу, кількісного наповнення, фізичних та якісних характеристик вбрання кошового отамана та козацької старшини: гетьманів, генеральної старшини, полковників, сотників. У ході дослідження має місце використання статистичних прийомів підрахунку. Проводяться паралелі з гардеробом низової старшини, а також з одягом міщан та козаків.

У результаті дослідження вдалося дійти висновків про типологічну схожість гардеробу Петра Калнишевського та козацької старшини Гетьманщини. Встановлено часткові відмінності у назвах одягу, його функціональності. З'ясовано конкретні особливості шляхів формування системи одягу, головних уборів, взуття та аксесуарів січової старшини. Таким чином, суспільний статус Петра Калнишевського був вищий за решту низової старшини і може бути прирівняний до статусу полковника.

Ключові слова: гардероб, одяг, кошовий отаман, Петро Калнишевський, козацька старшина, Запорізька Січ.

Матеріальний побут – невід'ємна риса історичної реальності, яка оточує людину в її повсякденні. Однак, він вмотивовано формується за певними принципами, а, отже, містить соціальний код. Гардероб – одна зі складових матеріальної культури, яка найглибше ілюструє статус свого власника, його місце в суспільстві. Декодування такої інформації, розкриття принципів набору певних груп речей дає можливість проникнути у сферу соціальних відносин досліджуваного періоду.

Постать кошового отамана Петра Калнишевського була об'єктом низки історичних досліджень. Початок історіографії його особи поклав

історик козацтва Д. Яворницький ще на рубежі XIX–XX ст. Праці про останнього кошового торкаються різноманітних аспектів його життя та діяльності: військових, політичних, суспільних. Їх аналізу присвячені окремі дослідження істориків. Однак повсякдення Петра Калнишевського залишається поза увагою дослідників. На сторінках монографії Н. Полонської-Василенко «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» серед іншого аналізується матеріальний світ кошового [16]. Зокрема, дослідниця акцентує увагу на підрахунку майна, конфіскованого у старшини під час ліквідації Запорізької Січі шляхом порівняння та підрахунків. Саме в такому

контексті досліджується і одяг. Таким чином, гардероб як система вбрання ще не була предметом спеціального дослідження. Мета статті – розкрити особливості суспільного статусу кошового Петра Калнишевського крізь призму його гардеробу.

Почати варто з класифікації всіх речей, значених у реєстрі конфіскованого майна Петра Калнишевського. Він є досить детальний, тому може претендувати на відображення повноти гардеробу. Першою категорією є верхній одяг. До нього у гардеробі кошового належали шуби, кирейки, кафтани, черкески [14, с. 291–310]. Ці види можна розділити на основний та додатковий плечовий одяг. До першого належатимуть шуби – зимове верхнє плечове довгополе вбрання на хутрі та кафтани або жупани – верхній плечовий довгополий розгортальний одяг з рукавами, прямого або приталеного покрою [17, с. 26]. Додатковим верхнім вбранням були різновиди плащів. Киреєю називався верхній довгий і широкий суконний прямоспинний плащ із рукавами й подвійним коміром (малим сторчковим та великим виложистим). Порівняємо видове наповнення гардеробу кошового з аналогічним складом одягу козацької старшини. Увесь верхній одяг Павла Полуботка складався з жупанів (кафтанив) та їх різновидів, кунтушів, та опанчі [9, с. 444–451], у Івана Самойловича до вище наведених ще додавалися шуби [13, стовп. 949–1204]. Старшина меншого рангу мала такий же видовий склад верхнього одягу в гардеробі, за винятком шуби. Так В. Мартос, В. Забіла, Ф. Гречаний [20; 8; 7] володіли переважно жупанами та кунтушами. Основним плащовим одягом старшини слугувала опанча. Генеральний хорунжий Микола Ханенко протягом 1732 р. тричі згадував операції з опанчею і двічі з кунтушем [4, с. 33–89].

Як бачимо, види верхнього одягу мають певну різницю. Специфіка їх полягає у тому, що основне вбрання Петра Калнишевського є наближеним до гетьманського. Водночас кунтуш підміняється черкескою – плащем, котрий одягається поверх кафтана. Від традиційного кунтуша він відрізняється довжиною нижче коліна, щільністю ушиття в стані та обтислістю у торсі. Поли від поясу донизу черкески заходять досить глибоко, права на ліву, а на грудях зводилися до одного борта, ледь сходяться угорі. Аналогічна ситуація спостерігається і в плащовому одязі: опанча замінена киреєю, яка, на відміну від першої, мала рукави [17, с. 26–27].

Саморепрезентацію Петра Калнишевського можна досліджувати на основі єдиного автентичного зображального джерела – ікони По-

крови Божої Матері з Січової церкви [1, с. 148]. Решта портретних зображень кошового не можуть надати коректну джерельну інформацію, оскільки є уявними [11, с. 91–96]. На іконі Петро Калнишевський зображений у синьому кафтані та червоному кунтуші. Тобто, черкеска, як парадний одяг, поступалася кунтушу.

За підрахунками, проведеними Н. Полонською-Василенко, у гардеробі П. Калнишевського було 20 шуб, 10 кафтанів, 15 черкесок, 13 кирей, дві вільчури і дві свитки [16, с. 255]. В сумі – 62 штуки. Цю кількість можна вважати достатньою для середньостатистичного старшинського гардеробу. Якщо порівнювати з величиною гардеробу Павла Полуботка (фактично, полковника), то кошовий мав більше одягу – у першого його було тільки 52 екземпляри [9, с. 444–451], а кількість шуб заможного Івана Самойловича майже на десяток менша (13 штук) [13, стовп. 949–1204].

Важливе місце у дослідженні соціальної значущості особи через призму її традиційного костюму відіграє матеріал, з якого той виготовлявся. Безперечно, мова йде про тканини, а також хутро. Тканини у верхньому одязі Петра Калнишевського співвідносилися у наступних пропорціях: сукно – 47%, бархат – 20% (в т. ч. плис – бавовняний бархат), парча і штоф – по 12%, решта – об'яр, гризета, атлас – по 3%. Як бачимо, майже в рівній кількості присутні вовняні та шовкові тканини.

Поряд з сукном у верхньому одязі використовувався також і «бархат» або оксамит – тканина, що знизу має вигляд гарнітури, а зверху покрита низьким ворсом [3, с. 67]. «Бархат» також характеризується певним полиском, зумовленого різною довжиною ворсу, що надає йому багатого, аристократичного вигляду. Саме тому, а також через певну міцність цієї тканини, вона була присутня у верхньому одязі. Серед кафтанів кошового переважав штоф – шовкова тканина з розводами та чергуванням блискучих та матових елементів узору [2, с. 108]. Об'яр, гризета, атлас – всі ці тканини належать до розряду шовкових.

Використання таких тканини є закономірним для старшинського гардеробу. У гардеробах П. Полуботка та В. Мартоса (лубенського полковника) на сукно припадає 60% [9, с. 444–477; 20, с. 970–973] від загальної кількості найменувань. У гардеробі Івана Самойловича речі з цієї тканини становили 15%, бархатні та атласні – по 12%, об'ярні – 27%, з камки – 24% [13, стовп. 949–1204]. У цей же час одяг

міщан виготовлявся тільки з сукна: «жупан тузинковий с другим жупаном шиптуховим», «жупан фалендишовий синій», «сермягу и клокбок суконний» [12, с. 154, 117, 99]. У описі майна козака Павла Плакси з с. Святого на Полтавщині зазначається тільки один «жупанок простого сукна зеленого старенький в цене 60 копек» [15, с. 325].

Хутро – невід’ємний елемент верхнього одягу. У старшинському гардеробі воно займало чільне місце. Весь верхній одяг І. Самойловича був підбитий або оздоблений шкурами соболя, рисі, лисиці у відсотковому відношенні 43% : 21% : 21%. Далі йде хутро вівці (5%), білки (4%), горностає (3%) та решта одиничних екземплярів [13, стовп. 9404–1204]. У гардеробі П. Полуботка соболь також посідав чільне місце: на це «футерце» припадало 42% від загального. Другу позицію ділить хутро білки та лиса: 22% і 17% відповідно, шкури рисі та песця приблизно по 10% [9, с. 444–477].

У верхньому одязі Петра Калнишевського була тільки одна шуба «на куньем мѣху», п’ять шуб та одна кирея – «на лисем», дві – «волчьи». Крім того, в коморі в одній зі скринь між іншими речами лежало «куниць сивыхъ 6, смушковъ крымскихъ сивыхъ 18, черныхъ 18, бѣлыхъ 12, выдры 4, лисиць дѣяныхъ 18, хвостовъ ліськихъ связка 1, медвежьихъ шкуръ 2» [14, с. 301–302]. Як бачимо, соболь, песець, рись, горностає, навіть, білка і заєць у гардеробі були відсутні.

Це пояснюється специфікою надходження «футерця» у володіння Петра Калнишевського. Н. Полонська-Василенко висловлюється про занепад інтересу до хутряного промислу на Січі, опираючись на малу кількість ловецьких знарядь в описі конфіскованого майна старшини [16, с. 236]. Однак, ще на кінець XVII ст. звіроловство, особливо хутрове, на Запоріжжі було поставлено на промислову основу [6, с. 435]. Вовки та лисиці були давні мешканці Дикого Поля, особливо дніпровських плавнів. Вони продовжували тут жити і на XVIII ст. Видра, як і бобрі, у цей же період були об’єктом промислу бровників і водилася у великій кількості у численних річках та заплавах Середнього та Нижнього Подніпров’я [19, с. 40, 42]. Таким чином, хутро в гардеробі Петра Калнишевського було не просто місцевого, а січового походження. Варто зазначити, що у іншій низовій старшини запаси хутра або були зовсім відсутні, або обмежувалися лисицями [16, с. 236]. Тобто, хутряне наповнення гардеробу кошового отамана суттєво відрізнялося від «футерця», яким володіла козацька старшина, в тому числі й урядники Січі.

Решта одягу Петра Калнишевського включає в себе поясне та спіднє вбрання. Воно представлене сорочками «полотна разного» у кількості 58 екземплярів, дванадцятьма шароварами, двома парами портків – нижньої білизни. З якого конкретного полотна були виготовлені «рубашки муские» ми не знаємо. Проте, в описі згадуються обрізки та запаси нової тканини: «полотна шльонскаго остаток 1», «фламанского полтна непочатого штуки 2», «полотна рускова штукъ 7» [14, с. 294, 298, 300]. Шльонське, фламанське полотно – тканини західноєвропейського походження, котрі імпортувалися в Гетьманщину. Виходячи з того, що сорочки і портки часто шилися комплектом, можна припустити, що й білизна виготовлялася саме з цих тканин.

Штани, які носили козаки, були помірно широкими в поясі, мали клиноподібну вставку, що утворювала шаг, як у татар і народів Північного Кавказу [18, с. 67]. На їх позначення у описі наводиться назва «шеровари». Такий термін майже не зустрічається у реєстрах, щоденниках, заповітах козацької старшини. Замість нього вживається слово «штани». Залучаючи іконографічні джерела, бачимо видову відмінність між ними. При порівнянні портретів Петра Калнишевського з січовою ікони Покрови Пресвятої Богородиці, козака Якова Шияна, і, наприклад, київського полковника Юхима Дарагана [1, с. 148; 21, с. 259, 219], бачимо, що в перших двох з-під полів жупана видно широкі червоні штанини шаровар, а останній взутий у чоботи з високою халявою, в яку заправляються вузькі штани. Ширина, а отже, і покрій – основні видові відмінності між цією одежею.

Ще один елемент, який наближує гардероб Петра Калнишевського до гардеробу решти козацької старшини – шлафори та спальні ковпаки – домашній непублічний одяг. У кошового отамана їх було по дві пари. «Шлафоръ», «шлафрокъ», «шлаферъ» – це халат для щоденного носіння, підбитий хутром. «Каламенковий», «на чернихъ смушкахъ покритий плисом» – такі описи цього вбрання знаходимо у списку конфіскованих речей. Н. Полонська-Василенко вказує, що в наявності шлафорів та ковпаків простежується вплив «російського оточення, що в ньому обертався Калнишевський» [16, с. 254]. Справді, носіння домашнього халата – традиція, що прийшла в Гетьманщину від північного сусіда. В Державному історичному музеї Російської Федерації зберігається шлафрок Петра I з зеленого штофу, підбитий чесаною шерстю [10, с. 95]. Проте і халати, і ковпаки були присутні і в іншій старшини – П. Полубот-

ка, М. Ханенка. «Шлафрок блакитного штофу мне покраяно», – пише генеральний підскарбій Яків Марович [5, с. 23]. Водночас січова старшина – писар Глоба, суддя Головатий та ін. [16, с. 255] не мали такого одягу в своєму гардеробі. Таким чином, варто говорити не про вплив російських кіл конкретно на Калнишевського, а про соціальний статус, який відображається наявністю шлафорів у гардеробі.

Взуття, головні убори та аксесуари також відображають соціальний статус свого власника. Вони остаточно доповнюють костюм та роблять його завершеним. Видається сумнівним, що Петро Калнишевський мав тільки одну шапку – кучму «сь крышкою парчовою и кистью золотою». Наявність «кистьи» говорить про те, що «крышка» – це не що інше, як шлик, тобто довгий ковпак з тканини, пришитий до вовняної шапки зверху [2, с. 210]. Така шапка була притаманна виключно козацькому гардеробу і не зустрічалася в старшинському. Чоботи кошового були виготовлені з червоного сап'яну та жовтого юхту – спеціально обробленої шкіри молодого ягняти та теляти відповідно. У запасах

зберігався імпортований кримський саф'ян. Одна пара чобіт була вишита золотом.

Аксесуари також репрезентували особливий статус кошового. Він володів «серебряными пасками до сабли», мав «трость камышовую, оправленную серебромъ», дві пари «перчатокъ замшевыхъ, сь коихъ одни вышиты золотомъ черными, а другие малиновыя», «бархатныхъ сумочек, вышитыхъ золотомъ 3», «поясовъ турецкихъ 2», один «поясъ верблужей шерсти» [14, с. 292, 294–300]. Використання дорогоцінних металів і коштовних тканин в аксесуарах – провідна ознака гардеробу козацької старшини.

Отже, гардероб Петра Калнишевського за своїм наповненням частково співвідноситься з гардеробом козацьких полковників. Відмінності між ними полягають у наявності серед одягу першого суто козацьких речей: кирей, черкесок, шароварів; хутра січового походження. Разом з тим, гардероб кошового не є аналогічним одягу решти старшини Запорізької Січі – він значно багатший і має частково інший видовий склад. Все це дозволяє зробити висновок, що статус кошового отамана в суспільстві прирівнювався до статусу старшини, зокрема, полковника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть / П.О. Білецький. – К. : Мистецтво, 1981. – С. 148.
2. Васіна З. Український літопис вбрання. У двох томах / З. Васіна. Т. 2. XIII–XX століття. – К. : Мистецтво, 2006. – 407 с.
3. Горобець В. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII століття / В.Й. Горобець. – К. : Наукова думка, 1979. – 128 с.
4. Дневник генерального хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 г. Приложение к журналу «Киевская старина» – К. : Типография Корчак-Новицкого, 1884. – 514 с.
5. Дневныя записи малороссийскаго подскарбия генерального Якова Марковича / Под. ред. Лазаревского Ал. – К. : Типография Корчак-Новицкого, 1893. – 418 с.
6. Економічна історія України. В 2-х т. / Під ред. В.А. Смолія. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 696.
7. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. Вернадського. (ІР НБУ) Ф. II, № 18617. Тестамент Федора Федоровича потребича Гречаного. 1743 р.
8. ІР НБУ ім. Вернадського. Ф. II. № 18857. Розпорядження про передачу майна Василя Забілі від Агафії Констянтинівни Соломінової. 1696 р.
9. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка // Універсали Павла Полуботка / Упоряд. В. Ринсевич. – К., 2011. Додаток VI. – С. 444–451.
10. Костюм в России XV–XX века / Под ред. Е.Р. Беспаловой. – М.: Арт-родник, 2000. – 230 с.
11. Коцур Г.Г. Автентичність портрета Петра Калнишевського: нове бачення / Г.Г. Коцур // Сумська старовина. – 2011. – № XXXV. – С. 91–96.
12. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII століття / Під ред. П.І. Чепіги. – К. : Наук. думка, 1986. – 222 с.
13. Опись движимаго имущества, принадлежавшаго малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову // Русская историческая библиотека. В 39 т. – С.-Пб.: Типография Ф.Г. Елконскаго и К^о, 1889. – Т. 8. – Столб. 949–1204.
14. Опись дому, вещам и деньгам бывшего кошевого Калнишевского // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Вид-во «Дніпрові хвилі», 1965. – Т. 1. – С. 291–310.
15. Опись, учиненная в деревне Святом в дворе козака Павла Плакси // Ділова документація Гетьманщини XVIII століття / Під ред. В. Горобця. – К. : Наукова думка, 1993. – 385 с.

16. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Вид-во «Дніпрові хвилі», 1965. – Т. 1. – 398 с.
17. Славутич Є. Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник / Є. Славутич. – К., 2012. – 171 с.
18. Славутич Є. До історії козацького мундира в Гетьманщині / Є. Славутич // Військово-історичний альманах. – К., 2009. – Річник 10, число 2 (19). – С. 69–103.
19. Сокур І. Історичні зміни та використання фауни ссавців України / І. Сокур. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 86 с.
20. Тестамент лубенського полкового судді Мартина Васильовича Мартоса // Іван Мазепа та його доба / Упор. С.Ф. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 994.
21. Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. – К. : Артанія Нова, 2006. – 352 с.

© *Сергей Прудивус*
(Київ)

ГАРДЕРОБ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КОД (НА МАТЕРИАЛАХ ОПИСИ ИМУЩЕСТВА КОШЕВОГО АТАМАНА ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО)

Статья посвящена анализу гардероба последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского. Мир бытовых вещей, среди которых действует историческая личность, позволяет понять самого исторического деятеля, его поступки, позицию в отношении тех или иных событий и явлений. В системе одежды XVIII века закодировано менталитет, традиционные представления и матрицы общественных отношений, приемлемых для ее владельцев. Цель статьи – выяснить общественный статус кошевого атамана Петра Калнышевского через призму его гардероба.

Для достижения поставленных целей проведен анализ имущества кошевого, зафиксированного во время ликвидации Запорожской Сечи в 1775 г. Из перечня всего, чем владел Петр Калнышевский, выделено предметы гардероба: одежду, аксессуары, запасы тканей и других расходных материалов. Применяя подходы научного анализа, проведено исследование структурных частей гардероба: видов одежды, ее количества, расходных материалов, позволяющих декодировать актуализированную информацию. Благодаря методу научного синтеза установлено их типологию. Активно применяется метод поиска аналогий и сравнения видового состава, количественного наполнения, физических характеристик одежды кошевого атамана и казацкой старшины: гетманов, генеральной старшины, полковников, сотников. В ходе исследования имеет место использование статистических приемов подсчета. Проводятся параллели с гардеробом низовой старшины, а также с одеждой горожан и казаков.

В результате исследования удалось сделать выводы о типологическом сходстве гардероба Петра Калнышевского и старшин Гетманщины. Установлены частичные различия в названиях одежды, ее функциональности. Выяснено конкретные особенности путей формирования системы одежды, головных уборов, обуви и аксессуаров сечевой старшины. Таким образом, общественный статус Петра Калнышевского был выше остальных низовых старшин и может быть приравнен к статусу полковника.

Ключевые слова: гардероб, одежда, кошевой атаман, Петр Калнышевский, казацкая старшина, Запорожская Сечь.

© *Sergey Prudyvus*
(Kyiv)

WARDROBE AS A SOCIAL CODE (ON PROPERTY DESCRIPTION MATERIAL KOSHEVYI ATAMAN PETRO KALNYSHEVSKYI)

The article deals wardrobe last koshevyi ataman the Zaporozhian Sich Petro Kalnyshevskiy. Eighteenth century European history is the era of public consumption. This equally applies to the domestic space that forms the historical person around. The world of things surrounding it has a significant impact on a person because of her awareness of themselves as part of society. Understanding this influence provides an understanding of the historical figure, to explain his actions, position on certain events and phenomena. A total of clothes XVIII century coded mentality, traditional notions of public relations and matrix acceptable to its owners. Despite a significant number of works of historians devoted to Petro Kalnyshevskiy his everyday world escapes the attention researchers. Purpose of the article is to find out the status of public ataman due to the nature of its content wardrobe.

To achieve these goals the research koshevyi property recorded during the liquidation the Zaporozhian Sich in 1775 year. First, the list of things that Petro Kalnyshevskiy had and which includes in the

description, selected objects that may be classified as «wardrobe». In addition to clothing here belongs should include, hats, caps; footwear (preferably boots) and accessories: waistbands, gloves, jewelry and more. There are important also reserves textiles and other consumable products not directly used in clothing. The resulting list subjected to scientific systematization. The criteria served as the conventional division of the upper, nether, waist clothes and formality and publicity wearing a particular outfit. Additional information obtained by processing figurative source using optical-visual method. This knowledge is valuable, as interpreted Petro Kalnyshevsky own attitude to the notion of «prestige» in the suit.

In parallel, there is a scientific analysis of the received groups and categories. Using this method, studied structural parts of clothing, types of clothes, its quantity, consumables, allowing decode current information. We analyzed functional features of different types of clothes, its cut, textile, sewn with which he and fur that was used for its production. If necessary, set way revenues consumable products to Petro Kalnyshevskiy wardrobe.

For correct establishing features the iconic wardrobe last ataman we use search method selected abstract analogies in wardrobes gorodova Cossack starshyna: Hetman, general starshyna, polkovnyks, sotnyks. Compared the species composition, quantitative filling, physical and quality characteristics of clothing ataman and Cossack starshyna. Involve about Zaporozhye Sech starshyna's wardrobe: military scrivener a judge. One of the main methods of research are mathematical and statistical calculations. They are used to illustrate the magnitude of presence in wardrobe kind of garments. These methods are essential for determining the primacy of textile, furs, leather and other consumable products in the wardrobe. Percentage allows correct to compare common objects in the wardrobes of different magnitude, reducing them to a common denominator. We provide comparisons with some representatives of bourgeois and ordinary Cossacks wardrobe.

The study was able to reach conclusions about the typological similarity wardrobe Kalnyshevskiy Petro and cossacks starshuna of Hetmanshchyna. It was established partial differences that occur primarily in the presence of especially Cossak things in the wear ataman: kyrey, cherkesky, sharovary; fur is not imported, but actually Sich origin. The difference also lies in the functional features of some article of clothing. It was found ways of forming the specific characteristics of the system clothes, hats, shoes and accessories Sich starshuna. So Petro Kalnyshevskiy social status was higher than the rest of nyzova starshyna and may be equal to that of polkovnyk.

Keywords: wardrobe, clothing, koshevyi atama, Kalnyshevskiy Petro, Cossack starshyna, Zaporozhian Sich.
До редакції надійшла 26.02.2016.

УДК 93/94 (477)

**© Любов Отрошко
(Київ)**

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СИМВОЛОТВОРЕННЯ В ДОБУ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО

Статтю присвячено розгляду світоглядних рефлексій козацького минулого, що залишили символічні віхи в українському етнокультурному розвитку. Мета дослідження – проаналізувати розвиток культурних символів в козацькій Україні у другій половині XVIII ст. та їх інтегрованість у подальший український етнокультурний процес. Розвиток символів досліджено на основі наукових принципів історизму та історичної ретроспективи й застосовано порівняльно-аналітичний, системно-структурний, об'єктивно-суб'єктивний, біографічний, конкретно-узагальнюючий, хронологічний, конкретно-історичний, синтезу та узагальнення, ретроспективний та інші методи дослідження.

З майже трьохвікової історії запорозького козацтва саме друга половина XVIII ст. стала переломним та знаковим моментом в українській історії, тому символічно, що її названо добою П. Калнишевського. Адже у цей час відбулися значні зміни, які стали визначальними для подальшого розвитку української державності. Вони полягали у тому, що саме завдяки особистості П. Калнишевського та його діяльності запорозьке козацтво залишалось останньою твердинею у боротьбі українського народу за демократичні принципи самоврядування та етнічну окремішність. Адже кошовий продовжував вести боротьбу за збереження незалежності запорозьких вольностей, займався активною культурницькою, релігійною, державною та політичною діяльністю, а також намагався вберегти від зруйнування Запорозьку Січ.

Проаналізувавши розвиток культурних символів в козацькій Україні у другій половині XVIII ст. та подальшу інтеграцію козацьких символів в український етнокультурний простір, констатовано, що особистість останнього кошового отамана Війська Запорозького Низового П. Калнишевського й увесь його життєвий шлях символізували собою образ Нової Січі, багатой культурно і духовно, освіченої, яка опікувалася запорозькими вольностями наперекір російським самодержцям, боролася за волю і кращу долю українського народу, намагалася будувати автономне і впливове військово-політичне українське демократичне формування в дуже складних умовах та під тиском польського феодалізму та російського самодержавства. Доведено, що доба П. Калнишевського відіграла значну роль в історії українського символотворення, адже стала символічним уособленням самовідданої боротьби народу, зокрема його козацького стану за волю, свободу і незалежність, а деякі символи козацької держави збереглися в традиційній українській культурі і протягом наступних століть ставали ознаками найвищої державної влади в Україні.

Ключові слова: Україна, українці, символи, українське символотворення, доба П. Калнишевського.

Символічні уявлення про етнічні та культурні особливості з'являються, закріплюються і передаються в етнокультурній традиції у процесі культурно-історичного розвитку. Світоглядні рефлексії славного козацького минулого залишили символічні віхи в українському етнокультурному розвитку. Протягом трьох століть, а саме з кінця XV і до кінця XVIII ст., запорозьке козацтво як етнокультурне явище мало значний вплив на всі сфери культурно-історичного розвитку українського народу, зокрема і на формування сфери символічної. Протягом цього періоду української історії були започатковані важливі вітчизняні культурні, державо- та націєтворчі традиції, уроки з яких актуальні й донині. У козацьку добу з'явилися і розвинулися етнокультурні символи, що згодом були покладені в основу національної та державної символіки України.

Дослідження виконується у межах фундаментальної науково-дослідної теми «Україна і українство в етнокультурних процесах світу» (наук. керівник – д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України В. Д. Баран, 2015–2017 рр.).

Актуальність статті полягає у потребі досліджень, які розкривають історичне значення постаті останнього кошового отамана П. Калнишевського та вплив його діяльності на розвиток етнокультурних процесів і, зокрема, символотворення в Україні. Це дослідження є міждисциплінарним, адже дозволяє не лише виразніше розкрити історичний портрет кошового П. Калнишевського, але й провести паралелі у розвитку символічних знань про Україну від минулого й до сучасності.

Мета дослідження – проаналізувати розвиток культурних символів у козацькій Україні у другій половині XVIII ст. та їх інтегрованість у подальший український етнокультурний процес.

Проблемам дослідження історичних свідчень про розвиток Запорозької Січі і, зокрема, ролі постаті кошового П. Калнишевського багато уваги приділяли вітчизняні історики О. Апа-

нович, В. Голобуцький, В. Грибовський М. Грушевський, А. Скальковський, А. Коцур, В. Коцур, Г. Коцур, В. Мільчев, П. Мірчук, І. Синяк, Д. Яворницький та ін. Вчені присвятили цілий ряд наукових розвідок цій проблематиці й досить детально зупинялися на питаннях розвитку української символіки на фоні етнокультурних процесів, що відбувалися в козацькій Україні у другій половині XVIII ст.

Головною етнокультурною домінантою козацької доби та осередком незалежності і народовладдя в Україні протягом XVI–XVIII ст. були Запорозька Січ та Гетьманщина. Так склалася доля, що останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового П. Калнишевський (1691–1803 рр.) став не лише свідком, але й безпосереднім учасником подій та явищ, що відбувалися в етнокультурному вимірі України у другій половині XVIII ст. У цей час настав переломний момент в історії існування Січі, саме завдяки особистості П. Калнишевського та його діяльності запорозьке козацтво залишалося останньою твердиною у боротьбі українського народу за демократичні принципи самоврядування та етнічну окремішність. Адже кошовий продовжував вести боротьбу за збереження незалежності запорозьких вольностей, займався активною культурницькою, релігійною, державною та політичною діяльністю, а також намагався зберегти від зруйнування Запорозьку Січ [6].

З майже трьохвікової історії запорозького козацтва саме друга половина XVIII ст. стала переломним та знаковим моментом в українській історії, тому символічно, що її названо добою П. Калнишевського. Зокрема така назва зустрічається у мультимедійному проєкті Н. Бедікян та збірниках документів В. Грибовського, В. Мільчева, І. Синяка, присвячених ознайомленню широкого загалу з історичним портретом та документами доби П. Калнишевського.

Життя і діяльність П. Калнишевського припали на складний період українського

етнокультурного розвитку, коли почалося обмеження автономії Гетьманщини та реформування, а згодом повна ліквідація інституту Гетьманства (1764), що привело до руйнування Запорозької Січі (1775) і занепаду козацьких формувань, що впродовж усього свого існування залишалися носіями української державності. У цей період відбулися значні зміни, які стали визначальними для подальшого етнокультурного розвитку української державності [6].

З початку 50-х рр. XVIII ст. П. Калнишевський займав вищі старшинські посади: «спочатку він був військовим осавулом, котрий відповідає за стан і організацію війська, потім – військовим суддею, тобто третьою особою після кошового отамана, яка входить до складу Коша (запорозького уряду). З 1762 р. – він короткий час був кошовим. І нарешті, в 1764–1775 рр. Калнишевський – незмінний кошовий отаман» [1, с. 254]. Завдяки досвіду, набутому під час знаходження на керівних старшинських посадах в уряді козацької республіки, П. Калнишевський очолював Запорозьку вольницю упродовж десятиліття аж до знищення її царським урядом, що «не хотів терпіти, – писав М. Грушевський, – таке гніздо свобідного духу, як автономна січова громада» [4, с. 501].

Розглядаючи розвиток українського символотворення, перш за все, пов'язуємо його з характерними для традиційної української культури подіями та явищами, які мали найбільший вплив на розвиток етнокультурних процесів, що відбувалися в козацькій Україні у другій половині XVIII ст. Насамперед, з діяльністю самоврядного українського військово-політичного державного формування, центром якого стала Запорозька Січ, для якої були характерні козацьке самоврядування, геральдичні символи, символи військової влади (клейноди), релігійні уявлення, а також особливості архітектури та побуту, приготування їжі та крою одягу, мистецтва, фольклору, зброї та транспортних засобів та церемоніалу військового та мирного періоду тощо.

Крім цього, Запорозька Січ «являлася пристановищем і вихідною базою для гайдамацьких загонів», тут майбутні гайдамаки набиралися військового досвіду і вишколу [8, с. 106]. Козацькі літописи свідчать, що в Україні у 1768–1769 рр. відбувалися народні повстання, відомі як Коліївщина чи Залізничівщина, тобто Гайдамаччина – період стихійних повстань населення Правобережної України проти польських феодалів під проводом козацьких ватажків [7, с. 61–62]. Цьому визначальному явищу в історії національно-визвольних змагань українського

народу присвятив також свою поему «Гайдамаки» Т. Шевченко, в ній він описав величнє прагнення народу до боротьби за волю і справедливість.

Важливо, що всі етнокультурні доміанти, пов'язані з козаками і їхнім побутом були характерними не лише для козацької доби в історії українського символотворення, але не втратили свого впливу на формування українських етнокультурних процесів і до сьогодні. О. Апанович зазначає, що у XVIII ст. «Запорозька Січ зберігала автономію й українську державність, які великою мірою базувалися на давніх традиціях і мали коріння в історичному минулому українського народу. Політична автономія, самобутній республіканський лад Січі з його демократичними порядками – частим проведенням рад, на яких вирішувалися найголовніші козацькі справи, виборністю старшини, місцевим самоврядуванням, своїм судом, – усе це було історичною антитезою російському самодержавству, абсолютній монархії» [1, с. 256].

Символічною ознакою державного устрою козацької доби вважалася влада всенародно обраних гетьманів на Наддніпрянщині та виборних кошових отаманів на Січі. З іменами видатних ватажків (П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Полуботок, П. Скоропадський та ін.) та кошових (К. Гордієнко, І. Сірко, П. Калнишевський та ін.) були пов'язані основи українського символотворення і в козацьку добу, й в усі наступні історичні періоди. Запорожжя складалося із власне війська, котре розташовувалося у пониззі Дніпра, його центром була Січ, яка ще називалася Кошем. А. Скальковський так описав будову Коша «це – укріплене містечко, оточене валом і палісадами, оригінальної забудови Укріплена вежа з воротами й гарматами вела вже власне до Коша, тобто просторого майдану, на якому стояли 38 особливих будівель, споруджених у вигляді казарм чи гамазеїв, – куренів, які зіркоподібно півколом сходилися біля другої стіни або укріплення» [13, с. 59]. За кожним куренем закріплювалася назви військових підрозділів Коша Запорозького. Запорозьке військо управлялося своєю власною старшиною, для якої був характерний чіткий розподіл посад та чинів, ієрархія чинів час від часу змінювалася. Під час отаманування П. Калнишевського у воєнний час (1769 р.) запорозька старшина була такою: кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий обозний, військовий осавул, військовий булавничий, військовий хорунжий, військовий бунчужний, військовий перначник. Усіх чинів було приблизно 150, серед них

полковники, полкові старшини, курінні отамани, військові довбиші, гармаші, товмачі, шафарі, кантаржії та канцеляристи та ін. [13, с. 65].

Наведена ієрархія військових чинів, а також назва «кіш» не збереглася у сучасному українському війську, вони залишилися притаманними лише для козацької доби. Проте в українській традиції символотворення у наступні періоди етнокультурного розвитку залишилися «рада», що стала верховним органом законодавчої влади України, «курені», зокрема куренями називалися військові підрозділи УПА та інші молодіжні об'єднання, зокрема козацькі, «майданами» стали називати великі незабудовані місця у центральній частині населених пунктів, принцип всенародно виборних керівних посад та ін. приклади збереження символічних етнокультурних самоназв в наступних періодах українського символотворення.

Фольклорна спадщина доби П. Калнишевського наповнена тугою за славним козацьким минулим. Український народ склав пісню про зруйнування Січі, яка розповідає про етнокультурні процеси, які відбувалися в Україні другої половини XVIII ст.: «Світ великий, край просторий, та ніде прожити: / Славне військо Запорозьке хотять погубити. / Ой цариця загадала, а Грицько пораяв, / Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю. / Вже на річці Базавлуці і москалі стали, / Ой вже Москаль Запорожжя кругом облягає. / А наш батько Калнишевський того не гадає, / А вже ж Москаль, а вже ж Москаль Січу обступає. / Васюринський козарлюга не п'є, не гуляє / Та свого отамана рано пробуджає: / «Та встань, батьку-отамане, кличуть тебе люди, / Ой, як станеш ти на башти, Москаля не буде!» / А москалі не дрімали, запас обдирали, / А московські старшини церкву грабували; / Та беруть срібло, та беруть злото, воскові свічі. / Ой заплакав пан кошовий з старшиною в Січі. / Ой зайшов же пан кошовий та на круту гору: / «Не руйнуйте, люде добрі, хоч Божого дому!» / Запорожські отамани, як орли літали, / Свого батька кошового вірненько благали: / «Позволь, батьку-отамане, нам на башти стати, / Не одному генералу з плеч головку зняти, / Москва стане лагерями, а ми курінями, / Москва стане із штиками, а ми з кулаками, / Ой, щоб слава не пропала поміж козаками». / «Не дозволю, милі браття, вам на башти стати: / Однакове християнство – грішно вигубляти!» / А вже ж уступила одна дівізія та серед самої Січі! / Ой взяла ж вона січові гармати, всі козацькі здобичі. / Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи серед церкви: / «Прибирайтесь, славні запорожці, так, як би ік

смерті!» / Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи на дзвіниці: / «Гей відкидайте, славні запорожці, списи та рушниці!» / Ой пливе шука з Кременчука, розбита із лука / Ой тепер же нам, Калниш кошовий, з тобою розлука. / Ой пішли, пішли славні запорожці, та не пішки – дубами, / Ой, як оглянуться до славної Січі, умиваються сльозами» [2, с. 101]. За наказом імператриці для посилення влади російського самодержавства Запорозьку Січ, як автономне державне, суто українське формування, мало ліквідувати сотисячне московське військо, що поверталось з російсько-турецької війни. Січ охороняла тільки невелика кількість козаків. Намагаючись уникнути необґрунтованого кровопролиття з обох сторін і зберегти від зруйнування Кіш, отаман вдався до переговорів, проте йому це не вдалося. Він був засланий на Соловки, де знаходився під пильною охороною, а згодом помер. Деякі козаки врятувалися від погрому і заснували Задунайську Січ, а Запорозька Січ була вщент зруйнована і розграбована. Згодом Великий Кобзар присвятив борцям за свободу такі зворушливі слова: «Б'ють пороги, місяць сходить, / Як і перше сходив / Нема січі, пропав і той, / Що всім верховодив. / Нема січі! Очерети / У Дніпра питають: – Де то наші діти ділись? / Де вони гуляють? / Чайка скиглить літаючи, / Мов за дітьми плаче; / Сонце гріє, вітер віє / на степу козачім» [14, с. 120].

Доповнюють символічний образ України XVIII ст. численні варіації народних картин на тему «Козак Мамай». На них зображено ідеалізоване зображення козака, що сидить під деревом, по-східному підібравши під себе ноги, у традиційному козацькому вбранні з шапкою біля ніг та кобзою в руках. Поряд з ним незмінний бойовий товариш – кінь, а також шабля та спис із малиновим прапором. Часто поряд із козаком зображують штоф із чаркою та кисет із люлькою та ін. Такі зображення відрізняються за своїм художнім оформленням, проте основний зміст цього образу залишається незмінним. Козак Мамай – це козак-запорожець, козак-лицар, козак-бандурист – символічне уособлення козацької доби.

Головними відзнаками державної та військової влади у XVI–XVIII ст. були козацькі клейноди. У повсякденні це були звичайні речі повсякденного вжитку, проте до них ставилися з великою пошаною. У часи козаччини ці речі поступово ставали ознаками державної та військової влади. До них належали гетьманська булава, бунчук, печать, короги, тулумбаси й труби.

Як особлива верства українського народу, козацтво виробило систему символічних ознак

козацької держави. Саме в козацькій Україні виник один із найяскравіших образів, що згодом став гербом Війська Запорозького – козак у кунтуші, підперезаний паском, із шаблею при лівому боці, у шапці; ліва рука підтримує рушницю, оперту на рамя, права спирається о бік [11]. Дослідження вітчизняних геральдистів свідчать про те, що вперше зображення козака, що лягло в основу козацького герба з'явилося «на гетьманській печатці Г. Лободи зафіксоване 1595 р. Початково цей герб стосувався лише козацької організації – Війська Запорозького, але в ході козацьких воєн перетворився на загальноукраїнський символ. У часи Хмельниччини козак з мушкетом став гербом Гетьманщини – української держави, що існувала до початку 80-х років XVIII ст. Його широко використовували на печатках, прапорах, іконах, у друкованих виданнях, іменуючи «Гербом Малоросії», Гербом Малоросійської нації, «Малоросійським» та «Національним» [3, с. 15].

Вітчизняні історики А. Гречило, І. Сас, Д. Яворницький та ін. переконані, що у XVIII ст. Військо Запорозьке мало саме герб, а не якусь емблему, чи знак на печатку, чи хоругву. Козак із мушкетом фігурує пізніше також на печатках гетьманів І. Виговського, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Мазепи та інших гетьманів. У часи І. Скоропадського козак із мушкетом вже трактувався як національний герб, а також зазначалося, що 1708 р. на церемонії обрання йому було вручено «клеюди войсковые и национальные, т.е. булава, бунчук и печать» [12]. Вплив на розвиток української національної символіки особливо посилювався з другої половини XVIII ст. в умовах обмеження козацької автономії Російською імперією. Зокрема, це позначилося на відмові від традиційної символіки, тобто зображень, які використовувались для засвідчення різних документів, виконували роль державної атрибутики, передавались у спадок, символізували посаду і соціальне положення, правову дієздатність, місцеве самоуправління тощо, її замінювали російською, зокрема, замінювали зображення козака з мушкетом російським державним двоголовим гербом [3; 5; 11].

В українській традиції серед усіх символів постать козака на гербі Війська Запорозького найяскравіше символізує прагнення народу до незалежності у всій широті і повноті влади і боротьбу за віру, волю й долю України, а тому цей символ має значно глибший зміст, ніж приміром, символ архангел Михаїла, що символізував лише боротьбу за віру. Під час національно-

визвольних змагань 1917–1921 рр. козацька символіка знову стала актуальною. Хоча на той час державним символом було обрано тризуб, але символ козака з мушкетом був серед варіацій державного українського державного герба, він не втратив особливості національної самоцінності. Як у добу П. Калнишевського, так і на початку XXI ст., цей символ заслуговує на почесне місце у Великому Державному Гербі України.

Булава із холодної зброї в козацькі часи перетворилася на ознаку найвищої державної влади в незалежній Україні, офіційним символом державності (Булава Президента України). А козак з мушкетом як справжня історична реліквія займає почесне місце серед інших історичних мініатюр на нагрудному знаку Президента України. Герби, печатки та корогви також збереглися в українських традиціях державо- та націєтворення якнайкраще, навіть, з'явилася окремі науки по їх дослідженню, такі як геральдика, сфрагістика, фалеристика та ін. Хоча печатки виникли не в козацьку добу, а значно давніше, проте саме у цей час вони стали символічним уособленням української державної та національної символіки і продовжують залишатися символами державної влади (Гербова печатка Президента України). Ці етнокультурні символи засвідчують спадкоємність традицій українського державотворення.

Отже, проаналізувавши розвиток культурних символів в козацькій Україні у другій половині XVIII ст. та подальшу інтеграцію козацьких символів в український етнокультурний простір, констатуємо, що особистість останнього кошового отамана Війська Запорозького Низового П. Калнишевського й увесь його життєвий шлях символізували собою образ Нової Січі, багатой культурно і духовно, освіченої, яка опікувалася запорозькими вольностями наперекір російським самодержцям, боролася за волю і кращу долю українського народу, намагалася будувати автономне і впливове військово-політичне формування в дуже складних умовах та під тиском польського феодалізму та російського самодержавства. Доба П. Калнишевського відіграла значну роль в історії українського символотворення, адже стала символічним уособленням самовідданої боротьби народу, зокрема його козацького стану з волю, свободу і незалежність. Деякі символи козацької держави збереглися в традиційній українській культурі і, навіть, протягом наступних століть стали ознаками найвищої державної влади у незалежній Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О.М. Останній кошовий отаман Запорозької Січі / О.М. Апанович // Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К. : Либідь, 1993. – С. 254–273.
2. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.
3. Гречило А. Герби міст України (XIV – I половина XX ст.) / Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. – К. : Брама, 2001. – 400 с.: іл.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. – К.-Л., 1911.
5. Еварницький Д.І. (Яворницький Д.І.) Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч. I; Ч. II / Д.І. Еварницький. – К. : Веселка, 1995. – 447 с.
6. Коцур В.П., Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського). – / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Київ–Переяслав–Хмельницький : Книги-XXI, 2004. – 360 с.
7. Лїтописныя замѣтки о событіяхъ въ Новороссіи (1740–1806) // Кіевская старина. – Приложение. – 1890. – Т. 28. – № 3. – С. 61–62.
8. Мірчук П. Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства, ч. 41, 1973. – 319 с.
9. Петро Калнишевський та його доба [Електронний ресурс]. – Режим доступу:– <http://kalnysh.at.ua/publ/2>
10. Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / Упоряд.: В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. – К., 2009. – 432 с.
11. Сас П.М. Герб Війська запорозького із минулого у сучасне / П.М. Сас. – К. : Інститут історії України, 2010. – 204 с.
12. Ситий І.М. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: автореф. дис канд. іст. наук: 07.00.06 / І.М. Ситий; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2002. – 19 с.
13. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / передмова та коментарі Г.К. Швидько; Пер. з рос. Т.С. Завгородньої; Худож.-іл. О.М. Бузилов. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
14. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. / Т. Шевченко – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837 – 1847. – С. 120.

© *Любовь Отрошко*
(Київ)

РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОГО СИМВОЛОТВОРЧЕСТВА В ЭПОХУ П. КАЛНЫШЕВСКОГО

Статья посвящена рассмотрению мировоззренческих рефлексий прошлого, которые оставили символические вехи в украинском этнокультурном развитии. Цель исследования – проанализировать развитие культурных символов казачьей Украине во второй половине XVIII в. и их интегрированность в дальнейший этнокультурный процесс. Развитие символов исследовано на основе научных принципов историзма и исторической ретроспективы и применены сравнительно-аналитический, системно-структурный, объективно-субъективный, биографический, конкретно-обобщающий, хронологический, конкретно-исторический, синтеза и обобщения, ретроспективный и другие методы исследования.

Из почти трехвековой истории запорожского казачества именно вторая половина XVIII в. стала переломным и знаковым моментом в украинской истории, поэтому символично, что ее названо эпохой П. Калнышевского. Ведь в это время произошли значительные изменения, которые стали определяющими для дальнейшего развития украинской государственности. Они заключались в том, что именно благодаря личности П. Калнышевского и его деятельности запорожское казачество оставалось последней твердыней в борьбе украинского народа за демократические принципы самоуправления и этническую обособленность. Ведь кошевой продолжал вести борьбу за сохранение независимости запорожских вольностей, занимался активной культурной, религиозной, государственной и политической деятельностью, а также пытался уберечь от разрушения Запорожскую Сечь.

Проанализировав развитие культурных символов в казачьей Украине во второй половине XVIII в. и дальнейшую интегрированность казачьей символики в этнокультурный процесс, констатируется, что личность последнего кошевого атамана Войска Запорожского Низового П. Калнышевского и весь его жизненный путь символизировали собой образ Новой Сечи, богатой культур-

но и духовно, образованной, которая опекала запорожские вольности вопреки российским самодержцам, боролась за волю и лучшую долю украинского народа, пыталась строить автономное и влиятельное военно-политическое украинское демократическое формирование в очень сложных условиях и под гнѐтом польского феодализма и российского самодержавия. Доказано, что эпоха П. Калнышевского сыграла значительную роль в истории украинского символотворчества, ведь стала символическим олицетворением самоотверженной борьбы народа, в частности, его казачьего сословия за волю, свободу и независимость, а некоторые символы казачьей державы сохранились в традиционной украинской культуре и на протяжении следующих веков были символами наивысшей государственной власти в Украине.

Ключевые слова: Украина, украинцы, символы, украинское символотворчество, эпоха П. Калнышевского.

© **Liubov Otroshko**
(Kyiv)

THE DEVELOPMENT OF SYMBOLS CREATION DURING P. KALNYSHEVSKY ERA IN UKRAINE

The article is devoted to consideration of reflections Cossack past that left a symbolic milestone in the ethnic and cultural development of Ukraine. Symbolic representation of ethnic and cultural differences appeared and fixed and transferred to the ethno-cultural traditions in the cultural and historical development. Cossacks from Zaporizhzhya as an ethno-cultural phenomenon had a significant impact on all spheres of cultural and historical development of the Ukrainian people, including the formation of the symbolic sphere. During this period of Ukrainian history were initiated important national cultural and state creation of nation and tradition, the lessons of which are relevant to this day. In the Cossack era there developed ethno-cultural symbols that later became the basis for national and state symbols of Ukraine. Relevance of the article is in need of studies that reveal the historical significance of the figures of the last ataman P. Kalnyshevsky and the impact of its activities on the development of ethno-cultural processes, especially of symbol creation in Ukraine. This research is interdisciplinary, as it allows not only to make a clear historical portrait ataman Kalnyshevsky but and draw parallels in the development of symbolic knowledge from the past and the Ukraine from the past to the present.

The purpose of the work analyzed the development of cultural symbols in Cossack Ukraine in the second half of the 18th century and their subsequent integration into Ukrainian ethno-cultural process. The development of symbols in the second half of the 18th century and their further integration into Ukrainian ethno-cultural space is investigated based on the fundamental principles of historicism and historical retrospectives and using comparative analytical, systematic and structural, objective and subjective, empirical synthesis, chronological, biographical, a concrete historical, synthesis and generalization, retrospective and other methods.

With nearly three centuries of history of Zaporizhzhya Cossacks is the second half of the 18th century was the critical moment in the history of Ukrainian, so symbolic that it named P. Kalnyshevsky era. After all this time, there have been significant changes which have become crucial for the further development of Ukrainian ethno-cultural state. They consisted in the fact that it is through individual P. Kalnyshevsky and its activities Zaporizhzhya Cossacks remains the last stronghold to fight the Ukrainian people for the democratic principles of government and ethnic heritage. Ataman continued to fight for the preservation of the independence of Zaporizhzhya liberties, engaged in active cultural, religious, national and political activities, and also tried to save from destruction Zaporizhzhya Sich.

In the Ukrainian tradition all symbols on the arms of the figure of the Cossack the Emblem of Cossack Army most clearly symbolizes the aspirations of the people for independence in all its breadth and fullness of power of faith, and fight for the faith, freedom and future of Ukraine, because this symbol has deep historical meaning. During the national liberation struggle of 1917–1921 Cossack symbols again become relevant. Although at that time was elected state symbol trident symbol but a Cossack with a Samopal was among the variations Ukrainian state arms, he has not lost much national self-worth. As well the P. Kalnyshevsky era and the beginning of 21st century this symbol earned a place in the Grand National Emblem of Ukraine.

After analyzing the development of cultural symbols in Cossack Ukraine in the second half of the 18th century and further integration of the Ukrainian Cossack symbols to ethno-cultural space, we conclude that a person last ataman Zaporizhzhya Army P. Kalnyshevsky and all his life symbolized by the image of New Sich, which took care Zaporizhzhya liberties in defiance of the Russian autocrat, fought for freedom

and a better future of the Ukrainian people, trying to build independent and influential military-political Ukrainian democratic formation in very difficult conditions and under the pressure of Polish feudalism and Russian autocracy. Proved, that Kalnyshesky era played a significant role in the history of symbols creation of Ukrainian, as was the symbolic embodiment of selfless struggle of the people, including his Cossack estate for freedom and independence, and some symbols Cossack state preserved in traditional Ukrainian culture and even during these centuries were signs of the highest state power in Ukraine.

Key words: Ukraine, Ukrainian, symbols, the symbols creation in Ukraine, during the era of P. Kalnyshesky.

До редакції надійшла 2.03.2016.

УДК 94(477) «17/21»

© Юрій Фізурний
(Київ)

ДЕРЖАВНИЦЬКА ТА ЕТНОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ АГРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ЩОДО УКРАЇНИ Й УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

У статті досліджується державницька та етнокультурна діяльність П. Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України і українців у другій половині XVIII ст. За державницької діяльності П. Калнишевського був здійснений еволюційний перехід Нової Січі від суто мілітарної формації до багатофункціональної військово-політичної організації, що базувалася на міцному економічному підґрунті й у майбутньому могла стати базою відновлення Української державності. Кошовим здійснювалася поступова переорієнтація запорозьців від військового здобичництва до господарської діяльності й формування в Україні т.зв. фермерських господарств і соціального вільного стану фермерів (своєрідного аналогу сучасного середнього класу). П. Калнишевський цілеспрямовано здійснював освоєння українцями надчорноморських степів, перетворення їх з малозаселеної місцевості на добре залюднені терени, що, зрештою, призвело до суттєвого розширення українських етнічних територій, незважаючи на опір і протидію Росії. Всі ці дієві заходи кошового посприяли освоєнню і включенню Надчорномор'я до цілісного етнокультурного простору України. Етнокультурна діяльність кошового отамана стала логічним продовженням його державотворчого чину. Незважаючи на імперські утиски, П. Калнишевський цілеспрямовано відстоював автономність запорозької церкви та захищав її особливий статус. Січовий очільник всіляко дбав про розвиток церкви, релігійності, благодійності, духовності й освіченості українців. На добротинні пожертви й за особистого піклування патріота-державника й благодійника збудовано понад 30 православних храмів, здійснювалося загальне управління запорозькими школами та пильно відстежувалося забезпечення освітніх закладів, вчителів й учнів усім необхідним.

Ключові слова: Україна, українці, П. Калнишевський, Запорозька Січ, державницька та етнокультурна діяльність, Росія.

Влітку 1775 р. російські регулярні війська підступно захопили запорозькі терени («Землі Вольностей Війська Запорозького» – так вони офіційно називалися в імперії) і знищили українське самобутнє квазідержавне утворення – Запорозьку Січ (Нову чи Підпільненську). Через майже 240 років, навесні 2014 р. військові частини Росії без розпізнавальних знаків (т. зв. «зелені чоловічки») спочатку загарбали Крим, а згодом розпочали неоголошену війну на Сході України, яка триває і по цей день. Що спільного між цими, на перший погляд, абсолютно різними подіями? Їх об'єднує, насамперед, непереборне прагнення українців мати власну державу, жити й господарювати в ній за своїми законами та фанатичне устремління росіян і, передусім, їх

очільників до асиміляції України й українства, створення потужної імперської нації, що призведе, на їхню думку, до перетворення Росії у світову наддержаву, оскільки без українського народу (його кількісного й інтелектуального потенціалу) ця домінуюча мрія не здійсниться.

Мета дослідження полягає в тому, що, вивчаючи державницьку та етнокультурну діяльність П. Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України й українців у другій половині XVIII ст., ми намагаємося досягнути, які повчальні уроки може отримати український народ з минулого, щоб зберегти свою самобутність і державність та мати надію на гідне майбуття.

Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань:

охарактеризувати історіографію проблеми й джерельну базу дослідження; лаконічно окреслити основні біографічні віхи життя П. Калнишевського; проаналізувати державницьку діяльність кошового; розглянути етнокультурну спрямованість дій патріота.

В історіографічному дискурсі цієї проблеми можна умовно виділити три етапи – перший (середина XIX – початок XX ст.), другий (20–80-ті рр. XX ст.); третій (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.).

Перший етап відзначається появою праць, які повертають широкому загалу забуте і забронене прізвисько опального і репресованого останнього кошового Нової Січі та інформують про Соловецький період його життя (це напрацювання А. Скальковського, П. Єфименка, Д. Яворницького, В. Антоновича, Ф. Ніколайчика, М. Колчина, Г. Фруменкова, В. Біднова, М. Грушевського, О. Єфименко, М. Аркаса та ін.)

Другий етап характеризується істотним зменшенням праць, в яких тим чи іншим чином вивчається особистість і життєдіяльність П. Калнишевського. Це було пов'язано з тим, що ні в СРСР, ні поза його межами персону П. Калнишевського не викликала особливого зацікавлення. Лише в працях деяких вчених, зокрема: Н. Полонської-Василенко, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича він згадувався позитивно – як уособлення українського патріота, звитяжного лицаря і мудрого керівника. Тоді як у дослідженнях К. Гуслистого, О. Апанович, В. Голобуцького та інших особистість запорозького очільника висвітлювалася негативно – як типового експлуататора й можновладця.

Третій етап відзначається солідним (у порівнянні з попереднім періодом) збільшенням (кількісним і якісним) напрацювань, присвячених державницькій та етнокультурній діяльності П. Калнишевського. Зокрема, це праці О. Апанович і В. Голобуцького (після відновлення Української державності вони отримали можливість писати, що думають, а не те, що від них вимагала попередня тоталітарна влада), та напрацювання Д. Кулиняка, А. Коцура, В. Коцура, В. Грибовського, М. Жуковського, А. Салюка, Г. Коцур, Ю. Шовкуна, Т. Гончарука, С. Авдеєнка, І. Сварника, В. Овсієнка, А. Багнюк, В. Гребьонкіна, М. Скорик, О. Кузьмука, Ю. Мицика, Р. Іванчук, Віти Коцур та ін. Проте, заявлена проблематика потребує подальшого наукового опрацювання.

Щодо джерельної бази дослідження, то вона є представницькою. По-перше, це опубліковані документи, прямо і опосередковано пов'язані з особистістю останнього кошового Нової

Січі. По-друге, приватне офіційне листування козацького керманіча, яке надає нам можливість осягнути деякі моменти його життєдіяльності. Тобто, джерельна база сприяє фаховому аналізу державницької й етнокультурної діяльності П. Калнишевського.

За понад півтораста років існування українців, серед них було безліч героїв, звитяжців, подвижників, інтелектуалів, трударів, мучеників тощо. Не бракувало серед українського люду й зрадників, пройдисвітів, пристосуванців, ледарів та інших покидьків. Але серед багатьох мільйонів посполитих, на нашу думку, яскраво та особливо вирізняється постать останнього кошового Нової Січі. П. Калнишевський, поєднавши у собі, як позитивні, так і негативні риси української ментальності, своїм подвижницьким життям і державницьким чином став уособленням волелюбності і незнищенності України й українців.

В. Грибовський зазначає: «Петро Іванович Калнишевський за свого дивовижно довгого життя був свідком тривожного й нещасливого для України XVIII століття. Це був час неухильного занепаду української козацької держави, коли розколоте і дезорієнтоване українське суспільство втрачало надію на самостійне врядування, а його політична еліта, гетьманська старшина, активно прилаштовувалася до чужого державного організму – імперської системи самодержавної Росії» [7, с. 14].

Якщо середина XVII ст. стала визвольно-героїчним зоряним часом Б. Хмельницького, друга половина цього століття – Руїною, кінець XVII – початок XVIII ст. – звитяжно-бароковим періодом І. Мазепи, то середина і друга половина XVIII ст. – це доба П. Калнишевського, час тотального наступу російського абсолютизму на політичні, економічні, культурні, духовні надбання українців.

Попри не співвідносність сил, український народ навіть попри великі втрати, завдяки таким особистостям, як П. Калнишевський, продовжував зберігати свою самобутність і окремішність від росіян, розвивати власну етнокультуру та розширювати українські етнічні території.

Незважаючи на велику кількість досліджень, вчені й досі не мають достатньої інформації про час і місце народження, походження, зростання та змужніння майбутнього кошового. Так трапилось тому, що він, як і більшість тогочасних українців, не залишив після себе спогадів і родинних легенд, а документи, які стали надбанням вчених характеризують його уже в зрілому віці.

У зв'язку з цим, В. Грибовський наголошує: «Викликає сумнів датування народження

останнього кошового 1690 або 1691 роком. Ця дата виведена дослідниками штучно, виходячи з напису на могильній плиті, встановленій 53 роки згодом після смерті Калнишевського. У епітафії зазначено, що він помер у 1803 р. у віці 112 років. На момент звільнення, у 1081 р. російські урядовці умовно визначили його вік 110 роками, зваживши на надзвичайно старечий вигляд цього в'язня Отже, визначення віку Петра Калнишевського 112 роками має виключно соловецьке походження і не перевіряється ніякими іншими документами» [7, с. 26–27].

До речі, навіть сам патріарх вітчизняного козакознавства Д. Яворницький критично оцінював ці свідчення та писав, що кошовий і сам достеменно не знав свій вік, до того ж сумнівно, щоби 85-літній старець керував звияжними запорожцями [9, с. 391].

Щодо місця народження і соціального походження, то також існує кілька версій. Зокрема, А. Скальковський зазначав: « Велика військова рада майже одногосно обрала кошовим Петра Калнишевського, який декілька разів був осавулом й одного разу навіть суддею війська Запорозького. Це була примітна постать в історії цього війська. Хоча в курінних списках Куцівського куреня він був записаний під іменем Петра Калниша, проте ми знаємо напевно, що він походив із козацького і дворянського звання малоросійського, із Лубенського полку. Але подібно всім запорожцям дворянського походження він приховував своє ім'я і рід, поки не став кошовим» [25, с. 387].

У свою чергу, Д. Кулиняк переконаний, що П. Калнишевський народився у селі Пустовітківка (Роменщина), був сином козацької вдови Агафії й восьмирічним хлопцем попав на Запоріжжя [21, с. 11].

Переважає більшість дослідників, схиляється до думки, що П. Калнишевський, будучи старшиною Лубенського козацького полку, ймовірно Лохвицької сотні, потрапив до Нової Січі десь на початку 1750-х рр. у віці приблизно 50 років [7, с. 27].

Перше офіційне задокументоване свідчення про майбутнього кошового датоване 1754 р. А. Скальковський писав: «1754 року військовий осавул Петро Калнишевський, переслідуючи злодіїв, знайшов їх поблизу Буга, де вони укріпилися на півострові серед очеретів, гарматами й засіками, незважаючи на опір більшість їх розбив і знищив, а решту розігнав» [25, с. 316–317].

Також існує інша думка, Д. Кулиняк стверджує: «Перша згадка про Петра Калниша в

січових документах датується 1742-м роком, коли він вже був військовим осавулом: у примітках до листа кошового отамана Данила Гладкого йшлося про недбале збирання податків у січову скарбницю, яке дозволяв собі отаман містечка Кодак. Калнишевський з цим завданням упорався блискуче, виставивши караули та не допускаючи міщуків до господарських занять доки вони не сплатять все що треба в січову казну» [20, с. 47].

Зрештою, осавул П. Калнишевський виконував свої обов'язки добре і швидко став рухатися кар'єрною драбиною, заслуживши повну довіру як січової старшини й звичайних запорожців. Так Ю. Мицик відзначає, що П. Калнишевський був у 1754 р. військовим осавулом, тричі очолював січові дипломатичні місії до Санкт-Петербурга (1755–1756, 1758–1761, 1764–1765 рр.), 1758 р. обирається військовим суддею, у 1759–1761 рр. згадується у документах як похідний полковник Війська Запорозького, 1762 р. вперше обраний кошовим і, нарешті, з 1765 по 1775 р. беззмінно очолював Нову Січ [23, с. 191].

Попри авторитет й управлінський хист, П. Калнишевський докладав чимало зусиль, щоби вирішити нагальні проблеми Запорозької Січі. Серед них: боротьба з гайдамаками, протиріччя між голотою і заможною частиною січової громади, постійні конфлікти запорожців з імперською адміністрацією, напружені взаємовідносини з кочовиками тощо. Невдовзі розпочалася чергова російсько-турецька війна (1768–1774), що стала великим випробуванням для усіх запорожців. Зрештою, запорозьке військо під орудою П. Калнишевського проявило себе у ній добре та посприяло перемозі Російської імперії. За вмиле керівництво Військом Запорозьким його очільник був нагороджений у 1771 р. золотою медаллю з портретом імператриці, посипаною діамантами [25, с. 488]. Саме з цією нагородою, ймовірно, зображений кошовий на відомій іконі. Однак, на думку Т. Гончарука, П. Калнишевський намальований на Покровській іконі з іншою золотою медаллю, тією, що її надала ще 1763 р. цариця, як ознаку влади кошового отамана [6, с. 119].

Війна завершилася цілковитою перемогою Росії, у 1774 р. її війська окупували Крим, і за умовами Кючук-Кайнарджийського мирного договору, Туреччина визнала де-юре Кримське ханство незалежним, а де-факто – його повне підпорядкування Російській імперії (у 1783 р. його державність було ліквідовано). Окрім того, Санкт-Петербург підпорядкував собі великі

терени Надчорномор'я. Перемоги над зовнішніми ворогами (турками і татарами) надали можливість імператриці остаточно вирішити запорозьке питання, оскільки, на її думку, Нова Січ вже цілковито втратила своє геополітичне і мілітарне значення і тепер стала на заваді колонізації нових територіальних надбань. Військова операція влітку 1775 р. по знищенню Січі пройшла успішно, запорозьке квазідержавне утворення припинило своє існування. Його землі були остаточно інкорпоровані Росією, а кошових очільників відправлено на довічне заслання.

Після відновлення Української державності висувалася пропозиція щодо повернення на Батьківщину останків кошового. Але, як відзначає С. Авдеєнко, на превеликий жаль, могила П. Калнишевського не збереглася до нашого часу. Хоча Д. Яворницький, Г. Фруменков, Д. Кулиняк вважали, що його поховання знаходилося на головному дворі Соловецького Кремля, перед Спасо-Преображенським собором, але там є лише, зазначає дослідник, славнозвісна могильна плита, а саме захоронення назавжди втрачене [1, с. 59].

Українські вчені намагалися зрозуміти й осягнути, чому так жорстоко імперці вчинили з найвищими січовими урядниками. М. Грушевський писав: «Та найбільше було дивне, що тих старшин, які намовляли Запорозжців не противитися, а покоритися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання» [8, с. 463].

О. Апанович наголошувала: «Жорстока розправа з Калнишевським, Глобою і Головатим пояснюється тим, що вони репрезентували вищу владу на Січі, її кошовий уряд, були виразником автономності, самостійного самоврядування Запорозжжя [2, с. 172].

У свою чергу, В. Голобуцький вважав, що замість повного знищення запорозького козацтва і перетворення його на регулярне російське військо, сталося зовсім інакше – значна частина колишніх запорозжців опинилася на боці Туреччини, з якою Росії ще треба було вести запеклу боротьбу на південних кордонах, окрім того, виникла нова Січ – Задунайська, яка стала форпостом козацької свободи, ось тому, всі ці свої прорахунки Г. Потьомкін вирішив віднести на карб запорозької влади: кошового, судді й писаря та жорстоко їх за це покарати довічним засланням [5, с. 534–536].

На нашу думку, П. Калнишевського та його однодумців ув'язнили не за суто формальними ознаками (займання ними найвищих керівних посад), і не за те, що сталося після ліквідації

Нової Січі (втеча частини запорозжців до Туреччини й організації ними Задунайської Січі), а насамперед, за їхню реальну проукраїнську політику (державницьку, економічну, культурну тощо).

Важливим документом, що засвідчує державницьку та етнокультурну діяльність П. Калнишевського є Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі 1775 р. Г. Коцур справедливо наголошує, що він вражає своєю нелогічністю та протиріччями, з одного боку, в ньому Нова Січ зображується як гніздо розбійників, які існували з грабунків, вели аморальний спосіб життя, не мали власності, перешкоджали торгівлі та культурному життю сусідів, а, з іншого, в тому, що запорозжці розвивали власну економічну і політичну діяльність, яка в йшла в розріз з політикою імперії [18, с. 12].

Ось тому в Маніфесті наголошувалось, що запорозжці зі своєю старшиною намагались: «утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, зі своїм власним несамовитим управлінням» [10, с. 252].

Ми переконані, що імперці зрозуміли антикріпосницьку, антиімперську та україноцентричну сутність Запорозької Січі й ту велику небезпеку, яку вона становила для Росії. По суті, Нова Січ, це як міна уповільненої дії, що може вибухнути у будь-який момент, вона активно сприяла розвитку прогресивних форм землеволодіння і землекористування (фермерство), становленню підприємництва й особистої волі, заселенню українцями надчорноморських чорноземів та перетворенню з часом Запоріжжя, замість Гетьманщини в осередок українського етнодержавонацієтворення.

А. Тойнбі у праці «Дослідження історії» писав, що товариство січових козаків утворювало напівчернече військо братство, маючи спільні риси як з елінським братством воїнів-спартіатів, так і з орденами лицарів-хрестоносців [26, с. 124].

Запорозька Січ була своєрідним козацьким лицарським орденом, який мав певні паралелі з духовно-лицарськими орденами середньовічної Європи, окрім того, Січ була тією «неопалимою купиною», тим загартованим осердям, навколо якого постійно нуртував український лицарський дух і йшов процес формування і становлення національних збройних сил і державності [27, с. 233].

У XVIII ст. для Січі настали важкі часи. Росія перейшла в активний геополітичний наступ та почала проводити наступальну зовнішню і внутрішню політику. Запорозжцям та їх керівникам треба було не лише пристосуватися до цих стрімких змін, а й намагатися якісно і

кількісно розвивати свій потенціал. У цей непротий час, особистість кошового, його професійні, організаторські й моральні здібності стали визначальними. Так, Г. Коцур та Ю. Шовкун відзначають: «Від здатності козацького ватажка організувати вдалих і багатий здобиччю воєнний похід, витребувати від монарха-сюзерена грошове і хлібне жалування, здобути права і привілеї Війську Запорозькому, а також без конфліктів розподіляти між куренями військово здобич та угіддя для промислів залежала тривалість його порядкування на Коші» [19, с. 49].

У цей складний період П. Калнишевський стає кошовим, спочатку 1762 р., а потім з 1765 по 1775 рр. тобто на десять років підряд, «чого на Запоріжжі зроду-віку не було». В. Коцур й А. Коцур наголошують: «Сам факт такого тривалого перебування П. Калнишевського свідчить про його видатні здібності воєначальника, політика, керівника. Калниш – так любовно називали свого ватажка козаки. Кошовий послідовно захищав земельні інтереси й межі Запорозької Січі, проводив активне заселення південноукраїнських степів, сприяв заснуванню нових населених пунктів» [15, с. 5].

Прагнучи до посилення ролі Січі в підросійській Україні П. Калнишевський намагався розширити її соціальний і політичний вплив, шляхом переорієнтації з суто мілітарної формації на багатофункціональну військово-політичну організацію, яка базувалася на міцному економічному підґрунті. З цього приводу О. Апанович відзначала: «В економічній політиці кошовий отаман дбав про розвиток сільського господарства в Запорізькій Січі, поширення торгівлі, енергійно займався колонізацією Запорожжя. На рахунок прогресивної, плідної економічної діяльності Калнишевського слід віднести той факт, що останній період в історії Запорожжя позначився помітним економічним піднесенням. Значно зросла кількість зимівників – багатоземельних господарств фермерського типу, що базувалися на власній і найманій праці» [3, с. 257].

Якщо на початку існування Нової Січі Запорожжя ще відчувало потребу у хлібі і змушене купувати його в Україні, то, у зв'язку з розвитком власного землеробства, наголошують Г. Коцур і Ю. Шовкун, це становище швидко змінилося й Запорожжя почало забезпечувати не тільки власні потреби у хлібі, але й вивозити його на рівні з іншими сільськогосподарськими продуктами за межі краю [19, с. 102].

П. Калнишевський дієво сприяв освоєнню українцями надчорноморських степів та перетворенню їх з безлюдної місцевості на добре

освоєні терени. Так, Ю.Шовкун зазначає, що кошовий проводив активне заселення південно-українських степів, сприяв заснуванню нових населених пунктів. У 1770 р. на території Вольностей налічувалося вже кілька міст, 45 сіл, близько 4 тис. зимівників, де проживало 30,6 тис. душ чоловіків, а в 1775 р. – 54 тис. душ [28, с. 12].

Зрештою, така поступальна і цілеспрямована державницька діяльність П. Калнишевського допомогла суттєво розширити українські етнічні території, незважаючи на опір і протидію Російської імперії.

В. Грибовський наголошує: «Спроба останнього кошового отамана створити хліборобський лад і протегування значному, статечному козацтву в перспективі мусили забезпечити широку соціальну базу його урядуванню й змінити традиційну структуру козацького товариства на користь його хліборобсько-господарської версти. Здійснюючи заселення Запорозьких Вольностей українською людністю Калнишевський сприяв інтеграції Північного Причорномор'я в єдиний етнокультурний простір України» [7, с. 106].

Так вважає й І. Рішняк, зазначаючи, що завдяки виваженій економічній політиці П. Калнишевського, Україна здобула перспективу стати справжньою «житницею Європи» (до речі, такою потенційно вона залишається й донині), та найголовніша його заслуга перед українцями полягає в тому, що кошовий своєю активною діяльністю посприяв колонізації причорноморських степів, і входженню цього регіону до єдиного етнокультурного комплексу України. Та й загалом, підсумовує автор, без П. Калнишевського Україна була б іншою, що найменше іншою за територіальними обширами і господарською діяльністю, вона б не мала ані найкращих у світі степових чорноземів, ані причорноморських портів [24, с. 5–6].

У свою чергу, етнокультурна діяльність П. Калнишевського стала продовженням його державницького чину. Якщо дослідники, вивчаючи цю проблему, дещо відділяють її від україноцентричної політики кошового, то в реальному житті вона перебувала у нерозривній єдності життєдіяльності українського звияжця.

Одним із важливих складових українського етнокультурного комплексу є християнська релігія, церква, релігійність, благодійність тощо. У ранньомодерну добу, як і у часи середньовіччя, ці духовні чинники багато чому визначали повсякденне життя українців загалом і запорожців, зокрема. Характерною рисою січовиків була щира релігійність та намагання захищати християнські цінності й пріоритети. Так,

А. Скальковський вирізняв дві головні обставини, які стосувалися запорожців: 1) вимоги Коша щодо незалежності їхньої церкви й духовенства від загальної російської ієрархії чи від Митрополита Київського та Малоросійського; 2) особлива шаноба до київських монастирів, здебільшого до «великого Києво-Межигірського Свято-Преображенського монастиря» [25, с. 109–110].

Імперія з усіх сил намагалася звести запорожців та їх військово-політичну організацію до рівня звичайного уніфікованого російського козачого війська та контролювати усі сфери їх буття, у тому числі й духовного.

О. Апанович писала: «Наступав царизм і на автономність запорозької церкви, яка була незалежна від київської митрополії, а підлеглість цієї церкви патріарху була номінальною. Запорозька церква вважалася парафією Межигірського монастиря, який мав право ставропігії, тобто безпосередньо залежав від патріарха й був вилучений із відомства Синоду та київського митрополита. Оскільки ж патріарх був далеко, то Межигірський монастир і його парафія – Запорозька Січ – були взагалі незалежними» [3, с. 266].

П. Калнишевський всіляко відстоював автономність запорозької церкви та захищав її особливий статус. Про це свідчить листування кошового з архімандритом Києво-Межигірського монастиря Іларіоном Кондратовським про долю начальника січових церков Володимира Сокальського та якнайшвидшого його повернення на Січ [15, с. 23–29].

Особливо серед запорожців були у пошані благодійність й церковно-добродійна діяльність. Так, Г. Коцур відзначає: «За рахунок козацького війська та його ватажків були збудовані майже всі запорозькі церкви; козаками була подарована і значна кількість релігійних книг, ікон, хрестів, золотих посудин і багато іншого для своїх храмів Божих. Особливо піклувалися козаки про прикрашення головної церкви Запорозьких Вольностей – Січової Покровської» [16, с. 25].

Щедрою благодійністю відзначався П. Калнишевський. Зокрема, він у листі до намісника Києво-Межигірського монастиря ієромонаха Феодорита у 1775 р. повідомляв, що відсилає 200 рублів для виготовлення головних уборів для архієрея й архімандрита В. Сокальського [15, с. 35–36].

А. Коцур і Г. Коцур зауважують з цього приводу: «Коштом військової старшини було побудовано ряд церков за межами Вольностей. Зокрема, кошовий отаман П. Калнишевський фінансував зведення церков у Києво-Межигірському монастирі, Лохвиці, Ромнах, Пустовійтівці тощо» [13, с. 92].

У листи до іконописця В. Петрашева восени 1768 р. кошовий зокрема писав: «когда поедете в містечко Лохвицю і тамо в новоустроенной коштом моім церкві будете внутрі малювати не упомнили конопляного масла на побіл і протчое употребить для лутчей в той работе крѣпости» [22, с. 39]. Це послання свідчило не лише про благодійність кошового, а й про його велику відповідальність.

Серед храмів П. Калнишевського вирізняється визначна пам'ятка дерев'яного будівництва Лівобережжя – Покровська церква (понад 32 м заввишки) в Ромнах (нині Сумської області). На думку А. Коцура, вона була (у 1943 р. згоріла у Полтаві) однією з найпривабливіших пам'яток народного монументального дерев'яного будівництва Лівобережної України [11, с. 5, 11].

А. Коцур і В. Коцур зазначають, що на своїй батьківщині в с. Пустовійтівці, вже ставши кошовим, П. Калнишевський збудував церкву Святої Трійці, фахівці вважають цей храм, споруджений у 1773 р. одним з шедеврів української архітектури (на щастя він зберігся) [14, с. 30].

У запорозькому місті Самарі (тепер Ново-московську Дніпропетровської області) у 1773–1778 рр. вихідцем із Слобожанщини Якимом Погрібняком, на кошти П. Калнишевського збудовано Троїцький собор. А. Коцур наголошує, що, навіть, після знищення Нової Січі та ув'язнення січової старшини його продовжували будувати на кошти кошового, зрештою, після реставрації у кінці XIX ст. він зберігся до нашого часу [12, с. 5–9].

Г. Коцур пише, що навесні 1775 р. у с. Петриківка (нині смт на Дніпропетровщині) освячено церкву, побудовану кошовим, також у ній був портрет козацького ватажка та пам'ятна дошка, на якій викарбувано: «Сей храм соорудил раб Божий, кошевой атаман Запорожской Сечи Петро Калнышевський, года 1775». На жаль, ні церква, ні портрет, ні дошка не вціліли [17, с. 9–13].

Особливу увагу П. Калнишевський приділяв розвитку освіти на запорозьких теренах. З цього приводу О. Апанович наголошувала: «Калнишевський дбав, щоб ті демократичні й гуманні принципи, які склалися в системі освіти на Запорожжі, не порушувалися, оберігав національний характер школи, дух глибокої любові до рідного народу, його культури, віри, звичаїв. Навчання велося на Запорожжі рідною тогочасною українською мовою Кошовий отаман Калнишевський дбав, аби школи мали відповідні умови для навчання й життя, своєчасно забезпечувалися приміщенням, харчами, книгами. Вся справа освіти була взята «на кошти війська».

За традицією при розподілі платні, провіанту, прибутків із торгівлі, промислів, воєнної здобичі видавали «звичаєм узаконену» частину на школу. Доброю справою вважалися пожертви на школу» [3, с. 267–268].

У свою чергу, А. Коцур і Г. Коцур зазначають: «Кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський постійно піклувався про розвиток української культури й духовності. Власним коштом чи за його сприяння збудовано понад тридцять православних храмів. Дбав про розвиток освіти. Петро Калнишевський зробив вагомий внесок у розвиток духовності, культури й освіти України. Своєю меценатською діяльністю засвідчив розуміння їхнього високого призначення в житті суспільства» [13, с. 94].

Таким чином, за часів П. Калнишевського був здійснений еволюційний перехід Нової Січі від суто мілітарної формації до багатофункціональної військово-політичної організації, що базувалася на міцному економічному підґрунті й у майбутньому могла стати базою відновлення Української державності. Кошовим здійснювалася поступова переорієнтація запорожців від військового здобичництва до господарської діяльності й формування в Україні т.зв. фер-

мерських господарств й соціального вільного стану фермерів (своєрідного аналогу сучасного середнього класу). П. Калнишевський цілеспрямовано здійснював освоєння українцями надчорноморських степів, перетворення їх з малозаселеної місцевості на добре залюднені терени, що, зрештою, призвело до суттєвого розширення українських етнічних територій, незважаючи на опір і протидію Росії. Всі ці дієві заходи кошового посприяли освоєнню і включенню Надчорномор'я до цілісного етнокультурного простору України. Етнокультурна діяльність кошового отамана стала логічним продовженням його державотворчого чину. Незважаючи на імперські утиски, П. Калнишевський цілеспрямовано відстоював автономність запорозької церкви та захищав її особливий статус. Січовий очільник всіляко дбав про розвиток церкви, релігійності, благодійності, духовності й освіченості українців. На добровільні пожертви й за особистого піклування патріота-державника й благодійника збудовано понад 30 православних храмів, здійснювалося загальне управління запорозькими школами та пильно відстежувалося забезпечення освітніх закладів, вчителів й учнів усім необхідним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеенко С.И. Последний атаман. Тайна императора / С.И. Авдеенко. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – 108 с.
2. Апанович О. Не пропала їхня слава: Передумови і наслідки скасування Запорозької Січі / О. Апанович // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 164–173.
3. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі // Коцур В. П., Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття – С. 22–43.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 540 с.
6. Гончарук Т.Г. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) (до 270-річчя походу запорожців на місто Хаджибей та в землі сучасної Одещини в червні-вересні 1770 року) Т.Г. Гончарук. – Одеса : Фенікс, 2011. – 192 с.
7. Грибовський В.В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В.В. Грибовський. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 132 с.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. З додатком Нового Періоду Історії України за роки від 1914 до 1919 М. Грушевський. – Нью-Йорк : Вид-во Шкільної Ради, [Без року]. – 560 с.
9. Еварницький Д.І. (Яворницький Д.І.) Запорожжя в залишках старовини і переказах: Ч. I; Ч. II / Д.І. Еварницький. – К. : Веселка, 1995. – 448 с.
10. З Маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі // Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник док. і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ-Чернівці : Книги-XXI, 2008. – 652 с.
11. Коцур А. Добродійство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ромнах) / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 5–13.
12. Коцур А. Троїцький собор П. Калнишевського в Новомосковську – вершина українського дерев'яного зодчества XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії: Збірник наукових статей – К., 2006. – Вип. 5. – С. 5–9.
13. Коцур А. Церковно-добродійна діяльність кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. Коцур, Г. Коцур // PEREYASLAVIKA: Наукові записки Національного

- історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Збірник наукових статей. Релігійне життя Переяславської землі IX–XXI ст. – К., 2007. – Випуск 1(3). – С. 92 – 94.
14. Коцур А.П. Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СБУ /А. Коцур, В. Коцур. – К. : Хрещатик, 1996. – 64 с.
 15. Коцур В.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського) / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – К.-Переяслав-Хмельницький : Книги-XXI, 2004. – 360 с.
 16. Коцур Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 24–27.
 17. Коцур Г. Петриківка й Петро Калнишевський (До 315-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2006. – Вип. 5. – С. 9–13.
 18. Коцур Г. Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового (До 250-річчя обрання козацьким керманічем) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2012. – Вип. 24. – С. 9–17.
 19. Коцур Г.Г. Петро Калнишевський: нескорений духом / Г.Г. Коцур, Ю.І. Шовкун. – К.-Переяслав-Хмельницький : Книги-XXI, 2012. – 184 с.
 20. Кулиняк Д.І. Лицар Дикого Поля. Петро Калнишевський. Історико-документальний роман-есе. Видання 6-тєдоопр. / Д.І. Кулиняк. – К. : ТОВ ВПЦ «Літопис – ХХ», 2012. – 192 с.+16 вкл.
 21. Кулиняк Д.І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д.І. Кулиняк. – К. : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. – 48 с.
 22. Лист Петра Калнишевського до іконописця Павла Петрашева 1768 р. вересня 7 // Коцур В. П., Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття. – С. 39.
 23. Мицик Ю.А. Калнишевський (Калниш) Петро Іванович / Ю.А. Мицик // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 190–191.
 24. Рішняк І.М. Він творив Українську Державу / І.М. Рішняк // Кулиняк Д.І. Лицар Дикого Поля. Петро Калнишевський. Історико-документальний роман-есе. Видання 6-те доопр. – К. : ТОВ ВПЦ «Літопис – ХХ», 2012. – С. 4–6.
 25. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
 26. Тойнбі А.Д. Дослідження історії / пер. з англ. – Т. 1–2 / А.Д. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.
 27. Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Ю.С. Фігурний. – К : Видавничий дім «Стилос», 2004. – 308 с.
 28. Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська та військова діяльність П. Калнишевського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.І. Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с.

©Юрій Фігурний
(Київ)

ГОСУДАРСТВЕННАЯ И ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО В КОНТЕКСТЕ АГРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ В ОТНОШЕНИИ УКРАИНЫ И УКРАИНЦЕВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

В статье исследуется государственная и этнокультурная деятельность П. Калнышевского в контексте агрессивной политики России в отношении Украины и украинцев во второй половине XVIII века. Во время государственной деятельности П. Калнышевского был осуществлен эволюционный переход Новой Сечи от чистой военной формирования к многофункциональной военно-политической организации, которая базировалась на прочном экономическом фундаменте и в будущем могла стать базой восстановления украинской государственности. Кошевым осуществлялась постепенная переориентация запорожцев от военного добычества к хозяйственной деятельности и формирования в Украине т.н. фермерских хозяйств и социального свободного состояния фермеров (своеобразного аналога современного среднего класса). П. Калнышевский целенаправленно осуществлял освоение украинских причерноморских степей, превращение их из малозаселенной местности на хорошо заселенные людскими территориями, что, в конце концов, привело к существенному расширению украинских этнических территорий, несмотря на сопротивление и противодействие России. Все эти действенные меры кошевого способствовали освоению и включению Причерномо-

рья в целостное этнокультурное пространство Украины. Этнокультурная деятельность кошевого атамана стала логическим продолжением его государственного чина. Несмотря на имперские притеснения, П. Калнышевский целенаправленно отстаивал автономию запорожской церкви и защищал ее особый статус. Сечевой глава всячески заботился о развитии церкви, религиозности, благотворительности, духовности и образованности украинцев. На благотворительные пожертвования и при личном попечении патриота-государственника и благодетеля построено более 30 православных храмов, осуществлялось общее управление запорожскими школами и пристально отслеживалось обеспечение образовательных учреждений, учителей и учеников всем необходимым.

Ключевые слова: Украина, украинцы, П. Калнышевский, Запорожская Сечь, государственная и этнокультурная деятельность, Россия.

© Yuriy Fihurnyi
(Kyiv)

STATEHOOD AND ETHNO-CULTURAL ACTIVITIES OF PETER KALNYSHEVSKY IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S AGGRESSIVE POLICY TOWARDS UKRAINE AND UKRAINIANS IN THE SECOND HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY

In the article the statehood and ethno-cultural activities of P. Kalnyshevsky in the context of Russia's aggressive policy of Ukraine and Ukrainian in the second half of the eighteenth century were investigated. During the state activity of P. Kalnyshevsky was made evolutionary transition from a the New Sich as a purely military formations to multi military-political organization, based on a solid economic basis that in the future could become the basis of the Ukrainian state. Koshevoy carried gradual reorientation of Cossacks from military to economic activity and the formation of the so-called Ukraine farmers and social class of free farmers (a kind of analogue of the modern middle class). P. Kalnyshevskyy has focused on the development of the Ukrainian Black Sea steppes, turning them from sparsely populated areas to well inhabited territories, which eventually led to a significant expansion in spite of the resistance and opposition of Russia, Ukrainian ethnic territories. P. Kalnyshevskyy has focused on the development of the Ukrainian Black Sea steppes, turning them from sparsely populated areas to good career, which eventually resulted to a significant expansion of Ukrainian ethnic territories in spite of the resistance and opposition of Russia. All these effective means of Koshoviy contributed to the development and inclusion of Atop Black Sea Region to holistic ethnocultural space of Ukraine. Ethno-cultural activity of ataman was the logical extension of its state building activity. Despite the imperial oppression, P. Kalnyshevskyy purposefully defended the autonomy of Zaporizhzhya church and protected its special status. The head of Sich in every possible way concerned about the development of the church, religious, charity, spirituality and education Ukrainian. For charitable donations, and for personal care of patriot, statesman and philanthropist built more than 30 Orthodox churches, carried out the general management of Zaporozhian schools, carefully check the providing of educational institutions, teachers and students by all necessary.

Thus we briefly described the historiography of the problem and source base of research; concisely delineated the basic biographical milestones of the life of P. Kalnyshevsky; analyzed the state activities of Koshoviy; considered ethnocultural orientation patriot's actions; analytically comprehended lessons of the Ukrainian centered activity of statesman in the context of Russia's aggressive policy towards Ukraine and Ukrainian during the eighteenth century.

Despite the considerable number of works devoted to the personality and achievement of P. Kalnyshevsky there are many interesting topics that are directly and indirectly associated with the Koshoviy, particularly those issues related to birth, social origin, the formation of personality, probably attempts to act against Empire.

We hope that researchers will be able in the future, bringing new archive, epistolary and other sources to explore these and other problems relating to the victorious and tragic figures of P. Kalnyshevsky, the last Koshoviy of Cossack Sich.

Keywords: Ukraine, Ukrainian, P. Kalnyshevskyy, Zaporozka Sich, state and ethno-cultural activities, Russia.

До редакції надійшла 2.03.2016.

ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА В НАУКОВИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ЧЛЕНІВ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ

У статті, на основі аналізу наукових праць, видрукованих на шпальтах часопису «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», відображено погляди членів Историчного товариства Нестора-літописця на історію українського козацтва. Відзначено козакознавчі розвідки О. Андрієвського, В. Антоновича, М. Василенка, І. Каманіна, О. Лазаревського, І. Лучицького й інших членів товариства. Акцентовано увагу на тому, що їхні дослідження з історії козацтва ґрунтувалися на засадах народницької історичної школи. У статті виділено тематичні пріоритети праць: виникнення українського козацтва, його еволюція в окремий стан українського суспільства, функціонування Запорозької Січі як військового, адміністративного й господарського центру козацтва, соціально-економічні відносини в середовищі козацької верстви, історія козацько-селянських повстань, оцінка діяльності гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи та ін. Доведено, що заслугою членів товариства стало також введення до наукового обігу нових документальних матеріалів з історії козацтва.

Ключові слова: Историчне товариство Нестора-літописця, «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», В. Антонович, І. Каманін, О. Лазаревський, козацтво, національна революція середини XVII ст., Б. Хмельницький, І. Мазепа, П. Сагайдачний, гайдамацький рух.

Кінець XIX ст. позначився піднесенням процесів національно-культурного відродження в Російській імперії, що проявилось, окрім іншого, у створенні багаточисленних наукових об'єднань гуманітарного спрямування, членами яких були представники тогочасної свідомої інтелігенції. Одним із таких об'єднань стало Историчне товариство Нестора-літописця (далі – ІТНЛ) при Київському університеті, засноване у 1872 (1873 рр.). ІТНЛ давало змогу дослідникам отримувати суспільні ресурси для проведення своїх робіт, об'єднувало різні генерації науковців спільною метою і практикою дослідницької роботи, являлося зберігачем колективної пам'яті. Членами товариства були відомі українські історики, археографи, етнографи, краєзнавці, які займалися дослідженням різних історичних тем і напрямів. Наразі наукові погляди, концепції й ідеї багатьох учених, членів наукових товариств України XIX – початку XX ст., у тому числі й Историчного товариства Нестора-літописця, залишаються маловідомими та недослідженими. У зв'язку з цим доцільно актуалізувати творчу спадщину членів історичних наукових товариств, яка висвітлює різноманітні пласти вітчизняної історії. Дослідження козацької історії членами наукових товариств не лише показує нові грані козакознавства, а й має вагоме значення для його об'єктивного з'ясування, коли приклади козацької звитяги та мужності можуть стати сьогодні уроком для наших громадян в умовах військової загрози зовні. Дана тема є актуальною у зв'язку з її недостатньою розробленістю в сучасній історичній науці.

Метою статті є аналіз окремих праць членів Историчного товариства Нестора-літописця, які займалися вивченням козацької проблематики. Зокрема автором взято за основу друкований часопис товариства – «Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца» (далі – ЧИОНЛ), на шпальтах якого були вміщені козакознавчі розвідки О. Андрієвського, В. Антоновича, М. Василенка, І. Каманіна, О. Лазаревського, І. Лучицького й інших членів ІТНЛ.

Окремим аспектам розвитку ІТНЛ, а також аналізу поглядів членів об'єднання присвячені публікації цілої когорти вітчизняних дослідників, серед яких виділяємо М. Колесника, С. Павленко, Ф. Стояна, В. Воронова, В. Гусева, В. Щербатюка, Л. Губицького, Л. Круглову, З. Медалієву та ін. (Детальніше з сучасною історіографією діяльності ІТНЛ можна ознайомитися в авторській статті ([16]). Зокрема, М. Колесником у дисертаційному дослідженні вперше в історичній науці комплексно висвітлено основні напрями діяльності товариства [28]. Крім того, автором проведено роботу з упорядкування спадку ІТНЛ, що відобразилося у публікації бібліографічного довідника [46]; скомпоновано вихідні дані усіх випусків «Чтений в Историческом Обществе Нестора-летописца», складено алфавітний покажчик усіх статей, розміщених на шпальтах друкованого видання, подано предметний покажчик напрямів публікацій членів товариства. Археографічній діяльності ЧИОНЛ присвячена стаття С. Павленко. Дослідниця здійснила спробу проаналізувати документальні джерела з

історії України пізньофеодальної доби, які були опубліковані на сторінках часопису [42].

Ф. Стояном розглянуто діяльність видатних археографів ХІХ – початку ХХ ст., які брали участь у розробці методик опису актового матеріалу; чільне місце серед них займав І. Каманін – дійсний член ІТНЛ, один із найактивніших дослідників історії козацтва [44]. Вивченням наукової спадщини іншого члена товариства – О. Лазаревського – займався В. Воронів. Науковцем проаналізовані основні праці вченого, присвячені проблемам джерелознавства, бібліографії, генеалогії та історіографії України [10]. Видатному історику І. Лучицькому присвячений історичний нарис В. Гусева та Л. Таран, у якому висвітлена наукова, викладацька та громадська діяльність вченого [12]. В. Щербатюк один із розділів дисертації присвятив аналізу наукових праць з історії України, критично-історичних нарисів і рецензій В. Антоновича, О. Андріяшева, Д. Багалія, С. Голубева, М. Грушевського, П. Голубовського, М. Довнар-Запольського, М. Дашкевича, В. Іконнікова, І. Каманіна, Ю. Кулаковського, О. Лазаревського, І. Левицького, І. Лучицького, Ф. Міщенко, В. Перетца, О. Соболевського, А. Ясинського та інших авторів, які були активними членами товариства [47].

До останніх років відносяться дисертаційні дослідження Л. Губицького, Л. Круглової, З. Медалієвої, у яких ґрунтовно висвітлено питання діяльності ІТНЛ у різних дослідницьких ракурсах. Так, Л. Губицький здійснив спробу реконструкції системи поглядів діячів товариства в галузі вивчення російської історії, проаналізував витоки поглядів членів наукового осередку на питання внутрішнього та зовнішнього розвитку Московської держави та Російської імперії [11]. З. Медалієва визначила роль університетських історичних наукових товариств у процесі українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст., з'ясувала умови виникнення Історичного товариства Нестора-літописця, розкрила нормативно-правові основи функціонування осередку, висвітлила його внутрішню структуру та персональний склад, окреслила напрями, форми та методи наукової роботи, проаналізувала просвітницько-громадську та видавничу діяльність товариства [39]. Л. Круглова здійснила спробу визначити місце ЧИОНЛ у культурному житті України кінця ХІХ – початку ХХ ст., його внесок у розширення джерельної бази історії України та формування археографічної науки [30].

Основними напрямками роботи Історичного товариства Нестора-літописця були: влаштуван-

ня засідань, на яких доповідалися й обговорювалися наукові проблеми; видання «Чтений»; проведення публічних платних лекцій з різних галузей історичної науки; підготовча робота до Археологічних з'їздів [49, с. 137–139]; влаштування приватних і публічних засідань, відкриття з дозволу влади і з дотриманням відповідних правил і розпоряджень уряду платних публічних читань за програмами, затвердженими Радою товариства; пропозиція наукових проектів і видача грошових премій за їхню реалізацію; зносини з вітчизняними й іноземними науковими установами і з якомога більшою кількістю осіб для поширення матеріалів з історії, археології, палеографії та етнографії; у разі необхідності досліджень будь-яких пам'яток спорядження, відповідно до фінансових можливостей, екскурсій; друк за вибором Редакційного Комітету звітів про засідання, наукових праць, критично-бібліографічних статей, оглядів та наукових матеріалів [45, с. 19–20]; «розробка літератури загальної, збирання наукових колекцій» [13, с. 48–49].

За словами М. Дашкевича, багаторічного секретаря товариства, доповіді, прочитані на засіданнях, були представлені широкою палітрою напрямів: «південно-руська» і загальна археологія, антропологія, давня історія слов'ян, давня історія придунайських земель і Чорномор'я, загальні огляди процесів розвитку російської державності, історія давньо-руського літописання, історія Південно-Західної Русі під владою Польщі й історія Литовсько-Руської і Московської держав, нова російська історія (до ХVІІІ ст. включно), дослідження рукописних зібрань історичних матеріалів, народна психологія і поезія, історія побуту та права, церковно-слов'янська і руська мова, література, писемність і друкарська справа, церковна історія, розробки з методології історії, огляди діяльності інших наукових товариств, з'їздів, відзначення ювілеїв відомих діячів науки та літератури [14, с. 8–9].

Чільне місце серед питань, які досліджували члени ІТНЛ, займала й історія українського козацтва, у тому числі проблеми його виникнення та заснування Запорозької Січі, роль козацтва та його ватажків у селянсько-козацьких повстаннях кінця ХVІ – 20–30-х рр. ХVІІ ст. та національній революції середини ХVІІ ст., соціально-економічне становище козацької верстви в період Гетьманщини тощо. Члени товариства у своїх наукових пошуках дотримувалися, в основному, народницьких підходів, що полягали у вивченні історії українського народу, а не державно-політичних процесів. Про зацікавлення

членами ІГНЛ історією українського козацтва свідчить тематика їхніх доповідей та рефератів, що були виголошені й обговорені на відкритих та закритих засіданнях товариства: промови В. Антоновича «Биография Гонты», «Заметки про неизвестного казацкого гетмана в начале XVII в.», О. Андрієвського «К истории Запорожья», М. Стороженка «Способы защиты южно-русских воеводств Речи Посполитой литовским дворянством во второй половине XVII века», І. Каманіна «Загоровский та Мазепа», В. Науменка «О происхождении думы про Самуила Кошку».

Зокрема І. Каманін стверджував, що історія козацтва до початку ХХ ст. вивчена різною мірою: найбільш дослідженими залишалися етапи від середини XVII до середини XVIII ст., а початковий і завершальний періоди майже не вивчалися. І якщо завершальний етап історії козацтва ілюструють безліч джерел, як українських, так і польських архівів, то початкова історія викликала багато запитань серед дослідників [25, с. 3]. Особисто І. Каманін є автором праць про зародження козацтва [19–20], козацьке землеволодіння [23], гетьманування П. Сагайдачного [22; 25], діяльність Т. Хмельницького [27], Б. Хмельницького [17–18; 24] тощо.

У доповіді на засіданні ІГНЛ 23 лютого 1892 р. дослідник указував на подібність південно-руської козацької общини XVI–XVII ст. з такими ж общинами XIII ст. і, відмітивши факт раннього розвитку великого землеволодіння серед козацтва, характеризував внутрішній устрій цих общин; доповідач звернув увагу на прагнення общини до політичної незалежності, яку, проте, не вдалося здобути як унаслідок зовнішніх політичних обставин, так і внутрішньої боротьби серед козацької старшини через владу, з одного боку, та землевласників із безземельними, з іншого [19–20].

І. Каманін вказував, що в історичній літературі панує два протилежні погляди на козацтво: одні вбачають у ньому лише героїв, «рицарський орден», напіввійськове, напівцерковне братство, ідеалізуючи його; інші, навпаки, вважають козацтво гніздом розбійників, які шукають легкої здобичі, уникають влади й стабільності; при цьому кожна зі сторін, спираючись на одні й ті ж джерела, трактує їх згідно власних політичних, національних і релігійних уподобань [23, с. 5]. Сам же І. Каманін розглядав козацтво як корінне землеробське південно-руське населення, яке усвідомлювало власну національну окремішність, було вірним власним традиціям; це населення спочатку добровільно визнавало владу татар, згодом, перейшовши під владу Литви, визнало

чужими її «шляхетсько-католицькі начала», почало прагнути до відокремлення [23, с. 5]. Дослідник здійснив спробу з'ясувати причини виникнення та характер землеволодіння у козаків. На його думку, у першій половині XVI ст. козаки одержували землю на правах приватної власності [21].

Науковець відзначився й публікацією джерел економічного характеру з історії козацтва (наприклад, актів про спірний між Києво-Печерським монастирем і козаками хутір Бузукова, біля Черкас (1494–1651 рр.); жалуваної грамоти короля Сигизмунда-Августа козакам (1571 р.); актів на землеволодіння козаків Волевачів (1600–1630 рр.) та ін.). І. Каманін опублікував також документи, що ілюструють настрої усіх верств населення в 1606–1622 рр. (одна частина таких матеріалів була надрукована у 1863 р. В. Антоновичем у 1-му томі III-ї частини «Архива Юго-Западной России»; проте, як вказує І. Каманін, опубліковані науковцем матеріали стосуються не безпосередньо гетьмана П. Сагайдачного, а козацтва у цілому; окремі листи, представлені на сторінках видання, зокрема переписка гетьмана з королем слугує доказом справжності переписки, збереженої для нащадків С. Величком [22, с. 124]). В «Очерку гетманства Петра Сагайдачного» І. Каманіним опубліковано маловідомі документи, наприклад, «Универсал короля Сигизмунда III, призывающий обывателей Киевского воеводства собраться в ополчение против наступающих на Южную Русь турок и татар – 4 июля 1605 г.»; «Универсал короля Сигизмунда III, призывающий обывателей украинских воеводств собраться и соединиться с теми отрядами жолнеров, которые собирал гетман, чтобы дать отпор готовящимся к нападению на Южную Русь туркам – 22 ноября 1605 г.»; «Грамота короля Сигизмунда III, с повелением, в силу сеймового постановления, украинным старостам удерживать своевольных людей от ухода их в соседние государства на службу и предупреждать нарушение мирных договоров Речи-посполитой с соседями – 11 апреля 1609 г.» та ін.

І. Каманін відстоював думку про те, що своїм головним завданням уже в перші роки гетьманства П. Сагайдачний мав «звільнити руський народ від підданства і ярма робітничого», що вдалося лише Б. Хмельницькому [25, с. 9]. Автор відобразив ставлення П. Сагайдачного до турків, Польщі, Москви, при цьому саме в останній вбачаючи природного та єдиного союзника українського народу в боротьбі проти колонізації та окатоличення. І. Каманін, говорячи про військовий геній гетьмана, відзначав і

його адміністративну діяльність, яка проявлялася у посиленні гетьманської влади, збільшенні козацтва в кількісному відношенні та в організації і розширенні влади судових отаманів [25, с. 24].

На засіданні товариства 28 листопада 1893 р. І. Каманін зробив доповідь про діяльність Тимоша Хмельницького, стверджуючи, що всі його дії свідчили про повну покірність наказам батька, який прагнув до зближення з польськими магнатами заради інтересів багатого козацтва [27].

І. Каманін цікавився також і постаттю Б. Хмельницького. Зокрема, на одному із засідань ІТНЛ дослідник оприлюднив повідомлення про походження гетьмана [17]. На його думку, можливою була спорідненість чигиринських сотників із київськими міщанами. «Хмелі, так само як і Олександровичі та Путивльці, могли бути в один і той же час і запорожцями та міщанами; це пояснює, чому гетьман схиляється у використанні то польського, то козацького герба» [17, с. 18]. І. Каманін розглядав також і дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, будучи переконаним, що процес приєднання України до Московської держави відбувся без будь-яких зобов'язань з боку останньої, адже гетьман у листі до царя Олексія Михайловича писав лише про «підданство», а права окремих осіб і закладів були підтверджені царською жалуваною грамотою, що виключає можливість взаємних зобов'язань [18, с. 24]. І. Каманін порівнював ті умови, на яких могло відбутися приєднання України до Польщі та Швеції, з умовами, на яких відбулося її приєднання до Росії, вважаючи, що останній варіант подій для України був найбільш вигідним [18, с. 25]. Доповідь історика викликала жваві дискусії серед членів товариства. М. Василенко заявив, що Московська держава, хоча і не пов'язала себе ніякими формальними зобов'язаннями, порушення автономії України вона саме таким і вважала; крім того, як підкреслював учений, після приєднання між московськими послами та представниками України могли відбутися певні торги про умови подальшого співжиття. Проф. В. Іконников відзначив, що приєднання України мало той самий характер, що й приєднання Петра I в Прибалтійському краї, яке супроводжувалося даруванням пільг та привілеїв, які в подальшому могли змінюватися чи ліквідуватися відповідно до потреб держави [18, с. 25].

Особливе місце у вивченні історії козацтва серед київських дослідників належить дійсному члену ІТНЛ В. Антоновичу. Як відзначав І. Каманін, роботи історика, що стосуються козацтва, маючи монографічний характер, висвітлюють

усі сторони життя південно-руського населення і засновані на точному та достовірному архівному матеріалі; історичні праці В. Антоновича завжди були значним явищем в науці й користувалися авторитетом [43, с. 44]. З дев'яти об'ємних томів В. Антоновича, створених на основі актових книг з архіву Київського університету, чотири томи стосуються історії козацтва і гайдамащини. Саме В. Антоновичу, на думку І. Каманіна, належали ідеї про те, що: 1) козаки були нащадками слов'янських общин; 2) від часу появи до Люблінської унії козаки жили під управлінням князів Гедиміновичів; 3) Люблінська унія привела до зламу общинних традицій та закріпачення козаків; 4) реформа Баторія, розділяючи козаків на реєстрових і нереєстрових, призвела до розколу в середовищі козацтва; 5) перші козацькі повстання проти Польщі мали характер головним чином станової боротьби за общинні традиції; 6) П. Сагайдачний зумів об'єднати козацькі сили; 7) період від П. Сагайдачного до Петражицького – час переважання місцевого общинно-козацького елемента; період від Петражицького до Б. Хмельницького – етап поступового зростання шляхетсько-польського елемента і зростаючого пригнічення козащини [43, с. 47].

В. Антоновичем висвітлювалися й питання, що охоплюють період від Андрусівського договору до 1716 р. У відповідному томі «Архива Юго-Западной России» відображено те становище Західної України, коли вона, за словами дослідника, внаслідок суперництва через неї Польщі, Москви та Туреччини, обезлюдніла й перетворилася на театр боротьби оточуючих її держав; тому стає зрозумілим тяжіння південно-руського населення до злиття з північно-руським під владою російського царя [43, с. 49]. Третій том актів про козацтво В. Антоновича містив характеристику гайдамацьких рухів першої половини XVIII ст. Після зникнення козацтва на Правобережжі на початку XVIII ст. Південно-Західний край остаточно потрапив під владу шляхетської Польщі. Становий егоїзм шляхти викликав серед народних мас реакцію, яка проявлялася не в об'єднанні народних сил з чіткою метою, як це було за часів Б. Хмельницького, а в постійних спонтанних спалахах. Це пояснюється, на думку В. Антоновича, тим, що внаслідок відсутності сильної влади протест не був поставлений в необхідність гуртуватися, тому знаходив для себе легкий вихід в одиничних проявах неконтрольованого гніву, прагнень до грабунку, насилля, «відомих під назвою гайдамацтва» [43, с. 50]. До появи праці В. Антоновича, як наголошував І. Каманін, громадськість знала лише одне могутнє гайдамацьке повстання

1768 р. – «Коліївщина», проте В. Антонович за допомогою зібраних ним актів довів безперервність гайдамацького руху, відмітив два інших періоди, крім 1768 р., коли гайдамаччина проявлялася з великою силою, – повстання 1735 та 1750 рр. Четвертий том актів про козацтво містить судові справи щодо чуток про можливе гайдамацьке повстання 1789 р.

У цілому ж, І. Каманін достатньо високо оцінював праці В. Антоновича з історії козацтва та відмічав такі спільні ознаки робіт як точність та обґрунтованість архівним матеріалом, довготривала актуальність [43, с. 51].

Відмітимо одну з доповідей В. Антоновича, виголошену на засіданні ІТНЛ 14 січня 1898 р., що подавала оцінку діяльності Б. Хмельницького [7]. Дослідник зупинився на характеристиці гетьмана як людини та політика, намагався з'ясувати моральні принципи його вчинків, оцінив його діяльність як таку, що «спрямувала історію нашого краю на новий шлях історичного розвитку» [7, с. 100]. Успіх діяльності Б. Хмельницького В. Антонович убачав не в індивідуальних рисах характеру, а в його ставленні до козацько-селянської маси. Історик упевнений, що особистість гетьмана уособлювала основні принципи й ідеали населення краю, слугувала джерелом сили й обумовлювала його історичне значення [7, с. 100].

В. Антонович у виступах на засіданнях товариства рішуче критикував погляди польської історіографії на гайдамаччину. Так, у доповіді «Разбор нового сочинения о гайдамачестве, принадлежащее перу польского писателя г. Гавронского» В. Антонович звинувачував Г. Гавронського у слабкому художньому відображенні подій, недостатній обізнаності з історією, небажанням користуватися актовим матеріалом [5, с. 27]. В. Антонович наголошував на схильності польського дослідника до казуїстики, вступивши у полеміку відносно мотивів/причин гайдамаччини, якими, як правило, вважають складне економічне становище населення та релігійні переслідування. Київський історик відкинув припущення Г. Гавронського стосовно того, що причинами руху була нездатність народу до суспільного життя, непристосованість, схильність до гультьяйства та розбоїв [5, с. 28]. В. Антонович піддав критиці й погляди свого опонента на події Коліївщини (Уманської різанини). Г. Гавронський, як стверджував доповідач, виклав історію Коліївщини за польськими мемуарами, працями Скальковського та Шульгина, та матеріалами, надрукованими в «Киевской старине»; на думку В. Антоновича, «дослідження п. Гавронського не

дає нам ні одного нового факту, зате безліч брехливих і голосливих тверджень; не внесла ця праця і ніяких нових роз'яснень в історію гайдамаччини» [5, с. 29]. Більше того, В. Антонович розкритикував погляди Г. Гавронського на історію козацтва в цілому як на представників туранців (т.т. представники антикультури).

В. Антоновичу належить доповідь про І. Гонту, виголошена на одному з засідань товариства. Вчений критикував позицію польських дослідників, які «іскажали історичну правду» та були тенденційно налаштовані щодо постаті уманського сотника, розвідка про якого за авторства В. Антоновича була надрукована в «Киевской старине» (1882 р., № 11). Як наголошував історик, «Гонта діяв за переконаннями, які глибоко вкорінилися в народі, через усвідомлений обов'язок стати в боротьбі на стороні свого народу, його прав, віри та національності, та принести цій справі в жертву і свою кар'єру, і своє суспільне становище» [6, с. 182].

Значимим є внесок і інших членів ІТНЛ у розробку історії українського козацтва. Так, О. Андрієвський на основі документів з архіву Київського губернського правління й архіву при Університеті Св. Володимира досліджував історію Запорозької Січі. Зокрема, у публікаціях «Следственная комиссия 1749 г.» [4], «Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев» [1] та «О спорах между татарами и запорожцами» [3] повідомлялося про роботу скликаної київським генерал-губернатором Леонтьєвим у 1749 р. спеціальної комісії для розгляду взаємних претензій козаків і татар. М. Оглоблин звернувся до постаті Дем'яна Многогрішного [41]; М. Василенко, досліджуючи питання скуповування земель в Україні в другій половині XVII ст., зробив висновок про те, що економічна ситуація в аграрному секторі після війни жодним чином не змінилася [9]; В. Щербину цікавили факти існування козаків на Правобережній Україні після Андрусівського перемир'я 1667 р. [48].

О. Андрієвський, О. Лазаревський, І. Лучицький окреслили нові тенденції у господарському та політичному розвитку Гетьманщини XVII–XVIII ст. [2; 34–35]. О. Лазаревський, окрім того, представив історію гетьманської резиденції – Батурина [32], опублікував гетьманські універсали (охоронний лист для киян при закупівлі ними хліба у місцях Чернігівського та Ніжинського полків; розпорядження по забороні київським козакам торгувати горілкою в ущерб магістрату; про заборону київським козакам втручатися у справи «місцевої ратуші» відносно суду над

іноземцями; про розмір мита при закордонній і внутрішній торгівлі, та інші, які стосувалися міського господарства Києва) [31]. Дослідник також звертався й до вивчення початкового періоду існування козацтва [33], популяризуючи листування Краківського кастеляна кн. Юрія Збаражського «про становище козацького війська та про відношення до нього Речі-посполитої в 1621–162 рр.» (це листування було опубліковано у «Сборнику летописей Южной и Западной Руси», виданому в 1888 р. Київською археографічною комісією під редакцією В. Антоновича, а також ніби-то видрукуване Соколовським у 1879 р. у Львові в окремому томі на 171 сторінку). Як стверджував О. Лазаревський, листування Ю. Збаражського висвітлює цікаві факти з історії козацтва 1620-х рр.

М. Василенком і В. Мякотіним були опубліковані документи «Генеральное следствие о маетностях Киевского полка» [8] та «Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка» [40], на основі яких простежується процес заселення Лівобережної України після подій національної революції середини XVII ст. Дійсний член ІГНЛ К. Де-Вітте опублікував цінний документ польською мовою – «Реляция о встрече и въезде московских послов в Варшаву» (1667 р.) [15], який є важливим для вивчення дипломатичних відносин України, Росії та Польщі. В. Ляскоронський відзначився внеском у розвиток українського бо-планознавства, детально вивчаючи твір Гійома Левассера де Боплана «Опис України». Дослідник є автором ряду публікацій про карти й атласи французького інженера й мандрівника [36–38]. В. Кордт, аналізуючи твір Г. Боплана, представив на обговорення товариства доповідь про картографічні роботи останнього [29].

Діяльність гетьмана І. Мазепи також викликала жваве зацікавлення і, навіть, суперечки серед членів товариства. Так, чернігівський дослідник, дійсний член ІГНЛ Ф. Уманець у праці «Гетман Мазепа», що була видрукувана у Санкт-Петербурзі 1887 р., відобразив настрої гетьмана, його погляди та діяльність. І. Каманін на засіданні товариства 14 грудня 1897 р. виступив з аналізом розвідки Ф. Уманця, відзначивши, що на сторінках дослідження гетьман І. Мазепа вперше постає благородним, мудрим і вірним сином України, і просто – симпатичним і чесним чоловіком зі своїм особистим життям. Зрада часів І. Мазепи (а не його особиста), з її невда-

лим кінцем, була, на думку Ф. Уманця, необхідна, щоби раз і назавжди покінчити з ілюзіями, протверезити маси [26, с. 99]. На думку І. Каманіна, автор підняв важливі нагальні питання як про особистість самого І. Мазепи, так і його часи. Проте І. Лінниченко вказував на негативні сторони роботи Ф. Уманця: фельетонна мова, нечіткість окремих висновків автора тощо [26, с. 99].

Отже, вивчення наукової спадщини членів Історичного товариства Нестора-літописця, присвяченої історії козацтва, засвідчило, що діячі звернулись до вирішення таких важливих проблем, як виникнення українського козацтва, його еволюція в окремий стан українського суспільства, функціонування Запорозької Січі як військового, адміністративного й господарського центру козацтва, соціально-економічні відносини в середовищі козацької верстви, історія козацько-селянських повстань, не оминули увагою й таких непересічних особистостей політичної історії України XVII–XVIII ст., як гетьмани П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа. Члени ІГНЛ відзначилися жвавими дискусіями з польськими істориками у поглядах на козацтво та намаганням відійти від традиційних схем польської історіографії. Безперечним досягненням членів товариства стало введення до наукового обігу нових документальних матеріалів з історії козацтва. І хоча вивчення українськими вченими актуальних питань козацтва в межах ІГНЛ здійснювалося без певної послідовності, стосувалося лише окремих віх козацької історії, являлося в переважній більшості лише епізодичними нотатками на шпальтах «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца», проте можна стверджувати про наявність певних концептуальних положень на історію козацтва у працях окремих науковців, членів товариства – В. Антоновича, І. Каманіна, О. Лазаревського, праці яких містили елементи теоретичних узагальнень. У цілому ж, дослідження членів ІГНЛ з історії козацтва ґрунтувалися на засадах народницької історичної школи, згідно якої основна увага дослідників зосереджувалася на вивченні історії народу – його ідеалів, прагнень, здобутків і втрат, проблем економічного, культурного та духовного розвитку. Факт звернення уваги членами товариства на козацтво, опублікування першоджерел і створення наукових досліджень з окресленої проблематики свідчить про його важливий внесок у загальний розвиток козакознавчих студій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андриевский А.А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев / А.А. Андриевский // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8, отд. II. – С. 42–64.
2. Андриевский А.А. Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к нему местного магистрата. Приложения к этой статье /

- А.А. Андриевский // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6, отд. II. – С. 171–189, 190–197.
3. Андриевский А.А. О спорах между татарами и запорожцами / А.А. Андриевский // ЧИОНЛ. – К., 1888. – Кн. 2, отд. I. – С. 181–182.
 4. Андриевский А.А. Следственная комиссия 1749 г. / А.А. Андриевский // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8, отд. IV. – С. 8.
 5. Антонович В. Разбор нового сочинения о гайдамачестве, принадлежащее перу польского писателя г. Гавронского / В. Антонович // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14, вып. I, отд. I. – С. 27–29.
 6. Антонович В.Б. Уманский сотник Гонта / В.Б. Антонович // ЧИОНЛ. – К., 1888. – Кн. 2, отд. I. – С. 182.
 7. Антонович В.Б. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого / В.Б. Антонович // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 100–104.
 8. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка (1729–1731 гг.) / Н.П. Василенко // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7, отд. III. – С. 29–68.
 9. Василенко Н.П. О скупке земель в Малороссии и ее причины / Н.П. Василенко // ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9, отд. I. – С. 3–5.
 10. Воронов В.І. Науковий доробок О.М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / В.І. Воронов. – Дніпропетровськ, 1996. – 21 с.
 11. Губицький Л.В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872–1931 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Любомир Володимирович Губицький; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 207 арк.
 12. Гусев В. Иван Васильевич Лучицкий – ученый, педагог, громадсько-політичний діяч / В. Гусев, Л. Таран // Історичний журнал. – № 6. – К., 2008. – С. 94–100.
 13. Дашкевич Н.П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. Речь, произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н.П. Дашкевич. – К. : Изд-во тип. ун-та св. Владимира, 1899. – 99 с.
 14. Дашкевич Н.П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования, читаемый Н.П. Дашкевичем в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н.П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 1–16.
 15. Де-Витте Е. Реляция о встрече и въезде московских послов в Варшаву 8 декабря 1667 года / Е. Де-Витте // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14, вып. I, отд. III. – С. 3–6.
 16. Демуз І. Історичне товариство Нестора-літописця: сучасний досвід студіювання проблеми / І. Демуз // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М. Лукашевич, 2014. – Вип. 5. – С. 100–113.
 17. Каманин И.М. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12, отд. I. – С. 15–19.
 18. Каманин И.М. Договоры Богдана Хмельницкого с Москвой, Польшей и Швецией / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1912. – Кн. 23, вып. I, отд. I. – С. 23–25.
 19. Каманин И.М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7, отд. I. – С. 5.
 20. Каманин И.М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8, отд. I. – С. 57–115.
 21. Каманин И.М. К вопросу о козацком землевладении / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21, вып. I-II, отд. V. – С. 3–10.
 22. Каманин И.М. Материалы к «Очерку гетманства П.К. Сагайдачного» / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. III, отд. III. – С. 123–177.
 23. Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494–1668 гг.) / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8, отд. III. – С. 3–28.
 24. Каманин И.М. Новые данные для истории казацкой войны в эпоху Б. Хмельницкого (Акты Виленской Археографической Комиссии, т. XXXIV) / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1912. – Кн. 22, вып. III, отд. I. – С. 88–89.
 25. Каманин И.М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. I, отд. II. – С. 3–32; К., 1901. – Кн. 15, вып. II, отд. I. – С. 33.
 26. Каманин И.М. Разбор сочинения Ф.М. Уманца «Гетман Мазепа» / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 99–100.
 27. Каманин И.М. Универсал Тимоша Хмельницкого / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9, отд. I. – С. 7.

28. Колесник М. П. Историческое общество Нестора-летописца. 1872–1931 гг. (Историографический очерк): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / М. П. Колесник; АН УССР. Институт истории. – К., 1990. – 17 с.
29. Кордт В. А. Боплан и его труды по картографии южной России / В. А. Кордт // ЧИОНЛ. – К., 1912. – Кн. 22, вып. III, отд. I. – С. 85–87.
30. Круглова Л. Б. Публікація джерел з історії України на сторінках наукового часопису «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879–1914 pp.): дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Людмила Борисівна Круглова; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 269 арк.
31. Лазаревский А. М. Гетманские универсалы о Киевском городском хозяйстве (1677–1719 гг.) / А. М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1902. – Кн. 16, вып. IV, отд. III. – С. 73–83.
32. Лазаревский А. М. Исторический очерк Батурина (1625–1760) / А. М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6, отд. II. – С. 105–122.
33. Лазаревский А. М. Украинские казаки в двадцатых годах XVII века / А. М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. IV, отд. V. – С. 75–78.
34. Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII в. / А. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 11, отд. II. – С. 34–203.
35. Лучицкий И. В. К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII и XVIII в. / И. В. Лучицкий // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. I, отд. III. – С. 20–23.
36. Ляскоронский В. Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси / В. Г. Ляскоронский // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 11, отд. I. – С. 30–33.
37. Ляскоронский В. Г. Данные об атласе Боплана XVII в. / В. Г. Ляскоронский // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 10, отд. I. – С. 37–39.
38. Ляскоронский В. Г. Иностранные атласы и карты XVI и XVII вв., относящиеся к южной России / В. Г. Ляскоронский // ЧИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12, отд. II. – С. 97–137.
39. Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / О. З. Медалієва; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.
40. Мякотин В. А. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.) / В. А. Мякотин // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 11, отд. III. – С. 3–38.
41. Оглоблин Н. Н. Служба в Сибири Демьяна Многогрешного / Н. Н. Оглоблин // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6, отд. II. – С. 149–170.
42. Павленко С. Ф. Публікація документів з історії України на сторінках журналу «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879–1914) / С. Ф. Павленко // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1992. – Вип. 5. – С. 28–33.
43. Речь И. М. Каманина. Труды В. Б. Антоновича по истории казачества // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21, отд. I. – С. 44–52.
44. Стоян Ф. Археографія актових документів та бібліографія рукописних книг як камеральні методи в XIX – 30-х роках XX ст. / Ф. Стоян // Бібліотечний вісник. – К., 1999. – С. 37–43.
45. Устав Исторического общества Нестора-летописца, состоящего при Императорском университете св. Владимира в г. Киеве // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. VIII, отд. I. – С. 19–28.
46. «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879–1914): Бібліограф. дов. / АН УРСР. Археограф. ком. Институт історії; Уклад. М. П. Колесник. – К., 1989. – 84 с.
47. Щербатюк В. М. «Университетские известия» (1861–1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті: дис. канд. іст. наук / В. М. Щербатюк. – К., 1998. – 215 с.
48. Щербина В. И. Последние следы казачества в Правобережной Украине / В. И. Щербина // Известия XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – С. 103.
49. Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1897–1898 гг. (Отчет о состоянии и деятельности Общества, читаемый в годичном публичном заседании 1-го ноября 1898 г. секретарем Общества М. Н. Ясинским) / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 127–142.

© *Инна Демуз*
(*Переяслав-Хмельницкий*)

ИСТОРИЯ КАЗАЧЕСТВА В НАУЧНЫХ ИНТЕРПРЕТАЦИЯХ ЧЛЕНОВ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА

В статье, на основании анализа научных трудов, напечатанных на страницах издания «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», отображены взгляды членов Исторического общества Нестора-летописца на историю украинского казачества. Отмечены исследования о казачестве А. Андриевского, В. Антоновича, Н. Василенко, И. Каманина, А. Лазаревского, И. Лучицкого и других членов общества. Акцентировано внимание на том, что их исследования по истории казачества основывались на принципах народнической исторической школы. В статье выделены тематические приоритеты работ: возникновение украинского казачества, его эволюция в отдельное сословие украинского общества, функционирование Запорожской Сечи как военного, административного и хозяйственного центра казачества, социально-экономические отношения в среде казацкого сословия, история казацко-селянских восстаний, оценка деятельности гетманов П. Сагайдачного, Б. Хмельницкого, И. Мазепы и др. Доказано, что заслугой членов общества стало также введение в научный оборот новых документов по истории казачества.

Ключевые слова: Историческое общество Нестора-летописца, «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», В. Антонович, И. Каманин, А. Лазаревский, казачество, национальная революция середины XVII в., Б. Хмельницкий, И. Мазепа, П. Сагайдачный, гайдамацкое движение.

© *Inna Demuz*
(*Pereyaslav-Khmelnytsky*)

HISTORY OF THE COSSACKS IN THE SCIENTIFIC INTERPRETATION OF NESTOR THE CHRONICLER HISTORICAL SOCIETY'S MEMBERS

Based on the analysis of scientific publications printed in the journal «Readings in the Nestor the Chronicler Historical Society» the article reflects the views of the Nestor the Chronicler Historical Society's members to the history of the Ukrainian Cossacks.

The Nestor the Chronicler Historical Society made it possible for the researchers to obtain public resources for their works, united different generations of the scientists and it was the guardian of the collective memory. The members of the society were famous Ukrainian historians, archeographers, ethnographers, regional specialists, who conducted researches on various historical topics and directions. The history of the Ukrainian Cossacks took the leading place among the issues studied by the members of the society.

The works about Cossacks done by O. Andrievsky, V. Antonovich, M. Vasilenko, I. Kamanin, O. Lazarevsky, I. Luchitsky and other members of the society were noted. It was emphasized on the fact that their researches on the history of the Cossacks were based on the principles of a populist historical school. The members of the Nestor the Chronicler Historical Society were distinguished with lively discussions with Polish historians in the views on the Cossacks and attempts to move away from the traditional patterns of Polish historiography. It was found that although the researches of Ukrainian scientists on the Cossacks' topical issues within the community were conducted without a certain sequence and concerned only the individual milestones in the history of Cossacks, however, in the works of individual scientists, members of the society V. Antonovich, I. Kamanin, O. Lazarevsky there are deep conceptual views on the history of the Cossacks.

The article highlights the thematic priorities of the works: the beginning of Ukrainian Cossacks, its evolution into a separate state of Ukrainian society, Zaporizhzhya Sich functioning as a military, administrative and economic center of the Cossacks, socio-economic relations among the Cossacks, history of the Cossack and peasant rebellions, assessment of Hetmans P. Skoropadsky, B. Khmelnytsky, I. Mazepa's activity. It is proved that introduction of new documentary materials on the history of Cossacks to the scientific circles was the merit of the members of the society.

Keywords: The Nestor the Chronicler Historical Society, «Readings in the Nestor the Chronicler Historical Society», V. Antonovich, I. Kamanin, O. Lazarevsky, the Cossacks, national revolution of the mid of XVIIth century, B. Khmelnytsky, I. Mazepa, P. Sagaidachny, haidamak movement.

До редакції надійшла 11.01.2016.

БЛАГОЧЕСТЯ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

Стаття присвячена святому праведному землі української Петру Калнишевському, останньому кошовому отаману Запорозької Січі. Акцентується увага на значимості православної віри, яка завжди надихала козацтво на боротьбу за свободу – безцінний Божий дар, даний кожній людині та кожному народові. Наголошується, що духовною основою всіх козацьких подвигів була православна віра і Церква, які запорожці звитяжно боронили від утисків. Підкреслюється, що фундаментами переважної більшості храмів і монастирів України XVIII ст. були представники козацької спільноти, яка зробила помітний внесок у нашу духовну культуру.

Висвітлюється життє святого праведного П. Калнишевського від його народження до дня спочинку. Охарактеризовано різні аспекти світоглядно-морального портрету запорозького керманіча. Значна увага приділена його благодійній діяльності, зокрема, спорудженню та оздобленню церковних храмів, щедрим внескам і дарункам для них. Окремо йдеться про три святині – Євангелія, даровані Троїцькій церкві у Пустовійтівці, Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирю та головному храму Соловецького монастиря. Відображається внесок П. Калнишевського у розвиток освіти на Січі, утримання власним коштом шпиталів для німців, старих і хворих тощо.

Розкриваються жахливі умови ув'язнення П. Калнишевського, що тривало понад чверть століття в Соловецькому монастирі та нездоланність сили його духу. Кошовий отаман показав найвищий приклад мужності, терпіння, християнського смирення, великої любові до Бога і свого народу.

У додатках розміщено матеріали, що стосуються віднесення до лику святих П. Калнишевського Українською Православною Церквою Київського Патріархату.

Ключові слова: Петро Калнишевський, кошовий отаман, православ'я, Євангеліє, святий, благодійність.

Без Провидіння Божого нічого не буває ні у Всесвіті, ні в історії, ні в суспільстві, ні в житті окремих людей. У липні 2008 р. Помісним Собором Української Православної Церкви Київського Патріархату до сонму українських святих праведників долучено ім'я ще одного, во істину страждальця за Церкву Христову, віру православному, землю українську та її народ – багаторокового Петра Калнишевського. Дещо згодом, 23 грудня 2014 р. Священний Синод Української Православної Церкви (Московського Патріархату – В.К.) прийняв рішення про зарахування отамана Петра Калнишевського до лику місцевошанованих святих Запорізької єпархії вчині праведних. «Созидаетъ Вамъ Христосъ храмину нерукотворену вечну на небесехъ, за украшение обителей украсить душу Вашу венцемъ неувядающимъ, за приодеянии нагихъ удовъ Христовыхъ одеетъ душу Вашу нетления одеждою и сподобить въ Небесномъ Своємъ чертозе вечно наслаждатися Божественныя Своя славы», – так пророкував прп. Паїсій Величковський у листі ще в березні 1772 р. (тобто за понад 240 років), по суті, передбачив вшанування П. Калнишевського у майбутньому як святого [19, с. 60–61].

У сучасній українській історіографії з'явилися перші паростки наукових видань, які стосуються життя святих землі української. Пам'ята-

ючи слова апостола Павла про те, що «немає ні елліна, ні іудея, ні обрізаня, ні не обрізаня, варвара, скіфа, раба, вільного, але все і у всьому Христос» (Кол. 3, 11) і також про те, що Царство Небесне не ділиться на святих різних національностей і народів, автори з любов'ю проникаються до наших братів у Христі, які вірою й великим подвигом прославили на нашій землі Господа Ісуса, звеличили Його Церкву і стали небесними покровителями нашого православної українського народу [16]. Як наголошує митрополит Димитрій (Рудюк), «Православна Церква від самого початку шанує святих людей, які своїм благочестивим життям прихилили до себе милість Богу, стали друзями Божими. Дуже часто в церковних піснеспівах ми називаємо їх і нашими друзями, нашими родичами, тому, що святі подібні до нас, такі самі, як ми; але своїм подвижницьким життям, своїм смиренням та любов'ю, вони перемогли гріх, диявольські спокуси і сподобилися нетлінної слави та стали нашими небесними заступниками. Вони слугують своєрідним дороговказом для кожної людини в тому, як належить провадити християнське життя, щоб досягнути Царство Небесне» [13].

Саме до таких святих належить останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський. Він постає перед нами глибоко

й усвідомлено віруючим, у житті керується постулатами християнської моралі. В складних, суперечливих умовах XVIII ст., на думку науковців, був тільки єдиний засіб забезпечити себе від морального падіння і зберегти міцність патріотичних переконань, за прикладом предків, поклатися на Бога і в ньому шукати надію та підтримку. Порив до духовних вершин істини, добра, краси – ознака справжньої духовності. Це поняття передбачає наявність у людини таких рис, які свідчать про високу загальнолюдську моральність, широту духовно багатих інтересів. Називаючи себе лицарями православ'я, запорожці вважали за велику честь постраждати за віру в боротьбі з ворогом, тому вони мужньо приймали на себе мученицький хрест [8, с. 86].

Православна віра завжди надихала козацтво на боротьбу за свободу – безцінний Божий дар кожній людині та кожному народові. Духовною основою усіх козацьких подвигів була православна віра і Церква, яку запорожці боронили від утисків іновірців. Фундаторами переважної більшості храмів і монастирів України XVII–XVIII ст. були представники козацької старшини, яка зробила помітний внесок у нашу духовну культуру.

Загально відомо, що Святий праведний Петро Калнишевський народився в день пам'яті первоверховних апостолів Петра і Павла, 29 червня (ст. ст.) 1691 р. у с. Пустовітівка (нині Роменського району Сумської області), що розкинулося по берегах мальовничої річки Сули, на прикордонні між Московщиною та Річчю Посполитою. Як свідчать джерела, він був найстаршим, але не єдиним, сином у родині Івана та Агафії Калнишевських.

Серед великого роду Калнишевських були і священнослужителі. Зокрема, священником Миколаївської церкви м. Сміла був брат П. Калнишевського Семен – на цьому «приході аж до своєї смерті 1796 р.» [12, с. 10].

У дитячому віці хлопчина потрапив на Січ, де й пройшли його молоді роки. Починаючи з початку 50-х років XVIII ст. у документах архіву Коша Запорозької Січі неодноразово подається інформація про П. Калнишевського. Зокрема, дізнаємось, що у цей час він займає вищі старшинські посади: військового осавула, потім – військового судді. Зустрічаємо дані й про те, що П. Калнишевський 1755 та 1758 рр. у складі «депутації з трьох чоловік побував у С.-Петербурзі, де клопотав про видання грамот на повернення козакам давніх прав на земельне володіння в запорозькому краї, частина якого відійшла в донське військо, під сербські

і новосербські поселення» [4, с. 409]. У 1762 р. він уперше обирається кошовим отаманом. У вересні цього ж року разом з військовим писарем І. Глобою вони мали зустріч з царицею Катериною II. Як зазначають історики, вірогідно, що кошовий отаман не дуже сподобався цариці, бо невдовзі з цієї посади його усунули, а на додачу царат скасував і вибори в Запорозькій Січі. Проте запорожці ігнорували царські закони, обираючи найдостойніших. Саме таким обранцем козацької громади був П. Калнишевський, який, усупереч царській волі, в січні 1765 р. знову отримав чин кошового отамана. Підсумком цьому стала «Справа про самовільне обрання козаками отамана Коша Запорозької Січі Калнишевського», розпочата 12 лютого і закінчена 16 березня 1765 р. – понад місяць спеціальна слідча комісія розслідувала вияв «зухвалої непокори і сваволі» запорожців [2, с. 408].

Дослідники пишуть і про військовий хист П. Калнишевського. Він брав активну участь у російсько-турецьких війнах 1735–1739 і 1768–1774 рр., відзначився разом з запорожцями при взятті Очакова, Кінбурна, Бахчисараю, Хаджибею та ін., налагодив діяльність козацької розвідки в Криму. Вагомий внесок запорожців у перемогу Російської імперії неодноразово відзначався царським урядом. Так, зокрема, й П. Калнишевський був нагороджений великою золотою медаллю з діамантами.

Повністю погоджуємось із твердженням сучасних вітчизняних науковців про те, що «побожність запорожців була глибинним і природним явищем. Постійно перебуваючи в небезпеці, між життям і смертю, віра в Бога допомагала козакам не тільки вижити в складних ситуаціях, але й здолати ворога та з перемогою повернутись на рідну землю, а вже там проявити свою вдячність за збережене життя, що проявлялася у надзвичайно великій щедрості в пожертвах і благодійності на користь християнських святинь. У результаті поставали нові православні церкви, храми, собори, а також робилися їм щедрі дарунки» [11, с. 51].

Особливо вражають масштаби благодійної діяльності П. Калнишевського. Як зазначає О. Апанович, «за всю історію Запорозької Січі ніхто не міг зрівнятися в цьому (спорудженні храмів – В.К.) з Петром Калнишевським, який із щирою душею, зі знанням справи, не шкодуючи величезних коштів, віддався спорудженню і оздобленню храмів» [1, с. 267]. Він збудував понад 30 православних храмів: св. ап. Петра й Павла у Межигірському монастирі під Києвом (1768), Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах (1770), Троїцьку церкву у с. Пустовітівці (1773), хра-

ми в Лохвиці (1763–1764) і Петриківцях (1769–1775) [7]. Також ним фінансувалось будівництво Троїцького собору в Самарі (тепер Новомосковську) та Пооріллі (Могилів, Байбаківка, Личківка, Гупалівка та ін.), відправлено подарунки для храму Гроба Господнього в Єрусалимі [5, с. 6–7]. П. Калнишевський багато жертвував на Афон, Самарський і Межигірський монастирі. Він виступав ктитором афонського козачого скиту «Чорний Вир», буковинського Свято-Духівського монастиря в Драгомірні (сучасна Румунія) й особисто прп. Паїсія Величковського [19, с. 18, 19, 37].

Окрім церковного будівництва, особливо поширеними були щедрі козацькі внески та дарунки до храмів. Серед них значну кількість складають Євангелія. Як зазначає дослідниця Г. Коцур, «майже кожен із представників козацької старшини прагнув подарувати церкві хоча б один примірник цієї книги. Для християнського світу характерне шанобливе ставлення до текстів Священного Писання, в яких виявляється мотив живого спілкування людини з Богом. До найважливіших атрибутів церковної літургії належить напрестольне Євангеліє. Тому його оздобленню, з найдавніших часів, надавали великого значення. Як наслідок, сьогодні ми маємо велику кількість примірників Євангелія, які окрім богословського, літургійного, історичного, географічного, мовно-літературного, філософсько-етичного значення мають неперевершену культурно-мистецьку цінність» [11, с. 51].

П. Калнишевський у 1762 р. подарував церкві свого рідного села Пустовійтівка Євангеліє. За книгу він заплатив 500 руб. золотом. Вишукану оправу до неї виготовив київський майстер-золотар І. Равич. Євангеліє переплели дубовими дошками, обгорнутими позолоченими листами з накладним срібним різьбленням. Переплетення та застіжки також срібні. На лицевій дошці зображення Богоматері, Іоанна Богослова, євангелістів. Понад пуд срібла пішло на його оправу, довжина – понад півметра, ширина – 34 см, товщина – 10 [6, с. 303].

У книзі «Українське золотарство» М. Петренко так описує Євангеліє: «Споріднену з народним мистецтвом орнаменту має срібна оправка Євангелія з дарчим написом останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, яке зберігається в Роменському краєзнавчому музеї (інвентарний номер 8803). Тут ми знаходимо орнаментальні мотиви (розетки, пагінці рослин), дуже близькі до прикрас Покровської церкви села Сорочинці, а також Преображенського собору в селі Мгар на Полтавщині. Наріжники чільної сторони оправки Євангелія зроблені

у формі овальних вінчиків, характерних для київських оправ. Простір між клеймами орнаментований оригінальними стеблами стилізованої трави й аканта. Дуже цікаві прикраси спідньої дошки. Наприклад, пуклі тут виконані у вигляді майолікових розеток, типових для будов України XVIII ст. Між дрібненьким стилізованим листям розсіпані купками сніжинки. Корінець прикритий орнаментальною сіткою з густого плетива лози» [15, с. 135]. Коштовна оправка з лицєвої сторони, в нижній частині, має дарчий напис: «Сія книга євангеліє ізделано коштом Війська Запорозького низового судії військового Петра Івановича Калнишевського».

П. Калнишевський у 1763 р. також замовив Євангеліє і подарував його Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирю. Відбулася ця подія у день Покрови Пресвятої Богородиці, покровительки українського козацтва. Це свято у XVIII ст. відзначалося 1 жовтня. Євангеліє видрукуване на олександрійському папері, палітурка зі срібною позолотою. Оздоблення окладу книги виконано з використанням фініфті, його прикрашають понад 800 кольорових камінців. На верхній кришці, вигравірувано рослинний орнамент, по чотирьох кутах – зображення євангелістів, в центрі – срібний хрест. Нижня кришка по середині прикрашена іконою у вигляді медальйона «Покрова Пересвятої Богородиці», яка обрамлена також рослинним орнаментом. Зверху – зображення Святого Духа в оточенні двох ангелів, а знизу – одного. Також на зворотньому боці, в кінці подається надпис «СІЄ СВТОЄ ЄВГЛІЄ ДАЛЪ ВКЛАДОМЪ ВЪ ВОЙСКОВУЮ СЪЧСВУЮ ЗАПОРОЖСКУЮ ПОКРОВА ПРТЫЯ БГОМАТЕРЕ ЦРКОВЪ КУРЕНЯ КУЩЕВСКАГО ЗНАТНОЙ ТОВАРИЩЪ ВОЙСКОВОЙ СУДІЯ ПЕТРЪ ИВАНОВИЧЪ КАЛНЪШЕВСКОЙ АУѢАГ МСА ОКТОБРІА, А ДНѢ ІНДИКТА: М: КОТОРОС С СЕРСБРѠМЪ ИСКАМСНІЕМЪ ИСПОЗОЛОТОЮ ЦЕНОЮ АКЕ РУБЛѢЙ». Обійшлася святиня П. Калнишевському в 1025 руб. Вага оправки без тексту книги має 9,722 кг [11, с. 54]. Сьогодні Євангеліє – найцінніший експонат Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є.Д. Феліцина.

П. Калнишевський причетний ще до однієї святині головного храму Соловецького монастиря, про що знаходимо відомості у дослідженні Л. Падалки. У ньому, зокрема, йдеться про те, що після свого звільнення, у 1801 р. П. Калнишевський пожертвував храмові на Соловках Євангеліє в «срібній, визолоченій оправі. Його вага складала 2 пуди 20 ф. (приблизно 16 кг і 830 грам –

В.К.), вартістю 2435 руб. Проба срібра 84 – 1800 года» [14, с. 63]. П. Калнишевський робив благодійні дарунки й іншим церковним храмам.

Крім благодійної підтримки православних храмів, П. Калнишевський намагався бути обізнаним і з новинами світського життя. Джерела засвідчують, що він випишував із Санкт-Петербурга газети. Усе це дає підстави вважати, що останній кошовий отаман був людиною розумною й освіченою.

Дбав П. Калнишевський і про розвиток освіти на Січі, де в останній період її існування діяло 3 спеціальних і 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах [1, с. 267]. У школах при Святопокровській січовій церкві діти віком від 12 до 17 років навчалися «цифрі», письму, закону Божому, українській та старослов'янській мовам тощо.

При храмах були шпиталі для немічних, старих і хворих, яких утримували коштом П. Калнишевського. Він втілював у життя заповідь Христову: «Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть» (Мф 5. 7).

Реалізуючи свої давні експансіоністські плани щодо Запоріжжя, Російська імперія знищила Січ. Ніхто, навіть, не згадав про ті колосальні заслуги, які мали запорожці перед царатом. Жорстока розправа чекала на керівний склад Запорозької Січі. Але найбільше постраждав кошовий отаман П. Калнишевський. Князь Г. Потьомкін, який часто на словах засвідчував повагу до запорозького керманіча, називаючи його «милостивим своїм батьком» і «нерозлучним другом», повівся з особливою підступністю, віддавши наказ про арешт отамана. Фаворит писав до Катерини II: «Всемилоствійша государиня! Вашій імператорській величності відомі усі дерзновенні вчинки колишнього Січі Запорозької кошового Петра Калнишевського і його спільників, коїх підступне буйство настільки велике, що не зважаючись вже перерахуванням оного розчулювати тендітне і людинолюбне ваше серце. Злочини їхні заслуговують смертної страти. Проте як постійна пишноти душі вашої супутниця цнотливість перемагає суворість злостивості лагідним і матірним виправленням, то чи не зволите підлеглим праведному суду вашому ув'язненим оголосити милосердне позбавлення від кари, яку вони заслужили, а замість того повеліти відправити їх на вічне утримання до монастирів, із коїх кошового – до Соловецького» [4, с. 417]. У листі Г. Потьомкін не забув натякнути на можливість нагородити «вірнопідданих рабів» за рахунок запорозьких земель. Катерина II підписала: «Бути по цьому», а за «вірну служ-

бу» пожалувала Г. Потьомкіну 100 тис. десятин землі, а один із авторів антикозацького маніфесту генерал-прокурор князь О. Вяземський став власником 200 тис. десятин землі, на якій раніше знаходилася Січ, що відтоді дістала нову назву – Покровської фортеці, решта земель Запорожжя роздавалася дворянам та німцям-переселенцям: від 1500 до 12000 десятин [7].

П. Калнишевський був запроторений на Соловки, до монастирської в'язниці, яка вважалася найдавнішою і найстрашнішою серед російських тюрем. У «Відомостях про колодників, що утримуються у Соловецькому монастирі» зазначалось: «Петро Калнишевський з 1776 року, липня 29. За наказом Потьомкіна, за височайшим повелінням для утримання безвихідного із монастиря і позбавлення не тільки листування, а й усякого з сторонніми особами спілкування за пильним караулом солдатів, що знаходяться у монастирі» [4, с. 418].

М. Колчин, який у 1880-х рр. був монастирським фельдшером, так описував камеру, де був ув'язнений кошовий отаман: «Стіни сирі, плісняві, повітря затхле, сперте Тому, хто пробув близько півгодини в задушливій атмосфері каземату, стає душно, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне відчуття страху. В кожного, хто тут побував, навіть найсуворішої людини, мимоволі виривається з грудей якщо не крик, то тяжке зітхання і з язика злітає запитання: «Невже тут можливе життя? Невже люди були настільки міцні, що зносили роки цього домовинного існування?» [5, с. 53]. Крім того, в камері постійно протікала стеля, про що свідчить письмове повідомлення намісника від 12 жовтня 1779 р.: «За багаторазовим мене проханням П. І. Калнишевського для потреби йому до виправлення і перекриття житла, в якому він живе, що від дощу велика теча відбувається, від чого і одежа в нього гние » [10]. М. Колчин, підсумовуючи, зазначав, що становище ув'язнених було жахливим, нестерпним, принизливим. В'язні часто ждали швидше померти, ніж збожеволіти в казематі. Інші просили відправити їх на каторгу, ніж бути там, де «умови, які неможливо здоровій на розум людині уявити», де «не витримує метал», де гние одяг, бігають і обгризають людей щурі, де споживати в темряві «хліб і воду можна лише на помацки» [5, с. 67, 68].

Тюремний режим П. Калнишевського відзначався особливою суворістю. За відомостями, що дійшли до наших днів, кошового виводили з камери до церкви лише тричі на рік – на Великдень, Преображення та Різдво Христове. Хоча в архівах не знайдено підтвердження навіть цієї

інформації. Влітку арештанта позмінно охороняли чотири солдати, в той же час, при інших в'язнях таких охоронців було по двоє. Взимку біля 15-го каземату чатувало троє, а всіх інших – по одному солдату.

Історик П. Єфименко, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, в 1863 р. знайшов у місцевому архіві унікальні документи про ув'язнення кошового. Так, у відомостях за 1799 р., що посилалися у синод, проти прізвища П. Калнишевського записано: «Калнишевський життя своє проводить смиренно і ніяких клопотів від нього немає» [4, с. 416]. Протягом всього часу ув'язнення він вів себе смиренно і побожно, чим здобув повагу чернецтва.

Кошовий отаман пробув чверть століття у жахливих умовах, але не втратив ані мужності, ані гостроти розуму. 2 квітня 1801 р. указом імператора Олександра I П. Калнишевському було «даровано прощення» і право за власним бажанням обрати собі місце проживання. Кошовому виповнилося на той час рівно 110 років. У числі звільнених арештантів він значився під № 28, де було записано: «Петро Іванович Калнишевський, колишній запорозький кошовий отаман, в Соловецькому монастирі», навпроти – «прощений» [3, с. 389].

П. Калнишевський у листі архангельському губернатору Мезенцову від 7 червня 1801 р. не без іронії подякував за звільнення і просив дозволити йому «в обителі сій чекати з спокійним духом кінця свого життя, що наближається, бо за двадцять п'ять років перебування в тюрмі він до монастиря цілком звик, а свободою і тут насолоджується повною мірою» [4, с. 416–417]. «Насолоджувався» свободою П. Калнишевський недовго. Восени 1803 р. його не стало. Перед Преображенським собором Соловецького Кремля на могилу останнього кошового отамана ліг камінь із святенницькою епітафією, складеною постриженим у монахи білоцерківським протодіяконом Олександром: «Тут поховане тіло в бозі почилого кошового колишньої Запорозької грізної Січі козаків отамана Петра Калнишевського, засланоного в сію обитель за височайшим же повелінням 1776 року на спокуту. Він у 1801 році, за височайшим повелінням знову був звільнений, але вже сам не побажав залишити обитель, в коїй знайшов душевний спокій смиренного християнина, щиро визнавши свої провини. Помер 1803 року, жовтня 31 дня, в суботу, 112 літ від роду, смертю благочестивою, доброю».

Радянський вчений-історик Г. Фруменков наголошував, що «хто потрапляв у застінки Соловецького монастиря, того можна було викрес-

лювати зі списку живих. Про них нічого не знали ні рідні, ні друзі, ніхто не бачив їхніх сліз, не чув їх стону, ні скарг, ні проклять. Минали роки, десятиліття, але крім вартового в'язні нікого не бачили. Більшість арештантів закінчували своє життя в казематах монастирського острогу. Сотні людей були замучені в цьому філіалі пекла тільки за те, що мали та відстоювали власні думки й переконання» [18, с. 6].

П. Калнишевський вижив, хоча, здавалося, що там вижити було неможливо. Сьогодні, святого праведного Петра можна по праву порівняти з постаттю старозавітного праведника Іова Багатостраждального: «Господь послав йому схожі випробування, щоб удостоїти Свого обранця вічного блаженства. Петро Калнишевський мав усе: і владу, і шану, і багатство. Він керував волелюбною громадою, був багатою людиною та мав що втрачати, однак не змірився з царською сваволею і підступністю. Обрав правду, важкий і тернистий шлях страждань, відкинувши та зненавидівши беззаконня» [17].

Пам'ять про П. Калнишевського зберегли славні нащадки козацького роду. За роки державної незалежності України його ім'я повернуто з небуття. Про останнього кошового отамана написано чимало книг та наукових розвідок. За підрахунками історика Г. Коцур, бібліографія праць про П. Калнишевського нараховує 1634 найменування [9]. На його малій батьківщині, у Пустовійтівці, відроджено дерев'яну Свято-Троїцьку церкву. Ім'ям П. Калнишевського названі вулиці в Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Рівному, Житомирі, Вишгороді, Ромнах і багатьох інших містах і селах України. Його ім'я носить Криворізький інститут МАУП, відділ прикордонної служби «Шалигине» (Сумська обл.), Роменська спеціалізована загальноосвітня школа №1 I–III ступенів, Новомосковський музей історії та краєзнавства тощо. У серії «Герої козацької доби» 2012 р. Національний банк України ввів до обігу срібну пам'ятну монету номіналом 10 гривень, присвячену П. Калнишевському.

Отже, українські святі є небесними покровителями нашого українського народу і молитовниками за нашу багатостраждальну Батьківщину. «Свій національний Хор Святих це найміцніша основа кожної нації, говорить митрополит Іларіон (Огієнко), а міцна духовна основа, міцна і нація. Наші українські святі народилися, жили і працювали в Україні, працювали для свого рідного українського народу, радість і горе його були і їхньою радістю й горем». Кожен православний народ мусить знати своїх небесних заступників і звертатися до них з молитвою за власну країну

та її майбуття [17]. П. Калнишевський здійснив один із величних християнських подвигів, що зводять на вершину чеснот, зайнявши гідне місце серед собору українських святих.

ПОСТАНОВИ

Освяченого Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату

Зібравшись з ласки Божої 11 липня 2008 року в Золотоверхій обителі Архістратиґа Михаїла в м. Києві з нагоди ювілею 900-ліття цього монастиря та 1020-ліття Хрещення Київської Русі-України, Освячений Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату постановляє:

1. Закликати українську паству піднести подячні молитви до Бога, у Святій Тройці славиного Отця, Сина і Святого Духа, за Його великі благодіяння до Української Церкви і народу, що вилились на нас через дар просвічення у святому хрещенні, якого народ і земля Київської Русі-України сподобилися за правління рівноапостольного великого князя Київського Володимира, а також піднести подячні молитви до Бога за вияв Його сили у відродженні зруйнованого Михайлівського Золотоверхого монастиря м. Києва.

2–8. [...].

9. Прийняти Діяння Помісного Собору про канонізацію святих: благовірного великого князя Київського Ярослава Мудрого, благовірного князя Костянтина Острозького, святителя Іова Борецького, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі та праведного Петра Калнишевського, останнього кошового отамана Запорізької Січі.

10–11. [...].

12. Помісний Собор підносить подячні молитви Господу Ісусу Христу – Спасителю нашому за успішне завершення своїх діянь і покладає надію на Його промислительне опікування Українською Православною Церквою і Українською державою та закликає Боже благословення на український народ і державу.

м. Київ, 11 липня 2008 р. [16].

ДІЯННЯ

ОСВЯЧЕНОГО ПОМІСНОГО СОБОРУ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ КИЇВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ «ПРО КАНОНІЗАЦІЮ ПРАВЕДНОГО ПЕТРА БАГАТОСТРАЖДАЛЬНОГО (КАЛНИШЕВСЬКОГО), ОСТАННЬОГО КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ (1691–1803 рр.)»

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа!

Освячений Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату,

що зібрався у Золотоверхій обителі Архістратиґа Божого Михаїла у місті Києві з нагоди ювілею 900-ліття цього монастиря та 1020-ліття Хрещення Київської Русі-України, після старанного дослідження життя і подвигу сповненого ревності по Богу і любові до ближніх праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського), останнього кошового отамана Запорізької Січі, знаходить нині вчасним канонізувати і приєднати до лику святих цього праведника [...].

[...] Своїм життям праведний Петро показав приклад смирення і терпіння, великої любові до Бога і свого народу та краю. Він воістину був справжнім миротворцем, а в любові до народу свого був подібний до святого апостола Павла, який писав: «Я жадав би сам бути відлученим від Христа за братів моїх, рідних по плоті» (Рим. 9, 3). Так само і святий цей праведник мав велику любов до свого народу по плоті. Тому і вибрав страждання, щоб перемогти неправду і беззаконня. Ув'язнився, щоб визволитись. Смирився, щоб піднятися. «О глибино багатства, і премудрості, і розуму Божого? Які незбагненні суди Його і недослідимі путі Його! Бо хто пізнав розум Господній? Або хто був порадиником Йому? Або хто дав Йому наперед, щоб Він мав віддати? Бо все від Нього, Ним і для Нього, Йому слава повіки, амінь» (Рим. 11, 33–36).

Переконаний у святому житті праведного Петра Багатостраждального, останнього кошового отамана Запорізької Січі, стражданнями своїми подібного до Іова, а любов'ю до народу свого – до апостола Павла, Освячений Помісний Собор визначає:

1. Приєднати праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) до лику святих для загального церковного шанування і занести його ім'я у православний церковний календар.

2. Чесні останки праведного Петра вважати святими мощами віддавати їх на волю Божу.

3. Пам'ять праведного Петра Багатостраждального звершувати 14 (1) жовтня, в день Покрови Пресвятої Богородиці, Покровительки козацтва.

4. Писати новопрославленому праведнику чесну ікону для поклоніння відповідно до визначення Сьомого Вселенського Собору.

5. Надрукувати житіє праведного Петра Багатостраждального і скласти йому богослужіння, а до цього відправляти службу за Загальною мінесю.

6. Благословити будівництво храмів на честь праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського).

7. Від імені Освяченого Помісного Собору оголосити українській православній пастві про канонізацію праведного Петра Багатотраждального (Калнишевського) і сповістити про це Предстоятелів Помісних Православних Церков.

Предстательством і молитвами праведного Петра Багатотраждального, нехай благословить Господь державу і народ український, дарує йому терпіння, зміцнить його у любові до Бога і ближніх, укріпить у випробуваннях. Амінь.

**Тропар святому праведному Петру
Калнишевському, останньому кошовому
Запорозької Січі**

Миротворцем явив тебе, Господь, праведнику наш, коли християнську кров ти заповідав не проливати, смирення високе придбав ти і чернечого подвигу сподобився еси, любов'ю

отцівською до народу свого палаючи, багатство земне відкинув еси, скарб на небесах дорогоцінний придбавши, моли Христа Бога, щоб у мирі і злагоді сподобив нас жити в цьому світі і від неправди світу цього нас огордив, духа ж владолюбства в нас приборкуй і слідувати за Христом навчи, праведнику наш новоявлений.

**Кондак святому праведному Петру Калнишевському, останньому кошовому
Запорозької Січі**

Іова багатотраждального довготерпіння придбав, земні блага світу цього відкинувши, життя довгого сподобився ти у Господа, страждання і тісноти в ньому зазнавши, на небесах серед сонму святих землі української сподобився оселитися, праведнику наш Петре, не переставай молитися за державу і народ твій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
2. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество / В.А. Голобуцкий. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
3. Еварницький Д.І. (Яворницький Д.І.) Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д.І. Еварницький. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
4. Ефименко П.С. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691–1803 / П.С. Ефименко // Русская старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 407–420.
5. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1887. Октябрь. – Т. LVI. – С. 45–69.
6. Коцур В.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського) / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – К.-Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – 360 с.
7. Коцур Г.Г. Петро Калнишевський: штрихи до портрета / Г.Г. Коцур // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). – 2011. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/title/>
8. Коцур Г. Історіософська та етнопсихологічна репрезентація національних рис українства у світоглядно-моральному синтезі (на прикладі козацтва та кошового отамана Петра Калнишевського) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К.: Книги-XXI, 2012. – Вип. 23. – С. 84–88.
9. Коцур Г. Кошовий отаман Петро Калнишевський: біобібліогр. покажч. / уклад. і авт. вступ. ст. Г.Г. Коцур; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К.-Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2016. – 182 с.
10. Коцур Г. Останній кошовий / Г. Коцур // Nova газета (Нью-Йорк, США). – 2013. – № 14. – 4 квіт. – С. 17.
11. Коцур Г. Три святині, даровані кошовим отаманом Петром Калнишевським / Г. Коцур // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2012. – Вип. 37. – С. 51–56.
12. Кулиняк Д.І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д.І. Кулиняк. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. – 48 с.
13. Митрополит Димитрій (Рудюк). Собор святих землі Української / Димитрій (Рудюк) митрополит [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parafia.org.ua/biblioteka/zhyttya-svyatyh-i-podvyzhykiv/svyati-zemli-ukrajinskoji/>
14. Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ / Л. Падалка // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 49–64.
15. Петренко М. Українське золотарство / М.Петренко. – К.: Наук. думка, 1970. – 208 с.
16. Постанови Освяченого Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/pomisnysobor/20-ps2008.html>

17. Самбор Б.І. Святі землі української / Б.І. Самбор. – К.: Вид-во «Архангельський глас», 2009. – 688 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parafia.org.ua/biblioteka/zhyttya-svyatyh-i-podvyzhnykiv/svyati-zemli-ukrajinskoji/>
18. Фруменков Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Фруменков. – Архангельск: Книжн. изд-во, 1963. – 96 с.
19. Шумило С.В. Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому: к истории взаимоотношений / С.В. Шумило. – Киев; Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. – 128 с.

© **Вита Коцур**
(**Переяслав-Хмельницький**)

БЛАГОЧЕСТИЕ ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО

Статья посвящена святому праведному земли украинской Петру Калнышевскому, последнему кошевому атаману Запорожской Сечи. Акцентируется внимание на значимости православной веры, которая всегда вдохновляла казачество на борьбу за свободу – бесценный Божий дар каждому человеку и каждому народу. Отмечается, что духовной основой всех казачьих подвигов была православная вера и Церковь, которые запорожцы победоносно защищали от притеснений. Подчеркивается, что основателями подавляющего большинства храмов и монастырей Украины XVIII века были представители казацкой старшины, сделав заметный вклад в нашу духовную культуру.

Освещается житие святого праведного П. Калнышевского от рождения до дня смерти. Охарактеризованы различные стороны мировоззренческо-нравственного портрета запорожского руководителя. Значительное внимание уделено его благотворительной деятельности, в частности, сооружению и отделке церковных храмов, щедрым вкладам и подаркам для них. Отдельно говорится о трех святынях - Евангелиях, подаренных Троицкой церкви в Пустовойтовке, Киево-Межигирскому Спасо-Преображенскому монастырю и главному храму Соловецкого монастыря. Отображается вклад П.Калнышевского в развитие образования на Сечи, содержание за свой счет госпиталей для немощных, стариков и больных и тому подобное.

Раскрываются ужасные условия содержания П. Калнышевского более четверти века в Соловецком монастыре и непреодолимые силы его духа. Кошевой атаман показал высокий пример мужества, терпения, большой любви к Богу и своему народу.

В приложениях размещены материалы, касающиеся канонизации и отнесения к лику святых П. Калнышевского Украинской Православной Церковью Киевского Патриархата.

Ключевые слова: Петр Калнышевский, кошевой атаман, православие, Евангелие, святой, благотворительность.

© **Vita Kotsur**
(**Pereyaslav-Khmelnytsky**)

THE PIETY OF PETRO KALNYSHEVSKY

The article was devoted to righteous Petro Kalnyshevsky, son of Ukraine, the last Koshoviy Otaman of Zaporozhian Host. Highlighted on role of orthodox, which always inspired cossacks for freedom struggles – inestimable God's gift for everyone and for each nation. Stressed that the sacral foundation of all cossacks deeds was Orthodox and Church, which was protected by cossacks from oppressions. Underlined that the most of Ukrainian XVIIIs century churches and monasteries were built by members of cossack's clique, which contribute to our sacral culture.

Covered the life of st. P. Kalnyshevsky from his birth until the day of his death. Characterized the different sides of zaporozhian leader's world outlook and moral portrait. Devoted much attention to his charity performance, including building and decoration of the churches and presents for them. Separately told about three sanctuaries – Gospels, gifted to Church of the Trinity in Pustoviytivka, the Mezhyhirya Monastery and the main temple of Solovetsky Monastery. Imaged on contribution of P. Kalnyshevsky in educational development in Host and support on his own expense hospitals for feeble, old or sick humans etc.

Told about awful incarceration's conditions of P. Kalnyshevsky for more than quarter of century in Solovetsky Monastery and overwhelming strength of his courage. Koshoviy Otaman showed the highest level of courage, patience and great love to God and his nation.

In additions represented materials, which concern to canonization of P. Kalnyshevsky by Ukrainian Orthodox Church of the Kyivan Patriarchate.

Keywords: Petro Kalnyshevsky, Koshoviy Otaman, Orthodox, Gospel, saint, charity.

До редакції надійшла 14.01.2016.

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ (1691–1803): ШЛЯХ ДО СВЯТОСТІ

У статті зроблено спробу висвітлити події новітньої української історії, присвячені канонізації останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, а також розкрити його християнський подвиг. У результаті здійсненого історико-наукового пошуку авторці вдалося відтворити процес зарахування до лику святих П. Калнишевського. У статті дано пояснення терміну «канонізація» – священнодійства Православної Церкви, під час якого відбувається зарахування до лику святих. У праці розкрито духовний християнський подвиг останнього запорозького кошового отамана, що виявився у смиренному прийнятті свого хреста у період Соловецького ув'язнення. При аналізі історіографічних праць, присвячених перебуванню П.І. Калнишевського у в'язниці, звернено особливу увагу на складні умови його утримання. У статті розкрито православний спосіб життя кошового отамана, зокрема, детально описано одну із відомих його заслуг – прославлення чудотворної ікони Божої Матері «Самарська». З'ясовано, що саме П. Калнишевський надав можливість шанувувати цю ікону, помістивши її в поселенні Нові Кайдаки, піклувався про неї, прикрашав, наказав збирати та фіксувати свідчення про чудеса. На Запорозьку Січ для поклоніння цьому образу приїжджали тисячі людей із Балканських країн, Російської імперії, Греції. У статті розкрито нещодавно з'ясовані факти зв'язку діяльності П. Калнишевського з Афоном, зокрема про його благодійну підтримку українського козацького скиту «Чорний Вир» на Святій горі, заснованого 1747 р. колишнім запорозьким козаком Григорієм (Голубенком), а також листування з преподобним Паїсієм Величковським. Надано опис сучасного іконописного образу святого праведного Петра Калнишевського, створеного запорізькими іконописцями. Доведено, що прославлення одного з кращих і шанованих запорожців у лику святих є актуальним нині, коли відбувається відродження всеукраїнського козацтва, а праведне життя П. Калнишевського здатне стати духовним орієнтиром для подальшого його розвитку.

Ключові слова: Петро Калнишевський, кошовий отаман, Запорозька Січ, Соловецький монастир, духовний подвиг, канонізація.

Запорозьке козацтво в історії українського народу прославилось, перш за все, як православне воїнство, покликане до захисту рідної віри та Батьківщини. Однак, незважаючи на неocenний внесок запорожців у справу захисту православ'я, в Церкві до нині не були виявлені приклади святості цих православних лицарів, а вони, безумовно, мали місце. Прославлення одного з кращих і шанованих запорозьких отаманів у лику святих є дуже своєчасним та актуальним, адже саме в сучасний період відбувається відродження всеукраїнського козацтва. Праведне життя Петра Калнишевського здатне стати духовним орієнтиром для подальшого його розвитку [2, с. 1].

Розкриттю даного питання в останній час присвячено ряд робіт. Зокрема, інформацію про деталі з біографії П. Калнишевського, особливо щодо Соловецького періоду, знаходимо у збірнику документів і матеріалів «Петро Калнишевський та його доба» [12], у якому опубліковано джерела для вивчення життя та діяльності останнього кошового отамана Запорозької Січі, що зберігаються в архівах та музеях України, Росії і Польщі.

У працях сучасних істориків, дослідників життя та діяльності останнього кошового отамана Запорозької Січі Д.І. Кулиняка «Останній ко-

шовий Петро Калнишевський» [9], «Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорізької Січі» [10], А.П. Коцура та В.П. Коцура «Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ» [6], а також у статтях Г.Г. Коцур «Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський в «Історії царської тюрми» М.М. Гернета» [7] та «Про ув'язнення кошового П. Калнишевського та «умови утримання, які неможливо здоровій на розум людині уявити» (за матеріалами досліджень М. А. Колчина)» [8] знаходимо детальний опис, на основі аналізу архівних та історіографічних джерел, складних умов перебування П. Калнишевського в період Соловецького ув'язнення.

Стосовно передумов канонізації та православного способу життя кошового отамана інформація відображається в статтях архієпископа Запорізького та Мелітопольського Луки (Коваленка) «Зачем нам «святой казак»? К вопросу о канонизации Петра Калнышевского» [2] та «Православная жизнь последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского» [3], поміщених у сучасному виданні «Житие святого праведного Петра (Калнышевского) атамана Коша Запорожского со службой» (Запоро-

жъе, 2015. – 58 с.). Ці праці створені на основі історико-наукового аналізу широкого спектру архівних та історіографічних джерел і заслуговують на особливу увагу. При розкритті питання про поняття «канонізація» важливу інформацію було почерпнуто в «Методическом пособии по канонизации Петра Ивановича Калнышевского» [11].

Нещодавні історичні відкриття щодо існування на Святій горі Афон козацького скиту та благодійництво П. Калнишевського знаходимо у праці дослідника афонської спадщини в Україні С.В. Шумила «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» [15], в якій розкривається існування маловідомого українського козацького скиту «Чорний Вир». В іншій своїй праці «Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь» [16] автор надає можливість познайомитися з вперше опублікованими та маловідомими листами преподобного Паїсія Величковського до кошового отамана Війська Запорозького П. Калнишевського, в яких знаходимо підтвердження про благодійність останнього.

Окреме місце в історіографічній базі досліджуваного питання займають матеріали з сучасної періодики – статті православного журналу «Фома в Украине» за 2015 р., а саме: архієпископа Запорізького та Мелітопольського Луки (Коваленка) «Петр Калнышевский явил подвиг любви» [1], дослідника афонської спадщини в Україні С.В. Шумила «Как казаки на Афоне молились» [14], архімандрита Леоніда (Шеремета) «На Соловки и обратно за 11 суток» [4], працівників Нікопольського державного краєзнавчого музею Л.П. Вариводи та М.П. Жуковського «Последний кошевой» [5], а також інформаційне повідомлення «Последнего кошевого атамана Войска Запорожского Петра Калнышевского торжественно прославили в лике праведных» [13].

Метою написання даної праці стало висвітлення фактологічних подій у новітній українській історії, присвячених канонізації останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського, а також розкриття його християнського подвигу.

2015 р. став знаменним в новітній історії України, коли у лиці святих угодників Божих відбулося прославлення останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського. У церковному середовищі це питання обговорювалося ще раніше, а за ініціативою запорізьких козаків, висловленою на Раді отаманів козаків України від 31 серпня 2013 р., 23 грудня 2014 р. Священний Синод Української Православної Церкви (УПЦ)

прийняв рішення про зачислення отамана до лику місцевошановних святих Запорізької єпархії в чині праведних. 26 липня – 5 серпня 2015 р. представниками Запорізької єпархії було здійснене паломництво до Спасо-Преображенського Соловецького ставропігійного чоловічого монастиря з метою відвідання місць подвигу й кончини останнього кошового отамана П. Калнишевського [4, с. 70]. З 22 вересня по 1 жовтня 2015 р. на території Спасо-Преображенського Соловецького ставропігійного чоловічого монастиря перед південним фасадом Спасо-Преображенського собору за ініціативою Запорізької єпархії в особі архієпископа Запорізького і Мелітопольського Луки (Коваленко) проводились археологічні розкопки з метою виявлення останків П. Калнишевського. 26 вересня 2015 р. були знайдені останки (череп, щелепа, тазостегнова кістка, ребра) останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського. 13 листопада 2015 р. у Свято-Покровському архієрейському соборі м. Запоріжжя відбулося Богослужіння в честь канонізації П. Калнишевського, яке очолив Предстоятель УПЦ Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Онуфрій у співслужінні архієреїв та духовенства багатьох єпархій УПЦ. У Богослужінні взяли участь також громадські діячі, представники засобів масової інформації, регіональних козацьких організацій, волонтери та миряни [13].

Варто надати пояснення терміну «канонізація» – священнодійства Православної Церкви, під час якого відбувається зарахування людини до лику святих. Акт канонізації відбувається після смерті, при наявності достатньої інформаційної бази для проведення такого процесу. Загалом канонізація – це комплексний процес, який включає об'єктивне вивчення біографії, життєдіяльності, наявності свідків, які можуть підтвердити не тільки існування, але й чесноти особистості. Багато в чому віддається увага археологічній оцінці, що повинна узгоджуватися з даними комісії з канонізації. Умови для канонізації є такими: 1) бездоганне православне життя; 2) здійснення всіх чеснот, за якими слідує відстоювання віри навіть до крові, і, нарешті, прояв Богом надприродних чудес; 3) наявність нетлінних мощів або аромату кісток [11, с. 4].

Згідно з церковним вченням, після призову в вічність за людиною зберігається пам'ять про те, чим вона найбільше виділялася, які духовні якості зуміла примножити і, що перемогла в своїх недоліках. Тому, титул святих є не просто архаїчною приставкою, а вказівкою на те, в чому саме людина досягла успіху, будучи

ще в земному світі [11, с. 5]. Акт канонізації є прерогативою повноти церковної єдності і соборного рішення, при цьому Церква не уподібнює людину до Бога, а лише визначає відмінність людини, яка канонізується, від «людини земної», підкреслює її подвиги, свідчить про близькість до Бога і молиться їй, як до заступника. Термін «святість» означає підсумок усього життєвого шляху людини, який проходить у дотриманні Закону Божого і здійсненні християнських чеснот [11, с. 12–13].

За словами архієпископа Запорізького та Мелітопольського Луки (Коваленка), уся духовна християнська сила останнього запорозького кошового отамана проявилась у смиренному сприйнятті свого хреста у період Соловецького заслання. В даному випадку йдеться про моральні страждання людини, безневинно звинуваченої, позбавленої будь-яких громадських прав та ув'язненої впродовж 25 років. Християнський подвиг П. Калнишевського прирівнюється до подвигу віри старозавітного Іова Багатостраждального [3, с. 46].

За своє життя П. Калнишевський був воїном, військовим суддею, кошовим отаманом, адміністратором, чиновником, торговцем, землевласником, багатцем, в'язнем, позбавленим усіх прав, старцем і, нарешті, монахом. Але, завжди він залишався запорозьким козаком і православним християнином, цілком довіряв себе Божій волі.

З'ясовано, що православна віра була основою життя останнього кошового: Петро Іванович любив православне Богослужіння і розбирався в його тонкощах. На посадах військового судді й особливо кошового отамана він прославився як щедрий благодійник монастирів і будівельник храмів, які зводив часто виключно за власний рахунок. З його ім'ям пов'язано не лише зведення храмів на Гетьманщині, але й облаштування християнських храмів у степовій зоні Запоріжжя, яку заселяли завдяки його старанням православним народом. Саме завдяки йому в Запорізькому краї виникла впорядкована церковна організація, яка поширила свою духовну владу на весь колишній кочовий степ [2, с. 4].

Серед відомих заслуг отамана, як згадують його сучасники, є прославлення чудотворної ікони Божої Матері «Самарська». Саме цей образ дуже шанується козаками. А Петро Іванович надав можливість вшанувати цю ікону, помістивши її в поселенні Нові Кайдаки, турбувався про неї, прикрашав, наказав збирати та фіксувати свідчення про чудеса. Було зібрано перший опис чудотворної ікони, її історій, чудес і знамень. За розпорядженням отамана цей образ був пере-

несений з вівтаря і встановлений в спеціально зробленому кіоті посеред церкви, що означало визнання ікони чудотворною. 30 грудня 1772 р. чудотворну ікону вдягнуто в срібний з золотом оклад на кошти П. Калнишевського, прикрашено перлами і сафірами, через що в народі й виникла назва – «ікона Калнишевського». З цього ж року вся козацька старшина регулярно на Стрітіння Господнє збиралася в храмі, здійснюючи урочистий молебень перед чудотворною іконою Божої Матері [2, с. 11]. Існують відомості, що поклонитися цьому образу на Запорозьку Січ приїжджали тисячі людей із Балканських країн, Російської імперії, Греції [12]. Також збереглися ікони Покрови Божої Матері XVIII ст., на яких зображується Богородиця із зверненими в молитві козаками, серед яких знаходиться і П. Калнишевський. Отаман завжди допомагав храмам, монастирям і робив це заради любові до Бога, а не задля людської слави. Він брав участь у питаннях організації церковного життя, турбувався про поховання загиблих воїнів тощо [1, с. 73].

Нещодавно стали відомі факти зв'язку діяльності П. Калнишевського з Афоном. Згідно з архівними документами, знайденими дослідниками (під керівництвом сучасного українського історика, журналіста, директора Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні С.В. Шумила) доведено, що саме П. Калнишевський став попечителем, заснованим на Афоні у 1747 р. українського козацького скиту в честь Різдва Пресвятої Богородиці, який називався також «Чорним Виром» (грец. «Мавро Вир») і проіснував до 20-х рр. XIX ст. Козаки називали його ще «Духовним Запорожжям». Це було чи не єдине місце, де мали можливість нести чернецькі подвиги наші предки, враховуючи те, що колишній давньоруський монастир Ксілургу (з грец. «Деревороб»), або Русік, заснований за підтримки святого рівноапостольного князя Володимира Київського (нині це Свято-Пантелеймонівський монастир), у той час був зайнятий греками [14, с. 74].

Засновником скиту «Чорний Вир» став схиєромонах Григорій (Голубенко), колишній запорожець, котрий мав звання бунчукового товариша. Після відставки він прийняв чернецтво в Києво-Печерській Лаврі та відійшов на Афон. Старець Григорій (Голубенко) підтримував тісні зв'язки з П. Калнишевським [15, с. 41]. Приїжджаючи до Запорозької Січі, він запрошував до скиту козаків, схильних до благочестя та молитовного усамітнення.

С. Шумило проводить паралелі між життям в Запорозькій Січі та на Афоні. Так, козаки,

які постійно жили на Січі, ніколи не одружувались, так само, як і монахи. На Запорозьку Січ, як і на Святу гору, заборонялося, приводити жінок. Ігуменею Афона, як і покровителькою Запорозької Січі, вважалася Божа Матір, а самі запорожці називали себе «лицарями Пречистої».

Нещодавно цим же вченим було віднайдено листування П. Калнишевського з преподобним Паїсієм Величковським (1722–1794). Так, в одному з останніх листів преподобний висловив пророцтво про майбутнє прославлення Господом П. Калнишевського [16, с. 61–62].

Отже, 1775 р. став вирішальним у житті П. Калнишевського. В царських палатах прийнято рішення про ліквідацію Запорозької Січі. Заради того, щоб не відбулося пролиття християнської крові, Петро Іванович погодився з начальником січових храмів, архимандритом Володимиром (Сокальським) та, маючи надію, що вдасться «залагодити справу», прийняв рішення не чинити опору російським військам під командуванням Петра Текелі, які підійшли до Січі з чітким наказом знищити запорозьку вольницю. Пам'ятаючи євангельську заповідь про миролюбність, отаман утримав запорожців від пролиття крові, та й сили були не рівні. Січ знищено, а кошовий отаман, як «небезпечний політичний злочинець», був засланий до Соловецького монастиря, де провів 25 років майже в постійному мовчанні й затворі.

За свідченнями паломників Запорізької єпархії, які влітку 2015 р. відвідали всі місця заточення кошового отамана Запорозької Січі, долівка каземату № 15, в якому перебував П. Калнишевський, мала вигляд неправильного прямокутника (≈2,5х2,5 м). Справа та зліва стіни мали напівкруглу форму. У приміщенні знаходилось невелике віконечко. Влітку температура повітря в таких камерах не піднімалася вище +14°C. Згідно з усними розповідями братії Спасо-Преображенського Соловецького ставропігійного чоловічого монастиря перші 10 років свого ув'язнення Петро Іванович провів у надзвичайно складних умовах.

Дослідник історії царської тюрми М.М. Гернет пише, що тюрма при Соловецькому монастирі була не лише найстарішою в імперії, а й «найжорстокішою», «куди ув'язнювали осіб, які визнавалися небезпечними для державного ладу» [7]. Тюремний режим кошового отамана відзначався особливою суворістю. У «Відомості про колодників, що утримуються в Соловецькому монастирі» написано: «Петро Калнишевський з 1776 року, липня 29. За наказом Потьомкіна, за височайшим повелінням для утримання без-

вихідно із монастиря і позбавлення не тільки листування, а й усякого з сторонніми особами спілкування, під пильною вартою солдатів, що знаходяться в монастирі» [6, 43].

Лише тричі на рік Петру Івановичу дозволялось покидати камеру – на свята Різдва, Пасхи та Преображення. Саме в цей час він міг помолитись у храмі та причаститися. Приміщення в'язня було сирым та безвентиляційним, у результаті чого можна було втратити навіть розум.

За свідченнями завідуючої відділу Запорізького козацтва Нікопольського державного краєзнавчого музею Л. Вариводи, П. Калнишевський до останнього моменту свого життя цілком свідомо сповідався та причащався, а також мав мудрість та ясний розум. На її думку, отаман врятувала саме віра, адже він цілком усвідомлював, що вже ніколи не зможе повернутися на Батьківщину. При цьому в'язень не впав у відчай, не затаїв злобу [5, с. 68]. Адже дуже часто траплялося, що в'язні втрачали розум, озлоблялись або вчиняли самогубство. Тільки глибоко віруюча людина могла витримати такі випробування й не втратити людської гідності.

Влітку П. Калнишевського позмінно охороняли 4 солдати, – при інших в'язнях було по двоє, що чергувалися позмінно; взимку біля його каземату № 15 чатували троє – біля всіх інших – по одному [9, с. 37]. Вони одержували гроші для харчування бранця – 1 крб. на день і купували йому ту їжу, яку він замовляв [10, с. 63]. Оскільки його майно не було конфіскованим, Петро Іванович міг робити пожертви для монастиря (365 крб. в рік). Наприклад, за час свого ув'язнення останній кошовий отаман подарував для Спасо-Преображенського собору Соловецького монастиря Євангеліє та напестольний хрест, що складало понад 3 тис. руб.

За указом царя Олександра I від 2 квітня 1801 р. П. Калнишевському було «даровано прощення» і надано право обрати за власним бажанням місце проживання. Цар, звільнивши запорожця, захотів хоча б якось винагородити старця за перенесені страждання і наказав запитати у П. Калнишевського, що б він хотів за нагороду, на що той відповів: «Старим я став, мирські почесті мене не приваблюють, багатство мені не потрібне; не прожити мені й того, що в мене є, один у мене клопіт: приготувати себе до майбутнього життя, а ніде я не зроблю цього так добре, як у цій святій обителі; тому перше моє прохання дозволити мені дожити свій вік у Соловках, а друге прохання, якщо цар хоче мені зробити ласку, то нехай він накаже побудувати для ув'язнених

справжню тюрму, щоб вони не томилися, як я, в задушливих казематах фортеці» [8].

Він прийняв чернецтво у Соловецькій обителі, а 31 жовтня/13 листопада 1803 р. П. Калнишевського відійшов у вічність.

Петро Іванович був одним із небагатьох в'язнів, які удостоїлися бути похороненими на почесному місці монастиря – біля стін Спасо-Преображенського собору. Навіть, більшість із братії хоронили за межами монастирської території. Там було всього декілька захоронень, при цьому знаменитих людей, як, наприклад, келаря Троїце-Сергієвої Лаври о. Авраамія (Паліцина). Спочатку отаман був похований у простій могилі, пізніше, майже через 50 років після смерті, у 1856 р. над його могилою було встановлено плиту з некрологом: «Господь наш Ісусь Христось положилъ душу свою на крестѣ за всѣхъ насъ не хочеть смерти грѣшника. Здѣсь погребено тѣло въ Бозѣ почившаго Кошевого бывшей нѣкогда запорожскои грозной сѣчи козаковъ, Атамана Петра Калнишевскаго, сосланнаго въ сію обитель по высочайшему повелѣнію в 1776 году на смиреніе. Онъ въ 1801 году по Высочайшему повеленію снова былъ освобожденъ, но уже самъ не пожелалъ оставить обитель въ коей обрѣлъ душевное спокойствіе смиреннаго христіанина, искренно познавшаго свои вини. Скончался 1803 года октября 31 дня въ Суб. 112 лѣтъ отъ роду, смертію благочестивою доброю. Блаженни мертвій умирающій о Господи: Аминь. 1856. А.А.».

Місце його погребіння було віднайдене у 2002 р. У цьому ж році надгробна плита була встановлена у некрополі Германівського дворику серед інших подібних плит ієрархів, знайдених на території монастиря. Після подій 1917 р., коли монастир використовувався як приміщення НКВС, цю надмогилю плиту неодноразово переміщали з місця на місце, у зв'язку з чим точне місце захоронення П. Калнишевського довгий час складно було встановити. Вчені-дослідники при цьому орієнтувалися на могилу о. Авраамія, біля котрої був похований П. Калнишевський [4, с. 71].

Подвиг П. Калнишевського, з погляду Церкви, полягає не в тому, що він був видатним полководцем та достойним управителем запорозьких земель, а в тому, який подвиг він проніс, перебуваючи в ув'язненні. Людина, яку позбавили всього – звичайного способу життя, багатства, перебувала на засланні, фактично не мала людського спілкування, окрім як з Богом. П. Калнишевський виконав Євангельську заповідь щодо молитви за своїх ворогів. Навіть, будучи в ув'язненні, він молився за людину, яка репресувала його – імператрицю Катерину II [2, с. 11]. Це і є подвигом любові і смирення, прикладом того, як любити своїх ворогів та з терпінням нести свій хрест [1, с. 72].

Святий праведний Петро Калнишевський показав яскравий приклад любові до Бога та ближнього. Саме на Соловках він ще більше укріпився у вірі та не відвернувся від Бога. Іконописний образ святого праведного Петра Калнишевського створили запорізькі іконописці, зокрема Анастасія Іваненко (початковий проєкт). Корективи вносив Священний Синод УПЦ і особисто Предстоятель Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Онуфрій. На ній на фоні Соловецького монастиря зображується П. Калнишевський у зверненні з молитвою до ікони Божої Матері «Самарська»: «Молимо, покрий нас Чесним Твоїм Покровом та ізбави нас від усякого зла» [3, с. 46]. На іншій іконі «Собор новомучеників і сповідників Запорізького краю» (пам'ять 13/26 червня), створеної з благословення архієпископа Запорізького і Мелітопольського Луки в 2015 р., нині зображено 14 святих, 15-м стане образ святого праведного Петра Калнишевського.

Отже, в даному дослідженні зроблено спробу висвітлити християнський подвиг віри останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського та розкрити процес зарахування його до лику святих угодників Божих у світлі останніх подій. У подальших розвідках планується провести детальніше дослідження щодо долі останків святого, а також зв'язку його діяльності з чернечим життям на Святій горі Афон.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архиепископ Запорожский и Мелитопольский Лука (Коваленко). Петр Калнышевский явил подвиг любви / Архиепископ Запорожский Лука (Коваленко) // Фома в Украине. – 2015. – № 10(43) (окт.). – С. 72–73.
2. Архиепископ Запорожский и Мелитопольский Лука (Коваленко). Зачем нам «святой казак»? К вопросу о канонизации Петра Калнышевского / Архиепископ Запорожский и Мелитопольский Лука (Коваленко) // Житие святого праведного Петра (Калнышевского) атамана Коша Запорожского со службой. – Запорожье, 2015. – С. 1–11.
3. Архиепископ Запорожский и Мелитопольский Лука (Коваленко). Православная жизнь последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского / Архиепископ

- Запорожский и Мелитопольский Лука (Коваленко) // Житие святого праведного Петра (Калнышевского) атамана Коша Запорожского со службой. – Запорожье, 2015. – С. 13–47.
4. Архимандрит Леонид (Шеремет). На Соловки и обратно за 11 суток / Архимандрит Леонид (Шеремет) // Фома в Украине. – 2105. – № 10(43) (окт.). – С. 70–71.
 5. Варивода Л.П. «Последний кошевой» / Любовь Павловна Варивода, Мирослав Петрович Жуковский // Фома в Украине. – 2015. – № 10(43) (окт.). – С. 66–69.
 6. Коцур А. П. Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ / Анатолій Петрович Коцур, Віктор Петрович Коцур. – К. : Хрещатик, 1996. – 82 с.
 7. Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський в «Історії царської тюрми» М.М. Гернета / Галина Коцур // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К. : Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2012. – Вип. 112. – С. 22–24.
 8. Коцур Г. Про ув'язнення кошового П. Калнишевського та «умови утримання, які неможливо здоровій на розум людині уявити» (за матеріалами досліджень М.А. Колчина) / Галина Коцур // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 27. – С. 96–99.
 9. Кулиняк Д.І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д.І. Кулиняк. – К. : Знання, 1991. – 49 с.
 10. Кулиняк Д.І. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорізької : іст. нарис про Петра Калнишевського / Д.І. Кулиняк. – К. : Рад. письменник, 1991. – 70 с.
 11. Методическое пособие по канонизации Петра Ивановича Калнышевского. – Запорожье, 2012. – 22 с.
 12. Петро Калнишевський та його доба. Зб. док. та матеріалів / Всеукр. благодійн. фонд ім. П. Калнишевського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, ЦДАГО України, м. Київ; ред. кол. : І.М. Рішняк, П.С. Сохань, О.С. Кучерук, Д.І. Кулиняк О.О. Маврін ; упор. : В.В. Грабовський, В.І. Мільчев, І.Л. Синяк. – К., 2009. – 432 с.
 13. Последнего кошового атамана Войска Запорожского Петра Калнышевского торжественно прославили в лике праведных / Фома в Украине. – 2015. – № 12(45) (дек.). – С. 78–79.
 14. Шумило С. Как казаки на Афоне молились / Сергей Шумило // Фома в Украине. – 2015. – № 10(43) (окт.). – С. 74–77.
 15. Шумило С.В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» / Сергей Викторович Шумило. – К. : Изд-ский отдел УПЦ, 2015. – 116 с.
 16. Шумило С.В. Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь / С.В. Шумило. – К. ; Серпухов : Изд-во «Наследие Православного Востока», 2015. – 128 с.

© Алла Белоцерковская
(Киев)

ПЕТРО КАЛНЫШЕВСКИЙ (1691–1803): ПУТЬ К СВЯТОСТИ

В статье на основе применения общих принципов историзма, объективности, а также историко-сравнительного, историко-системного, аналитико-синтетического, библиографического и статистического методов исследования сделана попытка осветить фактологические события новейшей украинской истории, посвященные канонизации последнего кошового атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского, а также раскрыть его христианский подвиг. В результате проведенного историко-научного поиска автору удалось воссоздать процесс причисления к лику святых П. Калнышевского. В статье даны объяснения термина «канонизация» – священнодействия Православной Церкви, во время которого происходит зачисление кого-либо к лику святых. В работе раскрыто духовный христианский подвиг последнего запорожского кошового атамана, который оказался в смиренном принятии от Господа креста в период Соловецкого заключения. При анализе историографических трудов, посвященных пребыванию П. Калнышевского в тюрьме, обращено особое внимание на сложные условия его содержания. В статье раскрыто православный образ жизни кошового атамана, в частности более подробно описано одну из его известных заслуг – прославление чудотворной иконы Божией Матери «Самарская». Раскрыты факты связи деятельности П. Калнышевского с Афоном, в частности о его благотворительной поддержке украинского казацкого скита «Черный Водоворот» на Святой горе, основанного 1747 г. бывшим запорожским казаком Григорием (Голубенко), а также переписка с преподобным Паисием Величковским. Предоставлено описание современного иконописного образа святого праведного Петра Калнышевского, созданного запорожскими иконописцами. Доказано, что прославление одного из лучших и уважаемых запорожцев в лике святых актуально сейчас, когда происходит возрождение всеукраинского казачества, а праведная жизнь Петра Ивановича Калнышевского способна стать духовным ориентиром для дальнейшего его развития.

Ключевые слова: Петр Иванович Калнышевский, кошевой атаман, Запорожская Сечь, Соловецкий монастырь, духовный подвиг, канонизация.

PETRO KALNYSHEVSKY (1691–1803): THE WAY TO SAINTHOOD

The article aims to describe the facts and events of the modern Ukraine's history dedicated to the canonization of the last Zaporizhian Sich otaman Petro Kalnyshevsky as well as to reveal his Christian deed, using the general principles of historicism, objectivity and historical-comparative, historical-systematic, analytical-synthetic, bibliographic and statistical research methods.

Following the historical and scientific research the author has managed to reconstruct the process of Petro Kalnyshevsky canonization that began more than 2 years ago. The article explains the concept of «canonization», that is a religious action by which the Orthodox Church declares that a person who has died is a saint, and gives a detailed description of his or her merits. The paper shows the christian spiritual courage of the last Zaporizhzhya cossack chieftain, manifested in a humble acceptance from the Lord of a cross to bear in the 25-year Solovetsky confinement, where he spent all these years in almost constant silence and seclusion. In the analysis of historiographical papers on Petro Kalnyshevsky staying in jail, a particular attention is paid to the difficult living conditions.

This paper depicts that P. Kalnyshevsky has managed to remain committed to the Christian commandments in the tragic days of Zaporizhzhya Sich destruction, when most of the Cossacks insisted that the otaman gave the command to defend against the Russian troops, he, remembering the Gospel commandment on peacefullnes, deterred the Zaporozhian cossacks from spilling blood of brothers in faith, which led to a peacefull outcome.

The article shows that it was the Petro Kalnyshevsky's commitment that he has suffered for. As an otaman, he made every effort that on the one hand to keep all former privileges given to the Zaporizhzhya host that was entrusted to him by God, on the other – to adapt the way of the cossacks' life to the realities of modern time and to new living conditions in the territories of Cossack liberties within the Russian Empire.

The article points out that Petro Kalnyshevsky, being a soldier, a military judge, an otaman, an administrator, an official, a bargainer, a landowner, a rich man, all-powerful chieftain, a prisoner deprived of all rights, an elder, and eventually, a monk, always remained a Zaporozhian cossack and an Orthodox Christian who fully conformed himself to God's will.

It was found that the Orthodox faith was the basis for life of the last Zaporozhian otaman: Petro Kalnyshevsky loved Orthodox worship and was well-versed in its details. Holding the rank of a military judge and especially an otaman he became famous as a generous benefactor of monasteries and a builder of churches, which he often built solely at his own expense. His name is linked not only with the construction of temples in the territory of Cossack Hetmanate (the Cossack state), but also in the steppe zone of Zaporizhzhya, which through his efforts was settled by orthodox people. It was he who provided for the emergence of a strong church organization in Zaporizhzhya region that extended his spiritual authority throughout the former nomadic steppe.

The article reveals the newly discovered facts on the connection of Petro Kalnyshevsky with the Holy Mount Athos, particularly, the patronage of the Cossacks' secluded monastery «Black Whirlpool», founded by a former cossack Grygoriy (Golubenko) and also the correspondence of Zaporizhzhya otaman with reverend Paisius Velichkovsky. This point is to be further elaborated.

More details are given on one of the prominent merits of the otaman, which has remained in the memory of his contemporaries is the glorification of the miraculous icon of the «Samarska» Mother of God. It has been found that it was Petro Kalnyshevsky who provided an opportunity to venerate this icon by placing it in a new settlement of Kaydaky, looked after and decorated it, ordered to collect and record evidences of miracles from the icon. Thus, the first description of the miraculous icon, its lifestories, wonders and signs has been made. On his order, this image was transferred from the altar and installed in a specially made icon case middle of the church which was an open acknowledgment of the icon miraculousness. Thousands of people come from the Balkans, the Russian Empire, Greece to the Zaporizhzhya Sich to worship this image.

The article provides a description of contemporary iconographic image of saint righteous P. Kalnyshevsky, created by the Zaporizhzhya painters. More details are given as to the results of archaeological excavations carried out in 2015 on the territory of the Solovetsky Transfiguration monastery in front of the southern facade of the Transfiguration Cathedral, which were conducted to demonstrate the grave of the last Zaporozhian otaman P. Kalnyshevsky. The results of anthropological research of relics, presumably, those of P. Kalnyshevsky, are presented, including the discovered skull, jaw, hip bone, ribs.

It is evidenced that the canonization of one of the best and most revered cossacks is very relevant at a

time when there is a revival of the modern Ukrainian Cossacks. Therefore the righteous life of Petro Kalnyshevsky may be a spiritual guide for its moral development.

Keywords: Petro Kalnyshevsky, otaman, Zaporizhzhya Sich, Solovetsky monastery, spiritual deed, canonization.

До редакції надійшла 12.03.2016.

УДК 944:77(092)Калнишевський

© Оксана Висовень
(Переяслав-Хмельницький)

НАУКОВА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ СУЧАСНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ОСТАНЬОГО КОШОВОГО ОТАМАНА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО (1691–1803)

Стаття присвячена історіографічному огляду праць про останнього кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського, зокрема, його земляків-дослідників братів Коцурів (професорів Віктора Петровича і Анатолія Петровича.). Вчені займаються вивченням та популяризацією діяльності П. Калнишевського понад 20 років. Протягом цього часу ними було написано та опубліковано близько 120 наукових праць про кошового, з них – 3 узагальнюючі монографії. Наукові роботи істориків базуються на широкій джерельній базі, зокрема, опублікованих і маловідомих архівних матеріалах, документах і спеціальній літературі. Аналіз їхнього наукового доробку засвідчив, що на сучасному етапі дослідники не лише займають провідні позиції у вивченні життя та діяльності П. Калнишевського, але й створили власний унікальний його портрет. Останній кошовий Запорозької Січі в їхніх публікаціях постає в образі героя свого часу, який зумів у складних геополітичних умовах, коли Гетьманичина втрачала свою незалежність, реформувати Січ з суто військового осередку в адміністративно-політичну одиницю з розвинутою інфраструктурою. Крім того, їм вдалося доповнити образ П. Калнишевського, як благодійника і надійної опори та захисника української церкви.

Ключові слова: дослідники Коцури, останній кошовий отаман Війська Запорозького Петро Калнишевський, Нова Січ, військова та культурно-благодійна діяльність, історіографія.

Дослідження приурочене до 325-річчя з дня народження останнього кошового отамана Війська Запорозького П. Калнишевського (1691–1803). До цієї дати кафедра української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, яку очолює А. Коцур, готує спеціальний випуск (№ 34) збірника наукових статей «Часопису української історії» присвячений постаті П. Калнишевського. Ця важлива подія вкотре засвідчує повагу та увагу істориків і громадськості до цієї непересічної особи в українській історії.

Метою дослідження є історіографічний огляд опублікованих праць дослідників Коцурів та оцінка їх внеску у вивчення й популяризацію життя та діяльності останнього кошового отамана Війська Запорозького П. Калнишевського. Згідно мети ставимо такі завдання: опрацювати розвідки істориків-Коцурів, які присвячені П. Калнишевському за проблемно-хронологічним принципом; визначити ступінь їхнього внеску в популяризацію постаті П. Калнишевського в сучасній українській історіографії та окреслити перспективні напрямки дослідження.

Перша узагальнююча праця, яка вийшла з-під пера А. Коцура та В. Коцура була опублікована 1996 р. під назвою «Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ», дає можливість збагнути П. Калнишевського як багатогранну постать, державного діяча, оборонця Січі, творця певного етапу історії України [14, с. 8–12]. У вступі до роботи дослідники зазначають: «Особиста доля цієї людини, одного з визначних українських діячів XVIII ст., тісно переплелася з долею народу, він уособлює свій час буття на одному з етапів української історії» [14, с. 8]. Дослідникам вдалося простежити основні етапи політики царизму щодо запорозького козацтва та обмеження його самоврядування; відобразити найважливіші періоди із життя кошового отамана; розкрити державну, адміністративну, економічну, дипломатичну, військову діяльність П. Калнишевського та його внесок у справу благодійну й культурну. Проаналізувавши та систематизувавши опубліковані джерела і спеціальну літературу дослідникам вдалося показати, яку роль П. Калнишевський відіграв у історії Запорозької Січі та українській історії загалом.

У висновках роботи наголошено на тому, що в другій половині XVIII ст. в умовах наступу царизму на землі, управління та автономію Запоріжжя П. Калнишевський посів місце кошового отамана, проявивши таланти державного діяча, адміністратора, дипломата й воєначальника [14, с. 58]. Автори переконані, що йому вдалося у Дикому полі створити нові хутори та села, збільшити кількість зимівників – багатогалузевих господарств фермерського типу, що базувалися на власній і найманій праці; розвинути активну внутрішню і зовнішню торгівлю. Завдяки дипломатичному хисту кошовий отаман до певного часу вмів уникати конфлікту з царизмом, прагнув протидіяти його тиску на незалежність запорозької церкви, вирішенню церковних справ. У роботі відзначено також і внесок кошового в розвиток духовної культури та освіти в Запорозькій Січі.

Крім того, у роботі наведені переконливі факти про військові та командирські досягнення П. Калнишевського, які неодноразово забезпечували перемогу козакам на полі бою. У 1770 р. цариця «мусила визнати заслуги П. Калнишевського й оголосити подяку його війську за виявлену доблесть, а самого отамана нагородити найвищою відзнакою імперії – орденом Андрія Первозванного. 1773 р. П. Калнишевському було присвоєно військове звання російської армії «генерал-лейтенанта» [14, с. 59].

Проте, на думку дослідників, патріотизм, стійкість та прагнення до незалежності й демократизму кошового отамана стали на заваді імперським задумам Катерини II, яка прагнула до повної централізації та уніфікації політичного життя в Російській імперії. Тому цариця жорстко розправилася з козаками, а «найбільше усіх постраждав кошовий отаман П. Калнишевський, якого разом із двома кошовими старшинами без суду і слідства відправили на довічне ув'язнення до Соловецького монастиря. Останній кошовий отаман запорозьких козаків провів чверть століття в нелюдських умовах. Ув'язнення було жахливим: його по суті живцем замурували в кам'яному мішку» [14, с. 59]. У книзі дослідників Коцурів постать останнього кошового отамана П. Калнишевського є уособленням «стійкого, невтомного, мужнього оборонця Запорозької Січі – останнього вогнища волі, незалежності й демократизму» [14, с. 8].

Варто зазначити, що історики й надалі працювали над цією важливою темою. Логічним завершенням попередніх напрацювань став вихід у 2004 р. нової книги В. Коцура та А. Коцура «Від Сули до Білого моря: шлях через три століття», присвяченої 200-річчю від дня

смерті П. Калнишевського [19]. Новизна цієї оригінальної праці полягала не лише в оновленій комплексній характеристиці П. Калнишевського, всебічному осмисленні його життєвого шляху, а також у публікації документів, маловідомих праць, висловлювань і характеристик відомих істориків М. Грушевського, П. Єфименка, Д. Яворницького та інших, які в радянські часи практично були в забутті.

Автори опрацювали й оприлюднили маловідомі документи з фондів Центрального історичного архіву України (ЦДАУ), зокрема ф. 229, де міститься листування П. Калнишевського зі старшиною, іконописцем П. Петрашевим щодо оздоблення Лохвицької церкви, яка була побудована на кошти кошового [19, с. 39–40]. У книзі також представлені уже опубліковані документи з архіву Коша Нової Запорозької Січі, зокрема відібрані ті матеріали, які стосувалися самого П. Калнишевського та його церковної, культурно-благодійної та освітньої діяльності [19, с. 22–38].

Значну увагу в монографії приділено публікаціям праць дослідників, які перші зібрили свідчення про життя та діяльність П. Калнишевського у період, коли він перебував на Січі, так і в подальшому, на засланні в Соловки. Насамперед, це робота П. Єфименка «Калнишевський останній кошовий Запорізької Січі 1691–1803», видрукувана 1875 р. у журналі «Русская старина» та низка праць інших авторів, опублікованих в журналі «Кіевская старина» [19, с. 44–166].

Особливої уваги заслуговують репрезентовані в книзі праці дослідників XIX–XX ст. спеціально присвячені П. Калнишевському, а також ті, у яких автори розглядали його особу в контексті з іншою темою. Зокрема, це розділи з праць А. Скальковського «Історія Нової Січі, або останнього коша Запорізького», М. Грушевського «Ілюстрована історія України» та М. Аркаса «Історія України-Руси» та ін. [19, с. 167–186, 205–209, 210–214]. У виданні представлені розділи з робіт М. Гернета «История царской тюрьмы» (Москва, 1951) та Г. Фруменкова «Узники соловецького монастиря» (Архангельск, 1968) [19, с. 215–233; 334–250]. Подаються матеріали з праць відомих українських вчених О. Апанович «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (К., 1993) і В. Голобуцького «Запорозьке козацтво» (К., 1993) та ін. [19, с. 251–271, 272–285].

У книзі широко представлені ілюстрації, які наочно відображають та доповнюють важливі події різних періодів життя і діяльності П. Калнишевського (понад 100 кольорових світлин) [19, с. 305–303].

Отже, дана книга науковців В. Коцура та А. Коцура є вагомим внеском у дослідження діяльності П. Калнишевського – однієї з найяскравіших особистостей вітчизняної історії. На нашу думку, поява цієї роботи вкотре привернула увагу, як фахівців, так і громадськості, до постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі.

Важливою для наукового загалу є монографія Г. Коцур (у співавторстві) «Петро Калнишевський: нескорений духом» (К. – Переяслав-Хмельницький, 2012), яка значно доповнює та оновлює знання про політико-адміністративну, господарську, військову та благодійну діяльність П. Калнишевського [20].

Монографія становить комплексне дослідження, і, насамперед, викликає інтерес широкою джерельною базою, досконалим опрацюванням архіву Коша Нової Запорозької Січі (ЦДІАК, ф. 229) (15 позицій), систематизацією опублікованих документів, мемуаристики та епістолярних джерел (32 позиції). Також автори використали найновіші видання про П. Калнишевського, зокрема спеціальну літературу, дисертації та автореферати дисертацій, довідкові видання (загалом 210 найменувань). Така сукупність історичної літератури та різноманітність джерел дали змогу максимально правдиво зобразити життєвий шлях та діяльність П. Калнишевського.

Крім того, новизна монографії полягає в оприлюдненні та аналізі матеріалів про політико-адміністративну діяльність кошового, зокрема, у питанні відстоювання прав Запорозької Січі шляхом депутацій до імператорського двору. На думку дослідників, «шлях депутатських звернень, клопотань здавався козацькій адміністрації одним з найоптимальніших. Включення П. Калнишевського до складу депутацій, що вирушали до імператорського двору з 1755 по 1775 рр. свідчили про неабиякі здібності та авторитет, вміння мовою дипломатії, хоча й частково, але розв'язувати потреби Запорозької Січі» [20, с. 67].

Автори переконані, що П. Калнишевський всіляко протистояв російській колонізаторській політиці на теренах Північного Причорномор'я. Оскільки запорозька свобода стояла на заваді централізаторським порядкам, що базувалися на поліційно-кріпосницькому ладі, царський уряд почав проводити політику, спрямовану на обмеження самоврядування та реорганізацію Запорозького війська в інтересах зміцнення імперії: «Наслідками політики російського уряду щодо козацтва стало оточення Запорозжя смугою укріплень і військових поселень, обмеження військової території, роздача запорозьких земель російським та іноземними вельможам» [20, с. 86–87].

Окремий підрозділ роботи присвячений активній участі кошового у запровадженні прогресивних форм господарювання в сільському господарстві. Спираючись на джерельну базу, автори стверджують, що «протидіючи російській колонізації українського півдня, зокрема запорозьких територій, П. Калнишевському вдалося впровадити в життя нову прогресивну систему господарювання, що передбачала розвиток хутірських господарств, створення козацьких зимівників, промислів, зовнішньої та внутрішньої торгівлі» [20, с. 110–111].

Особливу увагу в роботі дослідники звернули на церковно-релігійне життя Запорозької Січі в період правління П. Калнишевського. Вони зібрали багато інформації про набожність кошового, його грошові внески на будівництво храмів, їх оздоблення та великі пожертви на користь української церкви й монастирів. Зокрема, за період Нової Січі Кіш підтримував активні стосунки з монастирями: «Києво-Софійським, Микола-Пустинським, Михайлівським, Видубицьким, Кирилівським Троїцьким та ін.» [20, с. 126].

Цікавим і науково виваженим є розділ про військове мистецтво кошового отамана. Користуючись архівними даними та працями відомих істориків, автори зуміли простежити військові кампанії під керівництвом П. Калнишевського, які були проведені у др. пол. XVIII ст. Зокрема, це участь у військових походах 1768–1774 рр., які були успішними, оскільки завдяки допомозі запорозького війська російській армії вдалося захопити Кримський півострів та витіснити звідти турків. Як стверджують дослідники, за «бойові заслуги в кампанії 1770 р. військо Запорозьке було нагороджене грамотами, а кошовий отаман – золотою медаллю з діамантами» [20, с. 150]. Водночас, підкоривши Кримське ханство, стверджують вони, і, таким чином, забезпечивши собі там панування, російський уряд вважав, що «Запорозжя вже втратило своє значення форпосту в боротьбі з турецько-татарською агресією, а запорозькі козаки не становлять цінності як військова сила» [20, с. 152]. Тому, Катериною II було прийнято рішення знищити Січ, і в травні 1775 р. війська під командування генерал-майора П. Текелія зайняли територію козаків і реалізували наказ імператриці.

Підсумовуючи, вчені наголошують, що «доля останнього кошового отамана є досить символічною в історії боротьби українського народу за право на самовизначення, оскільки саме розправа над П. Калнишевським зайвий раз засвідчила те, що могла вчинити Російська імперія з нескореним народом та його прагненням до свободи» [20, с. 165].

Крім фундаментальних напрацювань, дослідники Коцури постійно збагачують та оновлюють інформацію про свого славетного земляка в фахових збірниках, матеріалах конференцій, науково-популярних виданнях, інтернет-ресурсах [1–20]. Зокрема, за нашими підрахунками приблизно за 20 років ними було підготовлено та оприлюднено близько 120 наукових публікацій про П. Калнишевського.

Велика заслуга у розвії цієї важливої теми належить професору А. Коцуру, члену Українського історико-культурного товариства імені П. Калнишевського. Коло його наукових інтересів не обмежується питаннями історії життя кошового, дослідник також торкається історіографічних, історіософських проблем теми [6; 8]. При цьому, він уміло застосовує спеціальні методи джерелознавчого та архівознавчого, структурно-функціонального, ретроспективного аналізів. Так, впродовж 2003–2008 рр. А. Коцур підготував та видрукував низку своїх досліджень про останнього кошового в найавторитетніших фахових журналах України, а також науково-популярних виданнях [1–14]. Ці праці вкотре привернули увагу сучасного суспільства до з'ясування феномену благодійності загалом, так і в діяннях П. Калнишевського зокрема. Крім особистого внеску у розробку теми, А. Коцур зацікавлює та залучає до її вивчення своїх учнів. Так, 2008 р. під його керівництвом була підготовлена й успішно захищена кандидатська дисертація Ю. Шовкуна «Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського» [21].

До вивчення та оцінки різнопланової діяльності П. Калнишевського долучилася і донька А. Коцура, Віта Коцур, яка 2014 р. захистила кандидатську дисертацію по темі «Благодійність козацької старшини (середина XVII–XVIII ст.): сучасна українська історіографія» [17]. Важливо те, що дослідниця проаналізувала відображення істориками світоглядно-морального портрета козацьких керманців у контексті соціокультурного феномена благодійності; на основі широкого і різноманітного історіографічного матеріалу з'ясувала оцінки науковцями дефініцій «благодійність», «доброчинність», «меценатство», «спонсорство», «філантропія» [17, с. 5]. Нею доведено, «що саме термін «благодійність» найбільше відповідає національним традиціям і особливостям цього феномену. Під благодійністю з давніх часів розумілась жалісливість, сердолюбність, співчуття, любов на ділі, готовність робити добро кожному, м'якосердність» [17, с. 11]. В одному з розділів дисертації акцентується увага на історіографії благодійності П. Калнишевського.

Ще будучи аспіранткою, В. Коцур підготувала низку історичних та історіографічних статей про благодійну діяльність П. Калнишевського [15–18]. Приміром, у статті «Внесок кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського в церковне будівництво» дослідниця вірно зазначає, що «благодійна діяльність П. Калнишевського – прояв суспільних відносин конкретного історичного періоду, соціокультурний феномен свого часу. Піклуючись про долю церкви, виділяючи значні кошти на спорудження храмів, відстоюючи інтереси духовенства на Січі, надаючи фінансову підтримку, тим самим він залишив помітний слід в історії. Благодійність П. Калнишевського повинна служити важливим і корисним досвідом для нинішнього покоління, а її вивчення повинно тривати» [18, с. 277].

Таким чином, проаналізувавши науковий доробок про останнього кошового отамана Війська Запорозького П. Калнишевського дослідників Коцурів нами зроблено низку узагальнень: по-перше, встановлено, що вчені займаються вивченням та популяризацією діяльності свого земляка П. Калнишевського понад 20 років. Протягом цього часу ними було написано та опубліковано близько 120 наукових праць про нього, з них 3 монографії. Більшість публікацій були видруковані у фахових та науково-популярних журналах, а також оприлюднені на всеукраїнських та міжнародних конференціях та інтернет-ресурсах; по-друге, всі їхні наукові роботи базуються на широкій джерельній базі, зокрема маловідомих архівних матеріалах, документах і спеціальній літературі; по-третє, сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії дослідники займають не лише провідні позиції у вивченні життя та діяльності П. Калнишевського, але й створили його власний унікальний портрет. Останній кошовий Запорозької Січі в їхніх публікаціях правомірно постає в образі героя свого часу, який зумів у складних геополітичних умовах, коли Гетьманщина втрачала свою незалежність, реформувати Січ з суто військового осередку в адміністративно-політичну одиницю з розвинутою різноплановою інфраструктурою. Крім того, їм вдалося доповнити образ П. Калнишевського як благодійника і надійної опори та захисника української церкви.

Водночас, на нашу думку, при вивченні життя та діяльності П. Калнишевського ще залишаються «білі лакуни», які стосуються його походження, років народження та початкового періоду життя. Тому, сподіваємося, що у своїх подальших дослідженнях відомі в Україні та за її межами українські історики Коцури продовжать вивчати цю надзвичайно важливу та актуальну тему.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коцур А. Благодійність і меценатство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. Коцур, Г. Коцур. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/42741/18-Kotsur.pdf>.
2. Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А. Коцур // Україна молода. – 2003. – 30 жовт.
3. Коцур А. Добродійство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ромнах) / А. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 5–13.
4. Коцур А. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с.
5. Коцур А. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський і духовне життя України / А. Коцур // Актуальні проблеми історії України: від минувшини до сьогодення: Матеріали науково-практичної конференції. – Коломия, 2008. – Ч. 1. – С. 4–11.
6. Коцур А. Меценатська діяльність доби козаччини: історичний досвід церковного будівництва / А. Коцур, Г. Коцур // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2005. – Вип. 240–241. Філософія. – С. 66–70.
7. Коцур А. Найтрагічніший кошовий отаман Запорозької Січі П.І. Калнишевський / А. Коцур // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 108–112.
8. Коцур А. Особливості української історіографії XVIII ст. / А. Коцур // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. – Київ; Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 230–242.
9. Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звітяги, добродійства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 19 серп.
10. Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звітяги, добродійства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 27 серп.
11. Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звітяги, добродійства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 2 верес.
12. Коцур А. Последний кошевой Запорожской Сечи Петр Калнышевский и донское казачество (1765–1775 гг.) / А. Коцур // Взаимоотношения донского и запорожского казачества: история и современность. – Краснодар, 2007.
13. Коцур А. Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтвіці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 10–14.
14. Коцур А.П. Шлях на Голгофу: Від кошового Петра Калнишевського до СВУ / А.П. Коцур, В.П. Коцур. – К.: Хрещатик, 1996. – 82 с.
15. Коцур В. Благодійна діяльність у житті кошового отамана П. Калнишевського: українська історіографія / В. Коцур // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 62–65.
16. Коцур В. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський – благодійник і будівничий / В. Коцур [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://teoriapractica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2013/10/istoriya/kotsur.pdf.
17. Коцур В.А. Благодійність козацької старшини (середина XVII–XVIII ст.): сучасна українська історіографія / В.А. Коцур.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Переяслав-Хм., 2014. – 20 с.
18. Коцур В.А. Вклад кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского в церковное строительство / В.А. Коцур // Теория и практика общественного развития: Научный журнал. – Краснодар: Издательский дом «ХОРС», 2013. – № 10. – С. 276–278.
19. Коцур В.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського) / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – К.; Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – 360 с.
20. Коцур Г.Г. Петро Калнишевський: нескорений духом: Монографія / Г.Г. Коцур, Ю.І. Шовкун. – К.-Переяслав-Хмельницький: Книги – XXI, 2012. – 184 с.
21. Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського / Ю.І. Шовкун.: Автореф. дисна здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: 07.00.01 – Історія України. – Переяслав-Хм., 2008. – 20 с.

© Оксана Высовень
(Переяслав-Хмельницький)

НАУЧНАЯ ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННЫМИ ИССЛЕДОВАТЕЛЯМИ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОСЛЕДНЕГО КОШЕВОГО АТАМАНА ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО (1691–1803)

Статья посвящена историографическому обзору трудов о последнем кошевом атамане Войска Запорожского Петра Калнышевского, в частности, его земляков исследователей братьев Коцуров (профессоров Виктора Петровича и Анатолия Петровича). Установлено, что ученые занимаются изучением и популяризацией деятельности П. Калнышевского более 20 лет. В течение этого времени ими было написано и опубликовано около 120 научных работ о кошевом, из них 3 обобщающие монографии. Анализ их научного наследия показал, что на современном этапе исследователи не только занимают ведущие позиции в изучении жизни и деятельности П. Калнышевского, но и создали собственный уникальный его портрет, представив кошевого в образе героя своего времени, который сумел в сложных геополитических условиях, когда Гетманщина теряла свою независимость, реформировать Сечь с чисто военной организации в административно-политическую единицу с развитой инфраструктурой, дополнить образ П. Калнышевского как благодетеля и защитника украинской церкви.

Ключевые слова: исследователи Коцуров, кошевой атаман Войска Запорожского Петр Калнышевский, Новая Сечь, военная и культурно-благотворительная деятельность, историография.

© Oksana Vysoven
(Pereyaslav-Khmelnytsky)

THE SCIENTIFIC POPULARIZATION OF LIFE AND ACTIVITY OF PETRO KALNYSHEVSKY, THE LAST KOSHОВОI OTAMAN OF THE ZAPOROZHIAN ARMY, MADE BY MODERN RESEARCHERS (1691–1803)

The article is dedicated to the historiographical review of literature devoted to Petro Kalnyshevsky - the last Koshovoi Otaman of the Zaporozhian Army. This review was made by the following researchers: professors Victor and Anatoliy Kotsur. These scientists have been investigating and popularizing P. Kalnyshevsky's activity for more than 20 years. They wrote and published over 120 scientific publications about P. Kalnyshevsky, including 3 monographs. Most of the articles were published in scientific periodicals, at Ukrainian and International conferences and on the Internet. All their scientific publications are based on the profound information source, on unique archival materials, documents and specialized literature. The analyses of their research proved that they are not only one of the leading investigators of life and activity of Petro Kalnyshevsky but they also created his unique portrait. They describe the last Koshovoi Otaman of the Zaporozhian Army as the hero of that time who, despite of the difficult geopolitical conditions when the Cossack Hetmanate had lost its independence, managed to transform Zaporozhian Sich from military unit to political one with developed infrastructure. Moreover, these researchers depict P. Kalnyshevsky not only as a political figure but also as philanthropist and protector of Ukrainian church.

Key words: The Kotsurs, researchers, the last Koshovoi Otaman of the Zaporozhian Army Petro Kalnyshevsky, New Sich, military and cultural-beneficial activity, historiography.

До редакції надійшла 29.02.2015.

УДК 069(477.52):929 Калнишевський

© Іван Абаровський
(Недригайлів)

П.І. КАЛНИШЕВСЬКИЙ У ПАМ'ЯТІ ЗЕМЛЯКІВ

Подается краєзнавча інформація про вшанування земляками пам'яті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Зокрема, акцентується увага на діяльності музею П. Калнишевського в Пустовійтівці, його фондах; будівництві храму П. Калнишевського та відкритті пам'ятника запорозькому козацькому керманичу в Недригайлові тощо.

Ключові слова: кошовий отаман, П. Калнишевський, музей, експонати, храм, православна церква, пам'ятник.

Важко переоцінити історичну вагу постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського для піднесення держав-

ницьких ідей, відновлення прав і вольностей українського народу, посилення ролі місцевого самоврядування [1].

У незалежній Україні повернулося із забуття славне ім'я уродженця Посульського краю. На вшанування його пам'яті в селі Пустовійтівка (Роменський р-н, Сумська обл.) створений історико-меморіальний комплекс П. Калнишевського. Діє в Пустовійтівці і музей П. Калнишевського, що входить до структури Державного історико-культурного заповідника «Посулля». У залах музею експонується багато матеріалів, що розповідають про історію Калнишевого краю, тернистий життєвий шлях останнього кошового отамана Запорозької Січі.

Серед оригінальних експонатів – артефакти первісних, скіфських, слов'янських часів, знамените на весь світ Євангеліє, подароване П. Калнишевським Пустовійтівській церкві в 1762 р. [2].

Набожний кошовий не лише споруджував власним коштом величні християнські храми, але й дбав про їх художнє оформлення: замовляв різьблені іконостаси, ікони, коштовний церковний посуд, хрести, ризи, книги. На його замовлення виготовлене для Січової церкви двопудове Євангеліє, вартістю близько тисячі російських рублів, рясно оздоблене золотом, сріблом та коштовним камінням. Відомий його щедрий дарунок (коштовний церковний посуд із срібла з позолотою) Єрусалимському патріарху для храму Гроба Господнього [3].

Унікальна колекція зброї XVII–XVIII ст. – артилерія, представлена гарматою та мортирою. Саме гармата дуже зручна для ведення ближнього бою. Такі гармати – винахід козацтва, що через 100 років еволюціонував у розповсюджений в європейських арміях лафет.

П. Калнишевський володів цією зброєю і мав неабиякий хист стратегії і тактики ведення бойових дій. Зважаючи на такі якості, він неодноразово очолював різні військові загопи козаків, які ходили в небезпечні походи проти турок і татар [4].

У 2004 р. І. Рішняк – народний депутат України IV скликання (2002–2005 рр.) подарував музею картину художника з Житомирщини П. Кучука «Соловецький в'язень» [5].

Експонуються, оформлений в стилі петриківського розпису, портрет П. Калнишевського, який подарував музею художник Ф. Панко, портрет кошового роботи сумської художниці С. Пушкар.

Окремий розділ експозиції присвячений вшануванню пам'яті видатного земляка. Інтерес викликає відтворений інтер'єр соловецької тюремної камери, в якій 25 років страждав нескорений отаман, копія надгробку з його соловецької могили.

Доля П. Калнишевського була таємницею до середини XIX ст. Сьогодні його ім'я є одним із

чинників духовного відродження. Тому для кожного українця стають святими пам'ятні місця і реліквії, пов'язані з ним.

Свято бережуть пам'ять про останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського і в районному центрі Недригайлів, що на Сумщині. На честь легендарної постаті, завдячуючи братам Віктору Андрійовичу та Петру Андрійовичу Ющенкам, було побудовано храм Праведного Петра Багатостраждального Калнишевського, також в центрі містечка зведено йому пам'ятник.

Будучи Президентом України, В. Ющенко у Великодній день 26 квітня 2008 р. відвідав рідну Хоружівку і виконав свою основну місію, в Недригайлові у сквері Скорботи і Слави, як і обіцяв, узяв участь у закладанні наріжного каменя для спорудження храму.

Тоді Віктор Андрійович показав землякам графічне зображення майбутнього храму і зауважив, що подібну святиню, у свій час, гетьман Іван Мазепа побудував у Мгарському монастирі.

Після літургії до Президента зі словами подяки звернулися Єпископ Сумський та Охтирський УПЦ Київського патріархату Мефодій та директор Недригайлівської школи Т. Гузь. Вони дякували йому за велику працю по впровадженню в українській державі духовності, відстоювання правди на нашій древній козацькій землі, про можливість у школах викладати християнську етику, привчати дітей до святинь, відвідувати церкви сусідніх міст тощо [3; 6].

Та найголовніше те, що Недригайлівський храм, зруйнований в роки войовничого розгулу атеїзму, став зароджуватися саме у день Воскресіння Христового і майже на тому місці, де він височів раніше.

Слід зазначити, що дискримінація духовенства після приходу комуністичного режиму до влади, повсякденні утиски з боку його різних прислужників, відкрите пограбування Божих храмів і фізичне знищення їх служителів призвело до того, що багато священників під тиском зрікалися духовного сану. У 1928 р. 179 осіб, 1929 – 439, 1930 – 2 тис. Навіть, починаючи з 1957 р. число парафій в Україні постійно зменшувалося, і на 1 січня 1960 р. загальне число православних громад становило вже 8679. Переломним для долі церкви став 1960 р., коли було закрито 747 парафій. Темпи «боротьби» зростали. Лише за друге півріччя 1961 р. в Україні закрито понад 850 церков, у тому числі й Митрофанівську у Недригайлові. А загалом з 1960 по 1965 рр. закрито 4165(!) церков. Жодних не залишено, з 24-х діючих, і на Недригайлівщині. Причому, знімалися з обліку (в подальшому перетворюю-

валися на склади), навіть, пам'ятки архітектури. Після виступу М. Хрущова на січневому 1961 р. пленумі ЦК КПРС, на якому глава держави назвав збереження подібних пам'яток непотрібною та марною справою, вже в червні цього ж року Рада Міністрів УРСР вилучили зі списку пам'яток 364 об'єкти. Незабаром, за поданням виконкомів, було знято з обліку ще 378 храмів [7].

Невдовзі, за наполяганням і клопотанням Свято-Миколаївської парафії УПЦ КП селища, був розроблений проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки їм. Відповідне рішення затвердила 25 сесія V скликання Недригайлівської селищної ради від 10 березня 2008 р. Незабаром Акт вибору земельної ділянки на будівництво храму підписали члени комісії: М. Мельніков – перший заступник голови райдержадміністрації, В. Циганій – начальник відділу містобудування та архітектури, О. Щербак – начальник відділу земельних ресурсів, В. Черенков – головний державний санітарний лікар району, С. Максименко – селищний голова, О. Шаповаленко – начальник цеху газового господарства, Г. Бузов – начальник цеху електрозв'язку та ін.

Погодившись з висновками районної комісії, дав дозвіл на будівельні роботи з дотриманням вимог законодавства, зокрема законів «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини», начальник управління культури Сумської обласної держадміністрації В. Деркач. З документацією на будівництво величного храму були знайомі члени верховного духовенства в Сумах та Києві. На що беззаперечно погодилися [8].

Того ж року, після довгих і затяжних вирішень питання – де ж саме будувати храм, 24 серпня розпочалося будівництво. Адже одні не хотіли, аби культова споруда стояла поруч з проклятим 3-х поверховим будинком, побудованим на місці зруйнованої церкви, в якому розміщався районний комітет комуністів та райвиконкомів. Інші вважали, що новобудова зруйнує досить привабливий інтер'єр райцентрівського скверу. А були й такі, які просто не хотіли, щоб у Недригайлові зводили духовний храм Київського патріархату. Але якби там не було, тендер на будівництво об'єкту, вартістю понад 10 мільйонів гривень, виграла холдингова акціонерна компанія «Київміськбуд», який очолює Г. Алфайдзе (головний інженер Ю. Ольчедаївський). Архітектор новобудови С. Ткачов [9].

Водночас з початком будівництва храму було засновано й благодійний фонд «Духовне відродження Недригайлівщини», який очолює Г. Сендецький. Допомагав вирішувати організаційні питання О. Кірний.

Та найбільша ноша випала виконробу цієї компанії, який очолював будівництво у Недригайлові, В. Гопасі. Слід зауважити, що всі будівельні роботи виконувалися лише силами робітників «Київміськбуду». До того ж, будівельники набиралися з числа місцевих спеціалістів та підсобних робітників. На будівництво храму було вкладено 670 м³ бетону, 260 тисяч цегли, понад 70 тонн металоконструкцій, близько 10 тонн міді (на покриття споруди), 1050 м² зовнішніх стін споруди утепленого пінопластеролом, після чого оштукатурено по сітці і пофарбовано.

Це далеко не повний перелік тих робіт, які виконали будівельники очолювані Віктором Вікторовичем. Добросовісно трудилися на зведенні храму М. Горпинченко, А. Рижков, А. Шрамко, О. Швидкий, М. Заборнюк, Л. Супрун та ін.

– Завжди знаходили підтримку і відчували допомогу, – пригадує ті роки Віктор Вікторович, – від голови райдержадміністрації О. Коренева. Двері до нього для нас були завжди відчинені (та, мабуть, не лише для нас).

Частими гостями, на будівельному майданчику, надаючи практичну допомогу, були архітектори В. Циганій, М. Шелудченко та Д. Кваша. Знаходив час, щоб побути на новобудові отець Валерій. Він одночасно контролював будівництво трьох канонічних закладів – в Костянтинові, Курманах і Недригайлові.

Протягом усього часу перебування будівельників у Недригайлові, смачні обіди, сніданки та полудники готували в приватному кафе «Орхідея», де господарем є С. Тимошенко. Постійно друкували матеріали про хід будівництва церкви журналісти місцевої районної газети «Голос Посулля» І. Скрипченко, Ж. Абаровська, Т. Ярмоленко, Н. Постоєнко, Л. Слиш та ін. [10; 11].

– Найбільшу допомогу отримував при зведенні потужної новобудови від начальника комунального підприємства «Недригайлівводосервіс» А. Лісового та директора благодійного фонду «Духовне відродження Недригайлівщини» Г. Сендецького, – підсумовує, відновлюючи в пам'яті факти минувшини, виконроб В. Гопаса.

І ось, 27 жовтня 2010 р., біля чудової архітектурної окраси в центрі Недригайлова відбулося освячення накупольних хрестів. Новозведена культова споруда має право називатися Собором, адже має п'ять куполів і відповідну кількість хрестів.

Незважаючи на холодний осінній день з дрібним дощиком, на урочистості зібралось багато людей. Богослужіння з молебнем очолює єпископ владика Мефодій. З ним прибуло

чимало супроводжуючого священства із Сум та церков району. Після урочистого відкриття зібрання селищним головою С. Максименком, з вітальним словом до присутніх звернувся голова райдержадміністрації О. Коренев та В. Петльований, який очолював райдержадміністрацію донедавна.

2 листопада надпотужним 120-тонним краном розпочалося підняття куполів та встановлення хрестів на соборі. Робота не з легких та й погода вносила свої вітряні та дощові корективи. Тому того дня вдалося поставити лише 3 куполи.

Наступного дня поставлені останні два куполи. Хвилюючим було підняття найбільшого – центрального. Народу, як і попереднього дня, зібралось багато. Всі були свідками такого рідкісного видовища. І раптом, коли останній хрест був закріплений на куполі, затягнуте хмарами небо в одному місці просвітліло. Неначе велетенське око визирнуло на диво новозбудованого храму. У відповідь мідне покриття церковних бань заграло над приємними фарбами, точнісінько помаранчевим кольором!

У надвечір'я цього дня з такої нагоди до Недригайлова з Києва разом із редактором газети «Україна молода» М. Дорошенком завітав В. Ющенко. Оглянувши будівництво ззовні, побувавши в середині, Віктор Андрійович дякував будівельникам і виявив бажання сфотографуватися з ними, а потім із тими, хто був поруч з ним.

Описуючи відгомін тих подій журналіст місцевої газети «Голос Посулля» Ж. Абаровська тоді писала «Наші славні предки козаки в своїй військово-патріотичній діяльності шанобливо ставилися до православної християнської віри. І будували в Україні чимало козацьких храмів – з'явився навіть новий стиль в архітектурі, так зване козацьке барокко. Знаменитий наш земляк, останній кошовий Запорізької Січі Петро Калнишевський своїм коштом спорудив багато храмів, один з яких кілька років тому відреставрований у рідному його селі Пустовійтівка Роменського району. Наслідуючи приклад Петра Івановича Віктор Андрійович споруджує храм у Недригайлові – чудовий, остільки в тому ж таки стилі козацького бароко. А остільки не так давно наш предок причислений до лику святих, то Віктор Андрійович висловив побажання назвати храм іменем Петра Калнишевського. Це перший такий випадок, адже ті кілька церков, які кошовий збудував, у народі прозивають Калнишеви́ми, але мають інші офіційні назви» [12].

18 грудня в новозбудованому храмі святого багатостраждального Петра Калнишевського в центрі Недригайлова вперше відбулося велике

Богослужіння, яке очолив єпископ Сумський та Охтирський Української православної церкви Київського патріархату владика Мефодій. Йому допомагали в службі священники, які прибуло з ним із Сум, а також тут зібралися настоятелі храмів Київського патріархату з Недригайлівського району.

Незважаючи на незавершене будівництво, до храму прийшло й приїхало багато людей з райцентру, навколишніх сіл, а також від сумської та роменської козацьких організацій, учителі та школярі, працівники різних місцевих організацій, пенсіонери. Церковний хор храму був підсилений працівниками галузі культури. Трансляція служби через радіотехніку велася й назовні церкви, тому багато хто в центрі Недригайлова чув релігійні піснеспіви.

Після закінчення Богослужіння владика Мефодій звернувся до прихожан з проповіддю. Оскільки був день пам'яті преподобного Сави Освяченого, то єпископ розповів про сподвиницьке життя цього святого, приклад, який подають мирянам угодивши Господу. Він висловлював велике задоволення з приводу того, що в нашому селищі з'явився такий храм, дякував В. Ющенку, коштом родини якого ведуться роботи, та іншим причетним до будівництва людям. Владика нагородив церковними грамотами велику групу найбільш активних благодійників, будівельників, прихожан – тих, хто дбає про красу Божого Дому. Минав час. Роботи на будівельному майданчику завершувалися.

І ось 17 вересня 2011 р., суботнього погожого дня до Недригайлова приїхав Святійший Патріарх Філарет, Предстоятель УПЦ Київського Патріархату для освячення чудового новозбудованого храму Петра Калнишевського. О 10 годині його зустрічали керівники району на чолі з головою райдержадміністрації О. Кореневим, селищним головою І. Остапчуком та більше тисячі мирян, що прибули не лише з сіл району, а й гості з інших міст.

Патріарх Філарет завершив чин освячення новозбудованого козацького собору Святого Праведного Петра Багатостраждального Калнишевського та відслужив Божественну Літургію у храмі, здійснив Хресний хід. Предстоятелю співслужили: архієпископ Білгородський і Обоянський Іоасаф, єпископ Сумський і Охтирський Мефодій, єпископ Харківський і Богодухівський Лаврентій, єпископ Чернігівський і Ніжинський Іларіон, єпископ Вишгородський Агапій, єпископ Конотопський Афанасій, настоятель храму протоієрей Василь Шевчук, а також чисельне духовенство Сумської єпархії.

По завершенню Богослужіння Святійший Владика виголосив змістовну проповідь, звернувся до віруючих з повчальним словом, а також відзначив важливу роль у справі побудови цього храму та нагородив Президента холдингової акціонерної компанії «Київміськбуд» П. Шилюка – орденом Христа Спасителя. Патріарші грамоти з рук Філарета того дня отримали Г. Алфаїдзе, В. Гопаса, С. Ткачов та Г. Сендецький. Подяками підписаними Єпископом Мефодієм Владикою Сумського єпархіального управління, були нагороджені Г. Сендецький, В. Сапсай, О. Коренев, В. Петльований, С. Ткачов, П. Ющенко, Г. Динник, М. Звязка, В. Бовда, Г. Алфаїдзе, отець Валерій (в миру Валерій Шелудченко) та ін. Після чого прихожани і гості подарували церкві ікони.

Єпископ Сумський і Охтирський Мефодій подякував Святійшому Патріарху Філарету, архієреям, духовенству та віруючим за радість спільної молитви, піднесеної до Господа в святковий день. Народний депутат П. Ющенко передав у новозбудований храм старовинну Плащаницю, яка стала символом віри та відродження духовності.

Проектно-кошторисна документація на будівництво православної церкви розроблена на підставі затверджених замовником ескізів передпроектних опрацювань. У відповідності із завданням на проектування, яке затвердив замовник. Церква за архітектурним виглядом має хресто-купольну схему, що відповідає богослужному призначенню і сакральний архітектурний вигляд.

Вона являє собою двоповерхову будівлю без підвалу. Основою споруди є монолітний фундамент. Стіни та колони з керамічної цегли. Для виготовлення куполів застосовували металевий каркас з покриттям листовою міддю, вікна – металопластикові з відливками з листової міді.

Площа листової міді відливів на всі архітектурні елементи фасаду складає 208 м², цоколь опоряджений каменем (пісчаником) на площі 63 м², водовідвід виконано з пластикових труб з виготовленням воронки з листової міді і кріпленням їх в місцях прийому води.

Біля головного входу у храм виготовлено майданчик для проведення культових заходів та відпочинку прихожан з розрахунку 0,2 м² на одну людину. Згідно з завданням на проектування храм запроєктований на 100 місць, площа майданчику перед головним входом дорівнює 80 м². Навколо храму забезпечено круговий обхід для проходження Хресного ходу під час церковних свят, а також орієнтація храму визначена у відповідності церковних вимог. Дороги

майданчику та обхід навколо храму з твердого покриття.

Дорожній рух на зазначеній ділянці вулиці відсутній. Для паркування автомобілів прихожан передбачено використання існуючого майданчика з твердим покриттям з боку приміщення районної бібліотеки. На шляху від парковки до церкви люди не пересікають проїжджу частину.

Основними частинами храму є: іконостас, вівтар, середня частина храму, бічні приділи, притвір, паперть, престол, жертвник, горне місце, соля, амвон, місце кліросу.

Церква виконана у стилістиці канонічної храмової архітектури, якій відповідає стриманий та величний стиль у відповідності до молитовного призначення храму.

Церкву запроєктовано відповідно до критеріїв архітектурної виразності православного храму, який відповідає символічному відображенню духовного образу споруди та послідовності традиціям українського бароко. Даний проект є індивідуальний. На другому поверсі будівлі розміщений майданчик для хору. Площа забудови – 324 м², будівельний об'єм – 4500 м³.

Фундаментом є залізобетонна монолітна плита з ребрами. Основою під фундамент є піщана подушка.

Стіни та стовпи виконані з армованого цегляного мурування, з керамічної цегли на цементно-пісчаному розчині. Мурування стін виконані зі складними архітектурними деталями.

Зовні стіни утеплені пінополістиролом товщиною 30мм, архітектурні деталі 50 мм. Площа утеплення фасадів складає 1050 м².

На відмітці +7300 мм по периметру стін виконано монолітний залізобетонний пояс товщиною 300 мм. На цегляних стовпах на тій же відмітці закладено з.б. монолітні подушки товщиною 300 мм. У монолітний пояс попередньо встановлено металеві закладні вироби для кріплення металевих конструкцій.

Конструктивну основу хрестово-купольного храму складає арочно стійкова система. Попружні арки, що спираються на зовнішні стіни та центральні стовпи є основою циліндричних зводів, що утворюють хрест. На центральні попружні арки спирається центральний світловий барабан. Проміжні арки розділяють склепінчасту систему покриття на модулі, які створюють менші та більші зустрічні склепіння. Всі конструкції арок виконані з профільного чорного металу у вигляді склепінчастих зварювальних ферм. Світлові барабани складаються з металевих стійок з'єднаних між собою зварними металевими кільцями. Конструкції маківки складаються з

мачти, до якої кріпляться металеві зварні ферми складної конфігурації. Всі просторові конструкції кріпляться між собою просторовими зв'язками.

Зовнішніми елементами жорсткості є пілястри та монолітний пояс. Висота найвищого куполу 29,8 м. Хрест виконаний металевим зварюваними і закріплений в полості мачти маківки теж зварюванням.

Вентиляція покрівлі здійснюється через вентиляційні «грибки», виготовленні з мідного листа і вмонтовані в конструкцію будівлі.

Четвертий рік служить у храмі Калнишевського протоієрей отець Василь (в миру Василь Михайлович Булельо). Він далеко не перший серед священників Свято-Миколаївській парафії в Недригайлові УПЦ КП, але за час своєї роботи він зробив стільки добрих справ для своїх мирян, скільки не вдалося всім попереднім разом.

У його обов'язки, з парафією, входило оформлення технічної документації на храм, виготовлення актів на землю (до цього церква сплачувала кошти за оренду), підключення до новобудови електроенергії тощо. На сьогодні всі ці питання вирішено. В храмі особисто о. Василем виготовлено подіум для олтаря, семисвічник, іконостас, обладнано кімнату для хрещення дітей, придбано дві дарохранителіці, чашу для причастя. Естетично оформлений храм не порівняти з тим в якому стані приймав о. Василь його в 2012 р. На майбутнє в нього багато планів. Дай Боже щоб вони збулися.

23 жовтня 2012 р. у Недригайлові відбулося кілька значних заходів, які були об'єднані навколо урочистого відкриття на центральній площі селища пам'ятника останньому кошовому Запорозької Січі Петру Калнишевському. Ініціаторами його встановлення і реалізаторами задуму виступили брати Віктор Андрійович та Петро Андрійович Ющенки.

Учасники святкового дійства спочатку направилися до храму. По обидва боки від пошанної килимової доріжки вишикувалися представники духовенства, різних осередків українського козацтва, прихожани церковної общини, недригайлівці й приїжджі з населених пунктів нашого району та з-за його меж. Квітами, короваем та піднесеними словами вітають вони високих гостей: Предстоятеля Української православної церкви Київського патріархату митрополита Філарета, народних депутатів України П. Ющенка, Ю. Кармазіна, Г. Омельченка, экс-президента В. Ющенка та супроводжуючих їх високопосадовців.

Настоятель храму святого Петра Багатостраждального Калнишевського отець Василь звертається до митрополита з пошанними словами і запрошує очолити Богослужіння.

Після завершення молитви велелюдне зібрання перемістилося на центральну площу Недригайлова, де пам'ятник останньому кошовому Запорозької Січі П. Калнишевському був накритий білим простирадлом, яке потім урочисто зняли. Центральна площа селища заповнилася помаранчевими прапорами з символікою партії «Наша Україна», в багатьох симпатиків цієї політичної сили та особливо братів Ющенків було сильне відчуття дежавю і яскраві спогади про Майдан 2004 р. І ось основне дійство переміщається на сцену. Хмари прориваються то осінньою мжичкою, то величезними повними краплями. В. Ющенко коротко викладає свою промову про національну гідність, українську ідею, тісно пов'язуючи це з іменем Петра Калнишевського, і висловлює велике задоволення з приводу встановлення в центрі Недригайлова пам'ятника. Про необхідність піднесення українського духу говорять також народні депутати України П. Ющенко, Г. Омельченко, а також автори пам'ятника – академік, народний художник України, лауреат Шевченківської премії А. Гайдамака та скульптор П. Дроздовський, які теж прибули на відкриття, представники козацької старшини. Відбувся концерт, який складався з духовної частини – юні студенти семінарії співали молитви і псалми, та світської – козацький вокальний колектив пісенно славив українство.

Закінчилося велелюдне дійство гарячим кулішем, яким пригощали всіх бажуючих. Польова кухня розміщала на стадіоні культурно-спортивного комплексу.

Нині в Недригайлівському краєзнавчому музеї знаходиться копія пам'ятника П. Калнишевському (у зменшеному вигляді), яку подарував скульптор П. Дроздовський. Відвідувачі музею можуть придбати тут магнітики із світлинами церкви Петра Калнишевського та його пам'ятника в Недригайлові.

То ж нехай славна історія Недригайлова, Ромнів, села Пустовійтівки, життя і діяльність останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського стане тим підґрунтям, на якому зростуть нові покоління, підніметься новий світлий подих душі, в якому не буде місця лихому чи злому. Нехай непохитною залишається віра у непереможність української нації, всепереможність Добра і Справедливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коцур В.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – К., 2004. – С. 3.
2. Наука і суспільство. – 2015. – № 7–8. – С. 53–54.
3. Кулиняк Д.І. Од Калниша вісті / Д.І. Кулиняк. – К., 2001. – С. 8-9.
4. Коцур Г.Г. Петро Калнишевський: нескорений духом: Монографія / Г.Г. Коцур, Ю.І. Шовкун. – К.- Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 132.
5. Іващенко О. Повертається Калниш із небуття / О. Іващенко // Вісті Роменщини. – 2009. – 6 черв.
6. Голос Посулля. – 2008. – № 35. – С. 1.
7. Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного. – К., 1999. – Т. 3. – С. 103.
8. Висновок. До проекту землеустрою щодо відведення ділянки на території Недригайлівської селищної ради від 21. 04. 2008 р. [Поточний архів НРР].
9. Архітектурне рішення 22–08-АР. Гол. архітектор С.В. Ткачов.
10. Голос Посулля. – 2010. – № 105. – С. 4.
11. Голос Посулля. – 2012. – № 116. – С. 2.
12. Голос Посулля. – 2010. – № 106. – С. 1.
13. Фонди Державного історико-культурного заповідника «Посулля». Акт передачі Крижанівським «Євангелія Калнишевського» до РКМ. 1936 р.

© *Иван Абаровский*
(*Недригайлов*)

П. И. КАЛНЫШЕВСКИЙ В ПАМЯТИ ЗЕМЛЯКОВ

Подается краеведческая информация о чествовании земляками памяти последнего кошевого атамана Запорожской Сечи П. Калнышевского. В частности, акцентируется внимание на деятельности музея П. Калнышевского в Пустовойтовке, его фондах; строительстве храма П. Калнышевского и открытии памятника запорожскому казацкому руководителю в Недригайлове, тому подобное.

Ключевые слова: кошевой атаман, П. Калнышевский, музей, экспонаты, храм, православная церковь, памятник.

© *Ivan Abarovsky*
(*Nedryhayliv*)

P. KALNYSHEVSKY IN MEMORY OF COUNTRYMEN

It is presented the regional studies about honoring by countrymen the memory of the last ataman of the Zaporozhian Sich P. Kalnyshevsky. In particular, the attention is focused on P. Kalnyshevsky museum activity in Pustoviytivka, on its funds; on P. Kalnyshevsky construction of the temple and opening the monument of Cossack leader in Nedryhayliv and so on.

Keywords: kish ataman, P. Kalnyshevsky, museum, exhibits, church, the Orthodox Church, monument.

До редакції надійшла 12.01.2016.

УДК 069(477.52):929 Калнишевський

© *Олександр Іващенко*
(*Ромни*)

ВІДРОДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО КОШОВОГО П. КАЛНИШЕВСЬКОГО В ЗАПОВІДНИКУ «ПОСУЛЛЯ»

Висвітлюються питання вшанування пам'яті кошового атамана П. Калнишевського на Посуллі: спорудження йому пам'ятників у м. Ромни та с. Пустовійтівці; щорічне всенародне свято «Калнишева рада»; постійно діючої виставки «Легендарний кошовий» у Роменському краєзнавчому музеї; реставрації Троїцької церкви, спорудженої кошовим у Пустовійтівці ще 1773 р.; відкриття музею на малій батьківщині та Євангеліє П. Калнишевського.

Ключові слова: Посулля, П. Калнишевський, Запорозька Січ, Роменський краєзнавчий музей, Троїцька церква, Пустовійтівка, Євангеліє.

На благодатних теренах Роменщини народився легендарний кошовий атаман Запорозької Січі П. Калнишевський – доблесний воєначальник, мудрий державний діяч, успішний господарник та щедрий благодійник, славне ім'я якого вписане

золотими літерами до героїчних сторінок історії українського козацтва.

П. Калнишевський став очевидцем як відчайдушної спроби визволення України від московського ярма під проводом гетьмана І. Мазепи в

1708–1709 рр., так і усунення від влади російським урядом останнього гетьмана К. Розумовського в 1764 р. на тлі невпинного нищення царизмом незалежності, а згодом – і залишків автономії України. Пам'ятав він руйнацію московськими військами старої Чортомлицької Січі в 1709 р., тимчасові острівці запорозької вольниці в Олешках та на Кам'янці, відновлення і падіння Нової Січі (1734–1775 рр.). П. Калнишевський є єдиним в історії Європи державним діячем, життя якого припадає на три століття і уособлює цілу епоху в розвитку запорозького козацтва.

Затято відстоюючи автономію Запорозької Січі, кошовий потрапив у велику немилість до російської цариці Катерини II і в 1775 р. підступно схоплений генералом Текелієм, закутий у кайдани і поспішно вивезений до Москви. Царські війська після цього захопили, пограбували і до тла зруйнували Січ [1, с. 219–223].

У Москві П. Калнишевського утримували в конторі військової колегії, а влітку 1776 р. без суду і слідства під вартою таємно переправили на довічне ув'язнення до Соловецького монастиря в Архангельську губернію [2, с. 89]. Там, у тісному, задушливому і темному казематі, провів колишній отаман, гордий і нескорений, довгих 25 років.

Лише в квітні 1801 р. новий цар Олександр своїм указом дозволив звільнити кошового з огляду на його старість та як такого, що вже не становив реальної загрози для Російської імперії. П. Калнишевський доживав віку в монастирі простим ченцем, не без гумору зауваживши, що свободою і тут звик насолоджуватись повною мірою.

31 жовтня 1803 р. П. Калнишевського не стало. Похований він у найпочеснішому місці Соловецького монастиря, недалеко від вівтаря соборного Спасо-Преображенського храму [3, с. 23, 26].

Невільницька доля П. Калнишевського була державною таємницею аж до середини XIX ст., тому обростала різними легендами та переказами. Подейкували, що Калниш після розгрому Січі врятувався з московського полону, таємно вивіз запорозькі скарби на Дон чи Кубань, а то й до Західної Європи, збирає потихеньку козацтво і скоро вирушить походом в Україну виганяти москалів та відновлювати козацьку державу [4, с. 78]. У 1848 р. дослідник С. Зарульський в журналі «Чтения Московского общества истории и древностей Российских» вперше зазначив, що останній кошовий був в'язнем Соловецького монастиря [5, с. 149].

1856 р. настоятель Соловецького монастиря архімандрит Олександр, українець за поход-

женням, пізніше єпископ Полтавський, дізнавшись, що в одній з безіменних могил лежить прах його земляка, розпорядився поставити на місці поховання П. Калнишевського кам'яний надгробок – плиту з меморіальним написом, яка збереглася до наших днів [2, с. 100].

Лише після появи досліджень видатних істориків П. Єфименка та Д. Яворницького почалось відродження із забуття славного імені Калниша, замовчуваного царизмом [2, с. 9].

За комуністичного режиму постать мужнього борця за козацьку волю була не в пошані. Нищилися церкви, побудовані його коштом, нищився козацький дух і потяг до свободи. Чудом вдалося зберегти лише Євангеліє з пустовійтівської Троїцької церкви з дарчим написом П. Калнишевського.

З розпадом прогнилої Радянської імперії стало можливим на високому рівні вшанувати пам'ять нашого видатного земляка. Створені йому пам'ятники в м. Ромни на Покровській горі (1990 р., скульптор М. Колесов), на тому самому місці, де колись височіла грандіозна козацька дерев'яна Покровська церква, побудована з відбірного гірського дуба, надзвичайно ретельно оздоблена на особисті кошти П. Калнишевського, як із зовнішньої, так і внутрішньої сторони, що по праву вважалася єдиним у своєму роді архітектурним витвором українського ренесансу, періоду найвищого його розквіту [6, с. 59–64], також монументи в с. Пустовійтівка (1991 р., скульптори В. Бородай та Р. Синько); пізніше на Запорожжі та Соловках. За ініціативи Роменської козацької сотні, з 1996 р. започатковане в Пустовійтівці щорічне урочисте відзначення дня народження Калниша на свято Петра і Павла, яке нині виросло у велелюдне всеукраїнське свято «Калнишева рада».

У Роменському краєзнавчому музеї в 2001 р. відкрита постійно діюча виставка «Легендарний кошовий», а з 2003 р. створений відділ П. Калнишевського. В Пустовійтівці, як і в Ромнах, іменем кошового названа центральна вулиця, школа, спортивна секція. Про життя та діяльність видатного земляка видаються наукові дослідження і художні твори.

Завдячуючи старанням Президента України В. Ющенка в кінці 2005 р. розпочалася реставрація Троїцької церкви, визначної пам'ятки класичної дерев'яної архітектури XVIII ст., спорудженої кошовим у рідному селі Пустовійтівці ще в 1773 р. [7, с. 101–102; 17, с. 240].

А на Святу Покрову 14 жовтня 2006 р. у Пустовійтівці урочисто відкритий музей П. Калнишевського, створений за розпоряд-

женням Президента України від 14 листопада 2005 р., який став структурним підрозділом Державного історико-культурного заповідника «Посулля». Того ж дня Святійший патріарх Київський і всієї України-Руси Філарет освятив відроджений Троїцький храм кошового та Калнишевий гай. Наново збудована Троїцька церква стала першим храмом в Сумській області, відбудованим з дерева за незалежної України і нині є окрасою заповідника «Посулля».

В музеї Калнишевського відвідувачі відразу поринають в давню історію нашого краю. Матеріали розкопок скіфських, слов'янських часів нагадують про те цілюще джерело, звідкіль черпали натхнення наступні покоління, продовжуючи славні бойові, культурні та господарські традиції величних пращурів. Тут же представлений неповторний колорит етнографічних надбань Калнишевого краю.

Велика експозиція присвячена козацькій історії, на тлі якої всебічно розкривається непересічна постать мужнього кошового. Серед розмаїття оригінальних експонатів виділяється найкраща серед державних музейних закладів Сумської області збірка холодної та вогнепальної зброї XVIII ст., унікальна обрядова чаша побратимів, стародавні парсуни українських гетьманів, різні матеріали про життя та діяльність Калниша. Зокрема, відображений інтер'єр соловецької тюремної камери, в якій 25 років страждав нескорений отаман, планомірно розкривається тема поступового повернення пам'яті про кошового на Роменщину.

В експозиції представлена одна з унікальних і найкоштовніших перлин заповідника «Посулля» знамените Євангеліє П. Калнишевського, яке наш земляк, ще будучи військовим суддею, 1762 р. подарував до Троїцької церкви рідного села Пустовійтівки. Понад 16 кг срібла пішло на оправу реліквії, довжини якої півметра, ширина – 34 см, товщина 10 см. Сама книга московського друку, 1758 р. видання, переплетена в дубові дошки, обкладена металевими листами жовтого кольору на які з великою технічною досконалістю припасоване срібне з позолотою рельєфне карбування різнопланового рослинного орнаменту та сюжетів зі Святого Письма. Корінець оправи та фігурні застібки теж виготовлені з срібла і прикрашені карбуванням.

Середник на чільній дошці Євангелія має обрамоване рослинним орнаментом, карбоване невисоким рельєфом розп'яття, а біля нього по сторонах Матір Божа, Іван Богослов, за ними лики Василя Великого і Андрія Первозванного. Вгорі, над розп'яттям, зображена Свята Трійця,

а знизу – Іван Златоуст. На наріжниках розміщені євангелісти зі своїми символами. Нижче Івана Златоуста фігура ангела, а під нею, на позолоченій пластині, дарчий напис: «Сия книга Евангелие изделано коштом войска Запорожского низового судии войскового Петра Ивановича Калнышевского» [9].

На спідній дошці у великому овалному середнику виконана невисоким рельєфом сюжетна композиція, яка складається з зображення Спасителя на хмарах в оточенні янголят. Права рука його піднята вгору для благословення, в лівій тримає земну кулю [10, с. 22–23]. В нижній частині внутрішньої сторони спідньої дошки є інший напис: «В церковь Святотроицкую села Пустовойтовки 1762 году. Цена ж оному пятьсот рублей» [9].

А ось як описує мистецьку красу Євангелія відомий дослідник золотарства України козацької доби М. Петренко: «Творчість українських майстрів стояла близько до народного мистецтва, вони часто наслідували орнаментальні мотиви народної архітектури, різьблення на дереві й камені, тощо Споріднену з народним мистецтвом орнаменту має срібна оправка з дарчим написом кошового Петра Калнишевського (в наукових колах, за книгою закріпилась умовна назва «Євангеліє Калнишевського» – *О.І.*). Тут ми знаходимо орнаментальні мотиви (роzetки, пагінці рослин), дуже близькі до прикрас Покровської церкви с. Сорочинці, а також Преображенського собору в с. Мгар на Полтавщині. Наріжники чільної сторони оправи Євангелія зроблені в формі овальних вінчиків, характерних для київських оправ. Простір між клеймами орнаментований оригінальними стеблами стилізованої трави й аканта. Дуже цікаві прикраси спідньої дошки. Наприклад, пуклі тут виконані у вигляді майолікових розеток, типових для будов України XVIII ст. Між дрібненьким стилізованим листям розсипані купками сніжинки. Корінець прикритий орнаментальною сіткою з густого плетива лози» [11, с. 130–135].

Хоча авторське клеймо на оправі «Євангелія Калнишевського» не виявлено, але дослідники вважають, що за високою технікою виконання і своєрідним мистецьким оздобленням, оригінальна робота може бути одним із шедеврів знаменитого київського золотаря і найталановитішого майстра козацької доби І. Равича (1677–1763) [12, с. 303; 13, с. 45; 14, с. 71; 15, с. 73; 16, с. 9].

Незважаючи на спірне питання з авторством майстра, «Євангеліє Калнишевського» є видатним шедевром українського золотарства XVIII ст., який увійшов до світових каталогів з мистецтва [4, с. 6].

Для роменців та й для всієї Сумщини це Євангеліє є цінною реліквією ще й тому, що має лаконічний дарчий напис знаменитого земляка на позолоченій пластині, та більш поширений на сторінках самої книги, писаний вицвілими нині коричневими чорнилами в Січі Запорозькій, можливо під диктування самого П. Калнишевського.

Ось повний текст вищеозначеного напису, що розміщується здебільшого по слову чи по два в нижній частині книги від 8-го до 43-го аркушу: «Книга Евангелие в церковь Свято-Троицкую села Пустовойтовки изделано старанием и коштом войска Запорожского низового войскового судьи, ныне же Кошевого атамана Петра Ивановича Калнишевского. За здравие его и за упокой умерших Иоанна, Агафии. Зеновии еще в живых. Андрея, Параскевеи, Семеона, Андрея и Йосифа еще в живых перебывающего. Оному ж Евангелию цена пятьсот рублей. Подписана в Сече Запорожской 1762 году июля 3 дня» [9, арк. 8–43].

Окрім того, що перелічені тексти вказують на специфіку тогочасного діловодства, вже достатньо зрусифікованого письма, вищеназвані записи підкреслюють і уточнюють деякі факти з життя кошового отамана. Якщо порівняти записи на позолоченій пластині Євангелія і на сторінках самої книги, то можна зробити висновок, що майстер – золотар закінчив роботу над оправою або вже викарбував текст на пластині ще в той час, коли П. Калниш займав посаду військового судді. Тому знадобилася детальніша інформація

з наголосом, що вже нині Калнишевський не суддя, а кошовий. Отже, кошовим отаманом його обрано не в січні, як робилося зазвичай на Січі, а незадовго до 3 липня, найбільш вірогідно, що в червні 1762 р.

За похмурих часів комуністичного мракобісся, коли радянський уряд безсоромно грабував церковне майно, яке наказував утилізувати, масово продавати за кордон, українська нація ледь не втратила свою святиню. Слава Богу, що в інспектора Роменського райфінвідділу вистачило здорового глузду не відправляти такий раритет на знищення, а вчасно передати «Євангеліє Калнишевського» на зберігання до Роменського краєзнавчого музею взимку 1936 р. [17].

На баьківщині Калниша в Пустовійтівці планується в майбутньому впорядкувати садибу родини Калнишевських, створити музей під відкритим небом, де будуть зібрані з усієї округи різні житлові та господарські споруди XIX ст., характерні для народного побуту Посулля, музеєфікувати величні пустовійтівські кургани скіфської доби, які розмірами та багатими похованнями не поступаються царським могилям Причорномор'я. Деякі вчені вважають, що саме на Посуллі може знаходитись священна земля Геррос, де скіфи ховали своїх царів і вельмож [18, с. 7, 187–188].

Останні знаменні події стали вершиною увіковічення пам'яті кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, ім'я якого по праву стає символом незламності волелюбного козацького духу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Кащенко. – К., 1992.
2. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ, 2004.
3. Панченко В.В. Роменщина – батьківщина П. Калнишевського / В.В. Панченко, О.В. Іващенко. – Суми, 2003.
4. Кулиняк Д. Лицар дикого поля / Д. Кулиняк. – К. 2005.
5. Беднов В. Последний кошевой Запорожья П.И. Кальнышевский / В. Беднов // Коцур В.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – К.–Переяслав-Хмельницький, 2004.
6. Падалка Л. О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе. / Л. Падалка // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Полтава, 1908. – Вып. 5.
7. Звагельський В.Б. Свята Трійця пустовійтівська / В.Б. Звагельський // Сумський календар '97. – Суми, 1996.
8. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С.А. Таранушенко. – К., 1976.
9. Фонди Державного історико-культурного заповідника «Посулля» (далі –ДІКЗП): Євангеліє Калнишевського. – М., 1758. – Стар. 30.
10. Макаренко Н.Е. На родине последнего гетмана Запорожского П. Ив. Калнышевского / Н.Е. Макаренко// Сумська старовина. – 2006. – № XX. – С. 21–25.
11. Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. / М.З. Петренко. – К., 1970. – 620 с.

12. Коцур В.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – К.–Переяслав-Хмельницький, 2004.
13. Богуш П. Нікопольщина – столиця п'яти Запорізьких Січей / П. Богуш. – Дніпропетровськ, 1994.
14. Кулиняк Д. «Од Калниша вісті» / Д. Кулиняк // Пам'ять століть. – 2001. – № 3. – С. 60–75.
15. Петро Калнишевський. Постать і епоха / Кер. видавн. проекту М.А. Ярова. – Суми, 2008.
16. Звагельський В.Б. На батьківщині останнього кошового / В.Б. Звагельський // Сумська старовина. – 2006. – № XX. – С. 7–20.
17. Фонди ДІКЗП. Акт передачі фінінспектором Крижановським «Євангелія Калнишевського» до Роменського краєзнавчого музею. 1936 р. – Док. 1780.
18. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В.А. Ильинская. – К., 1968.

© *Александр Иващенко*
(Ромны)

ВОЗРОЖДЕНИЕ ПАМЯТИ О КОШЕВОМ П. КАЛНЫШЕВСКОМ В ЗАПОВЕДНИКЕ «ПОСУЛЬЕ»

Освещаются вопросы памяти земляков на Посулье о кошевом атамане П. Калнышевском: строительстве ему памятников в г. Ромны и с. Пустовойтовке; ежегодном всенародном празднике «Калныша совет»; постоянно действующей выставке «Легендарный кошевой» в Роменском краеведческом музее; реставрации Троицкой церкви, построенной кошевым в Пустовойтовке еще 1773 г.; открытия музея на малой родине и Евангелия П. Калнышевского.

Ключевые слова: Посулье, П. Калнышевский, Запорожская Сечь, Роменский краеведческий музей, Троицкая церковь, Пустовойтовка, Евангелие.

© *Oleksandr Ivaschenko*
(Romny)

RENAISSANCE MEMORY ABOUT KISH ATAMAN P. KALNYSHEVSKY IN RESERVE «POSULLYA»

The article highlights the issue of honoring the memory of kish ataman P. Kalnyshevsky on Posullia: the construction monuments to him in the city Romny and the village Pustoviytivka; the annual national holiday «Kalnysh Council»; the permanent exhibition «Legendary Kish ataman» in Romny Museum of Local Lore; the restoration of Trinity Church, built in Pustoviytivka by kish otaman in 1773; the opening of the museum in his small home and the Gospel of P. Kalnyshevsky.

Keywords: Posullya, P. Kalnyshevsky, the Zaporozhian Sich, Romny Museum of Local Lore, Trinity Church, Pustoviytivka, the Gospel.

До редакції надійшла 30.12.2015.

**ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У КОЗАЦЬКУ ДОБУ**

У статті розглядається етнополітична ситуація на українських землях у XVI–XVIII ст., аналізуються її особливості на різних хронологічних відрізках у рамках досліджуваного періоду. Зазначається, що витoki проблем, які постали перед сучасною Україною і перешкоджають її державотворчому поступу, мають глибоке історичне коріння. Історичний розвиток окремих земель, об'єднаних сучасними державно-політичними кордонами України, відбувався не просто в умовах, що мали суттєві відмінності, а протікав у координатах різних цивілізаційних систем. Перебування упродовж тривалого періоду окремих частин українських теренів у складі тих чи інших держав, що належали до різних цивілізаційних орбіт, обумовило домінування різних впливів у певних регіонах України, що стало закономірним наслідком формування власної специфіки практично в усіх сферах життя населення цих земель, у тому числі в етнополітичній царині.

Ключові слова: етнонаціональні відносини, етнополітика, асиміляція, козацтво, суспільство, регіональні особливості.

Дослідження історії українських земель показує, що витoki сьогоденних проблем, які роздирають Україну і стоять на заваді її поступу, потрібно шукати у глибині віків. Історичний розвиток окремих земель, об'єднаних сучасними державно-політичними кордонами України, відбувався не просто в умовах, що мали суттєві відмінності – він протікав у координатах різних цивілізаційних систем. Домінування або принаймні потужні впливи східної візантійсько-православної, західної римсько-католицької та ісламської цивілізацій на окремих історичних етапах та у різних частинах українських теренів, обумовлені, насамперед, тривалим періодом їх перебування у складі тих чи інших держав, що належали до різних цивілізаційних орбіт, мали закономірний наслідок – формування власної специфіки практично в усіх сферах життя населення цих земель, у тому числі в етнополітичній царині. І саме козацька доба української історії є одним із визначальних для формування такої специфіки етапів.

Характеристику особливостей етнополітичних процесів, що відбувалися на українських землях у козацьку добу, потрібно розпочинати з огляду колонізаційного руху, тобто з початку заселення руськими колоністами нових земель, що нині є українськими теренами. Йдеться про поступове освоєння величезних незаселених степових просторів, що з часів Київської Русі простягалися на південь від смуги осілого слов'янського розселення і були підконтрольні кочовим племенам. Свого часу тут панували печеніги, половці, по Батиевій навалі Приазов'я і Причорномор'я увійшли до складу Золотої Орди. Після її розпаду та утворення Кримського ханства у степовій зоні,

що простягалася від Дністра на заході до Дону на сході й у XV–XVIII ст. називалася Диким полем (чи просто Полем), кочували підвладні хану татарські орди.

Території дніпровського пониззя, вільного степу завжди приваблювали активних і мобільних людей своїми природними багатствами, і з XV ст. розпочинається їх військова та трудова колонізація. Освоєння нових земель відбувалося у безперервному військовому протистоянні русько-українських поселенців-козаків із татарами, тож самі умови життя у Полі, а також, із часом, необхідність протистояти тиску польсько-литовської держави, яка прагнула поширити на новоосвоєні території свою владу, потребували від козацтва відповідної самоорганізації. Таким чином, поступово, до кінця XVI ст., із людною, що вела особливий спосіб життя, обумовлений промислово-господарською діяльністю у степу, козаки перетворилися на окремий соціальний стан із власною військово-політичною організацією, центром якої була Запорозька Січ – з притаманними їй особливостями етнополітичного буття.

Освоєна і контрольована козацтвом територія за Дніпровими порогами, у його нижній течії – Вольності Війська Запорозького низового – від початку її залюднення мала яскраву специфіку, що різко відрізняла Запорожжя від решти заселених українцями земель. Специфіка ця визначалася існуванням Запорожжя на порубіжжі християнського і мусульманського світів, стосунки яких являли собою складне поєднання антагонізму із взаємодією і, отже, робили ці землі ареною формування особливих етнополітичних відносин. Зауважимо, що, акцентуючи ува-

гу на багатовіковому збройному протистоянні християнської та ісламської цивілізацій, дослідники нерідко оминають увагою факти військового співробітництва між Військом Запорозьким та Кримським ханством, які також були частиною їх співіснування, не кажучи вже про регулярні торговельні відносини, обмін полоненими тощо – тобто про постійні контакти між козаками і татарами, які (контакти) призводили до взаємовпливів та запозичень на побутовому рівні, що надавало Запорожжю його особливого колориту. Потрібно згадати і про таку притаманну козацькому середовищу рису, як наявність у ньому значного відсотку християнізованих та асимільованих татар.

На відміну від здавна заселених українських земель, де політичний устрій та соціальна структура населення формувалися поступово, у ході тривалого історичного розвитку, на Запорожжі відповідні процеси відбувалися у пришвидшеному темпі й обумовлювалися винятковістю буття «порубіжного суспільства». Тож тут сформувався особливий суспільно-політичний устрій, заснований на засадах свободи, рівності та демократії, склалася специфічна система цінностей та моральних норм, політична культура, світогляд, поведінковий кодекс, які були багато у чому настільки відмінні від усталеного устрою суспільного буття Речі Посполитої (й українських земель у її складі, зокрема), що «з її боку» Запорожжя нерідко сприймалося як свого роду «протилежний світ».

Говорячи про регіональну специфіку Запорожжя, слід підкреслити значення цього регіону для вітчизняної – й не лише вітчизняної – історії, звернувшись до оцінки, даної Л. Нагорною. Ніде у світі, крім України, наголошує науковець, екзотичним «прикордонним соціумам» не судилося справити такий помітний вплив на хід історії цілого континенту: «Розпочате козаками антипольське повстання вилилося у національну революцію, а ця остання зрештою кардинально змінила політичну карту Європи» [6, с. 147–148].

Колонізація українською людністю незаселених степових просторів відбувалася у різних напрямках, захопивши і північно-східну частину Дикого поля. Території, що належали свого часу до Київської Русі, входячи до складу Чернігівського та Переяславського князівств, і знелюдніли внаслідок монголо-татарської навали та пізніших татарських нападів, з XV – першої половини XVI ст. знову починають поступово заселятися. Колонізація відбувалася значною мірою стихійно, й оскільки землі ці

лежали на порубіжжі московської держави, що було одним із визначальних факторів формування регіональної етнополітичної специфіки – вплив колоністів ішов із двох сторін: української і московської. Безлюдні степи приваблювали селян, які тікали від покріпачення, також сюди приходили на промисли. Значну еміграцію селян та козаків з українських земель спричиняли польські утиски; особливо зріс потік переселенців після поразки козацько-селянських повстань першої половини XVII ст.

Новозасновані поселення називалися слободами, що дало назву регіону – «Слобідська Україна», або «Слобожанщина». Приблизно у середині XVI ст. Слобожанщина потрапила під владу Московії – із чим, щоправда, погоджуються не всі історики, і питання про те, чи була названа територія у XVI ст. підвладною московському царю чи не належала нікому, лишається дискусійним. У будь-якому разі в XVII ст. процес розселення прибуваючих до Слобожанщини більшою чи меншою мірою скеровувався московською адміністрацією, яка використовувала українських переселенців для економічного освоєння регіону та охорони південно-західних кордонів держави від регулярних татарських набігів, залучаючи їх до сторожової служби. Переселенці користувалися економічними пільгами, зокрема, звільнялися від сплати податків і могли вільно займатися промислами, безоплатно володіти певною кількістю землі. З часом на землях Слобожанщини утворилися українські козацькі полки й встановилося козацьке полково-сотенне управління. Таким чином, геополітичне становище Слобожанщини обумовило появу тут постійно діючого фактору російського впливу раніше, аніж на інших українських землях. Водночас її роль у захисті московських рубежів від мусульманської агресії з півдня забезпечувало пільгове становище місцевого населення і, відповідно, автономний статус регіону.

Що ж до давніх українських етнічних територій, а саме тих, які перебували під владою Великого князівства Литовського, зазначимо, що XVI ст. принесло зміни у їх державну належність і, відповідно, етнополітичний статус. Ці зміни були спричинені укладенням Польсько-Литовської Люблінської унії, наслідком якої стало включення названих земель до складу Польщі. Таким чином, більшість українських теренів – ті, що належали Польщі, і ті, які входили до складу Литовського князівства, об'єднувалася в кордонах однієї держави. Однак таке об'єднання не потягло за собою дійсного їх зближення, а, скоріше, пока-

зало глибину відмінностей між ними, сподіватися на подолання яких та на інтеграцію, принаймні у близький термін, колишньої підлитовської Русі у польські реалії навряд чи були підстави. Адже галицькі землі опинилися у складі Польщі двома століттями раніше, коли та переживала етап поступального розвитку, шляхетсько-магнатська сваволя ще не набула майбутніх масштабів і не стала деструктивним чинником державного життя, а національно-конфесійні протиріччя не мали форми антагонізму. Тож галицьке суспільство призвичаювалося до норм західного життя (в їх польській модифікації) у більш сприятливих обставинах, а галицька еліта стала однією зі складових, із яких утворився шляхетський стан на новоприєднаних землях, та була безпосередньою учасницею формування устрою «шляхетської демократії». Українські ж землі, що потрапили під владу польської корони після укладення унії, опинилися, за влучним визначенням Л. Нагорної, «у вирі доведеної до абсурду аристократичної «свободи», яка невдовзі обернулася розгулом екстремізму» [6, с. 144]. І хоча унійні привілеї, надані українським землям, передбачали достатньо широку їх автономію у складі Польщі, до якої вони долучалися як «рівні до рівних», неспроможність або небажання уряду їх дотримуватися призводило до все більшого загострення українсько-польських суперечностей. Дедалі більше загострював їх і конфлікт релігійних ідентичностей, домінуючих у світогляді тодішніх людей. «Дві цивілізації, дві системи цінностей – латинська і православна були поєднані в одному державному утворенні, що, в разі загострення релігійної нетерпимості, автоматично приводило до протистояння» [3, с. 146].

Це протистояння зрештою вилилося у національно-визвольну війну українського народу проти Речі Посполитої. Отже, знаковий для періоду війни українсько-польський антагонізм мав, як бачимо, глибоке коріння. На цьому наголошував у своїх «Універсалах» гетьман Богдан Хмельницький, вказуючи на єдиний, на його думку, спосіб кардинально розв'язати проблему: «Нас чутких і живих уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених назвали нас бунтівниками. Всім накладають невільницькі послуги проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, по дибле лише сміх і зневагу; щонайбільше – дістане порожні, безвартні слова. Всі уважають лише, аби знищити козацький рід. На всі ті кривди нема іншого способу, як лише зламати поляків силою і погородою смерті. Дуже було б добре, аби вже раз на поляків, не

відкладаючи, сполучно, одним ударом козаки й селяни вдарили. Мені здається, що більше чесно, ліпше і безпечніше, коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста, – аж тоді знелюблять війну, вернуть волю козакам, або мати спокій» [7, с. 164–165].

Етнічне протиборство конфронтуючих сторін було водночас невід'ємним від соціального антагонізму. Перші перемоги козацького війська викликали небачений вибух активності українського простолюдю. Ненависний режим був для українських селян, які тисячами вливалися до козацького війська, персоніфікований у ляхах (під якими розуміли не лише польських, а й українських панів) та євреях-орендарях. Помста за національні та релігійні приниження, ненависть до поляків і католиків, до польської тиранії, до католицької віри, небажання більше терпіти польське панування та прагнення «не залишити тепер жодного ляха на світі» спричинили до масового винищення польсько-шляхетського населення українських земель в період визвольної війни. «Рік 1648 Зараз от боку оного козацтво по розных городах розишовшися, полковников, сотников собі понастановлявши и гдеколвек знайшлася шляхта, слуги замкові, жиди й уряди міські – усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маєтности рабовали, костели палили, обваліовали, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецкіе и двори жидовськіе пустошили, не заставаючи жадного цілого. Рідкій в той криві на тот час рук своїх не умочил И так на Україні жадного жида не зостало, а жони шляхецкіе зостали жонами козацькими» [4, с. 52–53].

До зростаючого загострення українсько-польського антагонізму призводили і дії іншої сторони. Адже каральні експедиції польської шляхти відзначалися небаченою жорстокістю. Наслідками їх кривавих рейдів було масове винищення українського селянства: в очах шляхтичів воно являло собою «бунтівну чернь», яку потрібно було приборкати, навівши на неї жах розправами над «винними й невинними».

Не можна обійти увагою і ще одну сторону складних міжетнічних стосунків доби Хмельниччини. Як бачимо з наведеного вище уривка козацького літопису, у кривавому польсько-українському протистоянні трагічною виявилася доля євреїв. Причиною спалаху антисемітизму в охопленій козацько-селянською революцією Україні була безпосередня причетність єврейського торгово-посередницького прошарку до

пануючих структур Речі Посполитої. Польські пани передавали євреям право на збір податків, різноманітні промисли, оренду корчем та млинів, а часом, навіть, православних церков. Тож економічна залежність українського селянства від євреїв посилювався ще й релігійним приниженням – адже в таких випадках неможливо було здійснити релігійну відправу, не заплативши за це орендарю. Отже, як влучно зауважує Н. Яковенко, єврей-орендар ніби перемикав на себе напругу між власником та підданими [8, с. 339], а оскільки ця напруга мала ще й національно-релігійне підґрунтя, то на чужакові-єврейські зосередилась особлива ненависть. Її наслідком стали криваві єврейські погроми, цілеспрямоване масове винищення єврейського населення без різниці віку і статі. Точне число загиблих невідоме. Тогочасні єврейські хроністи вважали, що повстанці винищили до 100 тис. осіб, однак це є очевидним перебільшенням, оскільки в охоплених військовими подіями регіонах України проживало лише близько 50 тис. євреїв. Тим не менше, безсумнівним є факт, що майже 300 єврейських громад, осілих в Україні, припинили своє існування саме в той час [8, с. 341].

Втім, можна сказати, що «очищення» українських теренів від євреїв, які «розіп'яли Христа», шляхом їх фізичного знищення було крайнім, екстремальним вираженням етнополітики козацької держави, яка поставала в ході війни: адже за умовами Зборівського договору 1649 р. євреї не мали права мешкати в області козацького управління (на території Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводства): «Жиди державцями, арендарями а ні мешканцями не мають бути в містах українних, де козаки мають полки своїх» [2, с. 78].

Стислий огляд етнополітичної ситуації на українських теренах у період визвольної війни буде неповний, якщо залишити поза увагою «татарський фактор». Українсько-татарські стосунки М. Грушевський називав «найганебнішою стороною Хмельниччини». Б. Хмельницький впродовж усіх років війни дотримувався курсу на союз із татарами, незважаючи навіть на неодноразове порушення останніми своїх союзницьких зобов'язань. Зрештою це призвело до того, що Кримське ханство стало дивитись на Україну ледь не як на свою підвладну провінцію, а в 1653–1654 рр. хан формально пропонував Б. Хмельницькому перейти у підданство.

Присутність союзницького татарського війська на українських землях призводила до їх спустошення. Адже домовленість про те, що

татари не братимуть ясир з мирного українського населення, а задовольнятимуться поляками та полоненими, не виконувалася впродовж усієї війни. Повертаючись до Криму після військових кампаній, татари масово захоплювали по дорозі українське населення в полон і палили села, а якщо захоплена під час військових дій здобич видавалася їм замалою, грабували козацькі території. Часом доводилося навіть відбивати у татар полонених силою та розставляти козацькі залоги на шляху повернення орди в Крим. Тим не менше, на думку деяких дослідників, Б. Хмельницький, притримуючись курсу на союз з татарами, жорстоко карав українське населення, що бунтувало проти татарських наїздів. Втім, в історичних джерелах знаходимо й інші свідчення. Зокрема, у літописі Самійла Величка говориться: «Хмельницький, вирубивши орду, що поверталася з Литви, поклав цим завдаток до неприязні і розбрату з ханом. Отож він зараз-таки послав до пресвітлого великого государя Олексія Михайловича, всеросійського самодержця, своїх послів Також висловив Хмельницький, з якої причини відкинув він татарське братерство та приязнь і чому хоче бути з усією Малою Росією та Запорозьким військом у протекції сильного в бозі православного монарха» [1, с. 136].

Щодо прийняття «протекції православного монарха», то, не зупиняючись окремо на добре відомому змісті Березневих статей, лише ще раз наголосимо, що саме фактор етнічної близькості та конфесійної спільності відіграв першочергову роль при укладанні Переяславсько-Московської угоди. З іншого боку, саме цей фактор, з позиції московської влади, бачився основою реалізації висунутої ще Іваном III ідеї «збирання руських земель».

Масштабні події середини і другої половини XVII ст. – Національна революція та війна за володіння українськими землями, що її вели впродовж багатьох років одразу декілька країн – призвели до кардинальних змін, які відбулися на українських теренах і в тому числі стосувалися формування їх регіональної етнополітичної специфіки. Головною такою зміною став поділ України по Дніпру, який означав не просто входження двох її частин до складу різних держав – Польщі та Московії (згодом Російської імперії), а зафіксував цивілізаційний розлам між Правобережжям та Лівобережжям, що опинилися, відповідно, в орбітах католицької та православної цивілізаційних систем.

Після смерті Б. Хмельницького становище українських земель значно погіршилося.

Активізувалося втручання в українські справи Польщі, Росії, Туреччини, обтяжене перманентними військовими діями, що негативно відбивалося на етнополітичній ситуації. Основною ж її ознакою в добу Руїни, а особливо Гетьманщини, було постійне зростання російської присутності та впливу на землях Лівобережжя і Слобожанщини. Активність та очевидні наміри Москви, а також перші кроки по їх втіленню після укладення Переяславсько-Московської угоди стривожили ще Б. Хмельницького, який намагався протистояти такому повороту подій шляхом укладання нового політичного союзу України – зі Швецією та Семигородчиною. Після його смерті знівелювати московські домовленості та протистояти їх наслідкам намагався І. Виговський шляхом повернення українських земель під польську корону.

Упродовж другої половини XVII–XVIII ст., прагнучи обмежити, а згодом і ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу Росії, її уряд дедалі більше посилює контроль над українським суспільним життям, насаджує русифікацію, провадить політику, спрямовану на розкол українського суспільства. Ще одну спробу переломити це становище здійснив І. Мазепа. У знамовій промові 1708 р. «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями», що фактично була маніфестом гетьмана до українського війська і народу, він, звертаючись до урядників військових і цивільних козацької України, викладав своє бачення її етнополітичного майбутнього. «Мое міркування є таке: коли Король Шведський подолає Царя Російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам і на волю його створіння та улюбленця Короля Лещинського. І вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на теє договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані, або зброєю підкорені, отже будемо раби неключимі і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від Поляків зазнали з таким горем,

що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з Дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській. [...] Отже, зостається нам, Братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше» [5, с. 356–357].

Як відомо, І. Мазепі не вдалося змінити військово-політичну ситуацію і вивести українські землі з-під російського підпорядкування. Упродовж XVIII ст. автономія українських земель була повністю скасована, і до кінця століття Гетьманщина, в ході виконання політичних рішень імператорського двору, була інтегрована в державно-політичні, соціальні та економічні структури Російської імперії. Притаманні їй відмінності певною мірою зберігалися і після цього, однак уніфікаційні та асиміляційні заходи влади «працювали» на їх мінімізацію. Тим паче, що відповідний ґрунт для цього вже був створений: як зазначав свого часу М. Шаповал, українська козацька еліта в масі своїй ще задовго до формальної ліквідації Гетьманщини інтегрувалась у соціально-політичні структури московсько-руського суспільства та стала московсько-руською і в культурному відношенні.

Надалі русифікаторський характер і асиміляторська спрямованість етнонаціональної політики царизму, що ґрунтувалися на обмежувальному, заборонювальному законодавстві, помітно посилювалися, довершуючи, таким чином, формування нової моделі етнополітичних відносин на українських теренах. Причому, являючи собою, насамперед, наступ на етнічну ідентичність українців, політика царизму, в силу своєї уніфікаційної сутності, чинила відповідний вплив і на регіональну ідентичність українських земель, спричиняючи до послаблення регіональних відмінностей, етнополітичних у тому числі, що формувалися у попередні періоди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Величко С.В. Літопис. У 2-х т. / С.В. Величко [пер. з кн. української мови, вст. ст., комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 642 с.
2. Зборівський договір 1649 р. // Крисаченко В. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 77–79.
3. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: ARC – UKRAINE, 1996. – 793 с.
4. Літопис Самовидця / [редкол.: А.Д. Скаба (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
5. Мазепа Іван. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями / Іван Мазепа // Філософія політики: Хрестоматія. У 4 т. / [авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. 1. – С. 356–359.

6. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П. Нагорна. – К.: ІПіСНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
7. Універсал Богдана Хмельницького із закликом українського народу до повстання // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матеріали. Довідник. У 2 ч. / [упоряд.: І.О. Кресіна (кер.) та ін.; за ред. В.Ф. Панібудьласки]. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 1997. – С. 164–165.
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

© *Татьяна Горбань*
(Киев)

ОСОБЕННОСТИ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В КАЗАЦКИЙ ПЕРИОД

В статье рассматривается этнополитическая ситуация на украинских землях в XVI–XVIII вв., анализируются особенности ее на различных хронологических отрезках в рамках исследуемого периода. Отмечается, что истоки проблем, которые встали перед современной Украиной и препятствуют ее движению по пути государственного строительства, имеют глубокие исторические корни. Историческое развитие отдельных земель, объединенных современными государственно-политическими границами Украины, осуществлялось не просто в условиях, имеющих существенные отличия, а протекало в координатах различных цивилизационных систем. Пребывание на протяжении длительного периода отдельных частей украинских земель в составе тех или иных государств, принадлежащих к разным цивилизационным орбитам, обусловило доминирование различных цивилизационных влияний в отдельных регионах Украины, закономерным последствием чего стало формирование собственной специфики практически во всех областях жизни населения этих земель, в том числе в этнополитической сфере.

Ключевые слова: этнонациональные отношения, этнополитика, ассимиляция, казачество, общество, региональные особенности.

© *Tetyana Gorban*
(Kyiv)

THE PECULIARITIES OF ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN UKRAINIAN LANDS IN THE COSSACK EPOCH

The ethnic and political situation in the Ukrainian lands in the XVI–XVII centuries are considered, the peculiarities of ethno-political processes in different chronological segments within the study period are analyzed. It is noted that the origins of the problems facing the modern Ukraine and hindering its state building progress have deep historical roots. The historical development of certain lands, combined with modern state-political boundaries of Ukraine, there was not just in the conditions that had significant differences, and proceeded to the coordinates of different civilizational systems. Staying individual parts of Ukrainian territory for a long period in the consisting of those or other countries belonging to different civilizational orbits caused the dominance of different inherently impacts in some regions of Ukraine, which was a natural consequence of forming its own specificity practically in all areas of life of these lands, including ethno-political realm. And since Cossack epoch in Ukrainian history is one of the determining for the formation of such specifics of the phases, appointed fact actualizes the research problem, and the proposed article is devoted to this analysis.

In characterization of peculiarities of ethno-political processes that took place in the Ukrainian lands in a Cossack period, significant place is review of the consequences of Ukrainian colonization movement that is the development of the lower reaches of the Dnieper and the formation the distinct ethno-political features of the Cossacks controlled territory. This is sharply distinguished Zaporozhye from the rest of lands inhabited by Ukrainian and determined the existence of the Cossack state on the borderlands of the Christian and Muslim worlds, where the relationship was a complex mix of antagonism with the interaction.

The article indicates that the Union of Lublin has brought changes in the ethno-political situation of the Ukrainian lands. But the union within the borders of Rich Pospolyta (Polish Republic) of most Ukrainian territories – those that belonged to Poland, and those that were part of the Lithuanian Princedom, had no real consequence of convergence, but rather showed the depth of differences between them. It is noted that although the uneaten privileges granted to Ukrainian lands envisaged sufficiently broad autonomy within Poland, the inability or unwillingness of the government to comply them led to a growing aggravation of Ukrainian-Polish conflicts. The conflict of religious identities, that ultimately led to the Ukrainian-Polish antagonism to the level of hostilities, during which ethnic confrontation between opposing sides were inseparable from social conflict is also exacerbated them. In the same context another side of the

complex inter-ethnic relations of Khmelnytsky era, namely the Ukrainian-Jewish relations are considered. The attention is paid to the peculiarities of Ukrainian and Tatar relations during the Liberation War.

The article notes that during the second half of XVII–XVIII centuries, attempted to limit and eventually eliminated Ukrainian autonomy and incorporate those lands into Russia, its government has increasingly strengthened control over the Ukrainian public life, implanted russification, led policies aimed at split in Ukrainian society. Assimilatory orientation ethnic policy of the tsarist led to the formation of a new model of ethno-political relations in the Ukrainian territory while providing a consistent of unifying impact on regional identity of Ukrainian lands.

Key words: ethno-national relations, ethnopolitics, assimilation, Cossack's, society, regional peculiarities.

До редакції надійшла 4.04.2016.

УДК 394

© **Марія Кравчук**
(Київ)

ХУДОЖНІ КАРТИНИ ЯК ЕТНОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО (НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ КОЗАЦТВА У ТВОРЧОСТІ ІЛЛІ РЕПІНА)

Розглядається важливість картин художників-реалістів як етнографічних джерел. Проведено загальний аналіз зображального типу етнографічних джерел та визначено місце в них реалістичної картини. Показано науковий потенціал такого виду джерел, зокрема, встановлено його історико-етнографічну цінність. Реалізм другої половини XIX ст. мав велике значення для розвитку української теми в образотворчому мистецтві, фіксації та відображенні миттями народного побуту, української історії та культури. Ілля Юхимович Рєпін – визначний художник, який працював у лоні реалістичної течії і тим самим зробив вагомий вклад в українську культуру. Його твори на тему народного життя українців вирізняються своєю правдивістю та несуть змістовну етнографічну інформацію. Автор розглянув переваги та недоліки картин художників-реалістів як етнографічних джерел, і на прикладі художньої творчості І. Рєпіна, зокрема його робіт на козацьку тематику, продемонстрував специфіку етнографічного матеріалу, який містять у собі такі джерела інформації. Враховуючи тематику образотворчого мистецтва даного періоду, а саме – його звернення до побутових реалій простого українського народу, зокрема, селянства, відображення історії українців, їхньої духовної і матеріальної культури, у статті було доведено, що полотна художників-реалістів цілком можуть становити цінне джерело для етнологічної науки.

Ключові слова: етнографічні джерела, реалізм, образотворче мистецтво XIX ст., Ілля Рєпін, побут українського козатва, запорожці.

Будь-яка галузь наукового знання має свою конкретну систему джерельної бази. Етнографи з метою повного висвітлення певної тематики в рамках свого дослідження залучають все більше нових джерел. Адже без такого звернення до матеріалів інших суміжних наук не можливо дослідити низку актуальних проблем етнографії, що мають міждисциплінарний характер. Враховуючи основну тематику цієї науки – традиційну культуру народу – є потреба у пошуці та залученні нових додаткових джерел, адже часова дистанція між існуванням традиційного суспільства і сьогоднішнім продовжує зростати. Такими, що можуть слугувати за інформативне етнографічне джерело того часу, являються картини, виконані в реалістичному дусі.

Реалістична течія у мистецтві другої половини XIX ст. та її реалізм в мистецтві мали велике значення для розвитку української теми загалом, фіксації та відображення миттями на-

родного побуту, української історії та культури. Таким визначним художником, який працював у лоні реалістичної течії і тим самим зробив вагомий внесок в українську культуру, був І. Рєпін. Його твори на тему народного життя українців вирізняються своєю правдивістю та несуть змістовну етнографічну інформацію.

Творчості І. Рєпіна присвячено чимало праць дослідників. Цьому сприяє наявність широкої джерельної бази, представленої художніми творами митця, його мемуарами, щоденниками, епістолярною спадщиною, в тому числі його знайомих, друзів, рідних. Перші біографічні нариси з'явилися ще за життя художника, наприклад, життєпис І. Рєпіна, що належав перу В. Стасова (1875 р.) [20]. Вагомий внесок у вивчення біографії та творчого шляху І. Рєпіна зробив І. Грабарь – учень художника, мистецтвознавець, який у 1937 р. видав двотомну монографію «Рєпін» (перевидана у 1963–1964 рр.) [7].

Паралельно із написанням повних біографій І. Репіна, ішов і розвиток його часткових біографій, де увага авторів приділялася і вивченню та аналізу окремих граней життєвого та творчого шляху живописця. Насамперед, хотілося б зазначити про наукові розвідки регіонального спрямування, тобто присвячені вивченню зв'язків митця з Україною. До нинішнього часу вийшла фактично єдина фундаментальна робота в даному напрямку – монографія Ю. Белічка [2], де автор спробував висвітлити загалом весь життєвий та творчий шлях художника в Україні. Основна ж кількість наукових розвідок присвячена висвітленню репінських слідів в окремих регіонах України, а особливо на Харківщині. В даному контексті важливими є дослідження Н. Моргунової-Рудницької [15], В. Москвінова [16], С. Лісецького [13], С. Венгловського [4], В. Берліна [2], С. Хаустової [23] та ін. Не залишалися поза дослідницьким об'єктивом і зв'язки митця із Сумщиною [18] та Луганщиною [17].

В наш час сучасники досліджують психологічні, духовно-релігійні аспекти життя та діяльності художника. Прикладом новітнього оригінального підходу до вивчення художньої спадщини І. Репіна є праця харківської дослідниці О. Вовк, яка, серед інших тем, проаналізувала ставлення живописця до сакрального мистецтва, а також особливості висвітлення біографії художника в історіографії другої половини XIX ст. [5].

Незважаючи на вагомий доробок з вивчення життя і творчості І. Репіна, варто відмітити, що етнографічна складова його надбання не досліджена. Зокрема, мало висвітлена інформативність його художніх робіт у плані зображення в них української народної культури, і, в тому числі, козацького побуту, що є цінним етнографічним джерелом.

Етнографія, як і будь яка інша галузь науки, має свій арсенал джерел для вивчення конкретної проблематики в рамках її предмету дослідження. Широке коло питань, яке безпосередньо стосується основного об'єкта аналізу етнографії – народу, вимагає всебічного залучення інструментарію інших суміжних та міждисциплінарних наук. В даному випадку пропонуємо детальніше зупинитись на ролі зображальних джерел в етнографічній науці, зокрема картини художника-реаліста.

Живописна або ж графічна картина дає нам, перш за все, наочність. Це чи не основна її велика перевага. Картина представляє у комплексі ціле народне дійство – чи то святкування, окремий обряд, чи то конкретні побутові сцени з життя. Етногра-

фу полотно художника-реаліста демонструє у всій красі барв та форм народне вбрання, варіативність регіональної традиційної архітектури, розмаїття типів зовнішності самих представників того чи іншого народу та багато іншого.

Встановити придатність картин художників-реалістів в якості особливих джерел та способів фіксації народної культури для етнографічної науки допоможе з'ясування особливостей реалізму як такого. Реалізм (від фр. *realisme*, від лат. *realis* – речовий) – у мистецтві в широкому сенсі – правдиве, об'єктивне, всебічне відображення дійсності специфічними засобами, притаманними видам художньої творчості. Ознаками методу реалізму є достовірність у відтворенні дійсності [9]. Основним принципом роботи художників-реалістів був так званий реалістичний метод – об'єктивне і правдиве зображення дійсності. Митці того часу ґрунтовно ознайолювалися з історією та народною традицією свого народу, намагалися влитися в його середовище та повністю проникнутися звичайним повсякденням, робили ескізи з натури та потім переносили їх у свої картини [6, с. 4].

Показовими в даному випадку є роботи І. Репіна на тему українського козацтва, яка пройшла яскравою лінією через усю його художню творчість. Для того, аби показати наскільки його полотна є важливими як джерела до вивчення культури та побуту козацтва, варто проаналізувати, за яким принципом та в яких умовах вони створювалися. Яскравим відображенням цього є подорож художника 1880 р. по славних місцях Запоріжжя для написання всесвітньо-відомої роботи «Запорожці пишуть листа турецькому султану». І. Репін зацікавився цією темою з історії українського козацтва, почувши розповідь в Абрамцево про лист-відповідь запорожців турецькому султану [18, с. 13]. Художника настільки захопив емоційний дух листа, що він одразу ж взявся за створення ескізу майбутньої картини [25, с. 98].

Взимку 1880 р. І. Репін декілька разів приїздив до Санкт-Петербургу, де зустрічався з відомим істориком М. Костомаровим, до якого звернувся як до знавця української історії за порадою про маршрут своєї майбутньої подорожі. Художник дістав від нього всі необхідні відомості, і сам пізніше згадував, що мандрував «по Днепру, по місцям бывших Запорожских сечей, указанных мне Костомаровым» [26, с. 361]. Також те, наскільки серйозно художник віднісся до збору матеріалів та вивчення побуту і культури українців, свідчать його наступні слова: «Со мною были две прекрасные излюбленные нами

книжки Антоновича и Драгоманова – «История казачества в южнорусских песнях и былинах». Мы зачитывались эпосом Украины» [19, с. 362].

Наступний етап роботи над «Запорожцями» був пов'язаний із збиранням нових матеріалів. Художник розумів, що для втілення цього задуму йому необхідно побувати в Україні та в тих місцях, де жили запорожці, відвідати пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з історією запорозького козацтва [8, с. 12].

Швидше всього, на думку дослідника П. Богуша, маршрут поїздки 1880 р. був такий: Москва – Сіверський Донець (Харківщина) – Дніпро – Кременчук – Дніпровські пороги – Олександрівськ (Запоріжжя) – о. Хортиця – Нікополь – Капулівка – Покровське – Гола Грушівка (Іллінка) – Томаківка – Олександрівськ – Бахчисарай – Керч – Севастополь – Одеса – Київ – Качанівка – Москва [3]. Проте, найбільш цікавою є поїздка І. Рєпіна і В. Серова по Нікопольщині, адже саме тут знаходиться багато пам'яток з історії запорозького козацтва, а також основні Запорозькі Січі.

У Нікополі художник робить замальовки різних запорозьких предметів, що були у нікопольській Свято-Покровській церкві (запорозькі церковні та художні книги, картини, ікони, хоругви, посуд, хрести, предмети побуту – зразки прикладного мистецтва запорожців, церковний і запорозький одяг, медалі, запорозькі гармати, портрети церковних старост-титарів братів Якова та Івана Шиянових та ін.) [3]. У Капулівці, де раніше знаходилась Чортомлицька Січ, художник замальовує могилу отамана І. Сірка й етюди українських селян. У селі Грушівка, що на місці Базавлуцької Січі (Томаківщина), І. Рєпіна зацікавила дерев'яна дзвіниця, а також церква, з яких він також зробив ескізи. В Миколаївці він переносить на папір портрет гетьмана Д. Апостола, його зброю, одяг, булаву, сідло, а також поріг Ненашитець. У Старому Кайдаку замалював скелі над Дніпром і церкву [2, с. 40].

Взагалі багато дала І. Рєпіну поїздка за пороги. Художник безпосередньо вивчав місце дії, що мав зобразити у своїй майбутній картині, й познайомився з прямими нащадками запорожців, яких немало жило по берегах Дніпра. Також цікавим є той факт, що на запорозьких землях художник проводив археологічні розкопки, зокрема І. Рєпін відкопав череп воїна часів Запорозької Січі. Унікальну знахідку можна побачити відразу на декількох картинах майстра [11]. І це ще раз демонструє, наскільки багато уваги художник надавав реалістичному, правдивому зображенню.

У серпні 1880 р. І. Рєпін гостював у Качанівці, в маєтку В. Тарновського. Тарновські походили з старовинного козацького роду, з покоління в покоління збирали українські старожитності, саме в маєтку була чудова збірка портретів гетьманів, українських народних картин, різноманітної зброї (шаблі, пістолі гармати) вбрання, музичні інструменти та різні побутові речі. Саме тут І. Рєпін написав цікавий портрет В. Тарновського (відомий під назвою «Гетьман») в червоному запорозькому жупані XVIII ст.

Збірка власників Качанівки, що нараховувала більше 900 предметів козацької старовини, виявилася справжнім скарбом для І. Рєпіна [3]. Він ретельно вивчав і замальовував гармати, пістолі, старовинні вишивані пояси, гудзики, баклаги, копіював гетьманські портрети. Цінність цих малюнків зараз збільшується, бо збірка В. Тарновського, яка знаходилася в Чернігівському історичному музеї, була дуже сильно пошкоджена під час Другої світової війни. Качанівка була останнім місцем перебування художника в Україні по запланованому ним маршруту.

Картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану» стала чи не найкращим творінням художника. Вона є своєрідною енциклопедією козацького вбрання, на якій яскраво передано розмаїття козацького одягу, зброї та військового спорядження. Чудово зображені козацькі жупани, кирея. На картині виділяється козак у червоному жупані з поясом, гаптованим дорогими позолоченими нитками. У декількох варіантах представлені різноманітної форми та кольорів головні убори козаків. Зображено на картині традиційний поясний одяг, при цьому привертає увагу колоритна фігура козака, одягненого в червону з золотою вишивкою безрукавку і такого ж кольору шапку (очевидно, трофеї східного походу) [22, с. 3]. Такого ж плану одяг козака з короткою безрукавкою білого кольору з блакитною вишивкою, візерунок якої нагадує східні мотиви. Статок козака демонструвала рушниця східного типу, оздоблена різьбою та коштовними матеріалами [22, с. 99]. Щодо зброї, то на даному полотні представлені характерні для козаків одиниці вогнепальної зброї – довгі рушниці, «самопали» (пістолі), холодної зброї – клинкова (шабля, кинджал), дерев'яна (спис) та ударна (булава).

Жиркевич, який позував І. Рєпіну для «Запорожців», записав у своєму щоденнику 10 березня 1890 р.: «Я заметил, что Рєпин пользуется для этой картины фотографиями, эскизами, набросками, описаниями. Целый архив служил ему при этом, и нет ни одного предмета в картине, который не был бы исторически верен и обдуман» [14, с. 234].

Нащадки козаків стали колоритними типами даної картини. З цього приводу І. Репін зазначав: «Для «Запорожцев» позировали: профессор-историк Харьковского университета Д.И. Яворницкий (для писаря), В.В. Тарновский (для судьи), для есаула артист Стравинский и б[ольшей] ч[астью] – этюды с неизвестных мне лиц – подходящих как типы» [10]. Можна з впевненістю сказати, що це полотно є величним результатом кропіткої праці майстра над різноманітними етнографічними та історичними джерелами, що надало твору виразної правдивості та етнографічної цінності.

Зазначене дає підстави стверджувати, що картини, виконані в реалістичному дусі, зокрема художні твори І. Репіна на тему козацтва, є своєрідними етнографічними джерелами. Такі роботи містять у собі змістовний матеріал, що стосується історії українців, їх народної культури, а також побуту запорозьких козаків. Більш глибоке визначення інформативності реалістичних картин для етнографії потребує подальшого джерелознавчого аналізу робіт інших художників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берлин В.Д. Приглашение к тайне / В.Д. Берлин. – Х.: Око, 1995. – 128 с.
2. Белічко Ю. Україна в творчості І.Ю. Репіна / Ю. Белічко. – К: Мистецтво, 1963. – 125 с.
3. Богуш П.М. Илья Репин на Никопольщине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/ru/plavni/136-xviii-xix/55-illya-repin-na-nikopol.html>
4. Венгловський С.А. Ілля Репін: біографічна повість / С.А. Венгловський. – К., 1988. – 233 с.
5. Вовк О.І. Духовно-релігійні пошуки І.Ю. Репіна у дзеркалі сучасної біографістики / О.І. Вовк. – Харків : Сага, 2012. – 289 с.
6. Говдя П. Українське мистецтво другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / П. Говдя. – К., 1964. – 43 с.
7. Грабарь И.Э. Репин: в 2 т. / редкол.: В.Н. Лазарев [и др.]. – М., 1963–1964.
8. Давыдова А.С. «Запорожцы». Картина И.Е. Репина / А.С. Давыдова. – М., 1962. – 123 с.
9. Живопись. Краткий словарь терминов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.biblioteka.ru/slovarZhivopis/151.htm>. – Реализм.
10. И.Е. Репин «Заметки в биографии» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ilyarepin.ru/biografz/>
11. Илья Репин (художник): Почему великий художник Илья Репин так и не вернулся на родину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://style.rbc.ru/person/2014/10/21/19486/>
12. Итс Р.Ф. Введение в этнографию: Учеб. пособ. / Р.Ф. Итс. – Л., 1991. – 355 с.
13. Лисецкий С.К. По репинским местам / С.К. Лисецкий. – Куйбышев, 1954. – 135 с.
14. Лясковская О.А. Илья Ефимович Репин / О.А. Лясковская. – М.: Искусство, 1962. – 435 с.
15. Моргунова-Рудницкая Н. Илья Репин: Жизнь и творчество / Н. Моргунова-Рудницкая. – М., 1965. – 245 с.
16. Москвинов В. Н. Репин на Харьковщине / В.Н. Москвинов. – Харьков: Харьковское книжное издательство, 1959. – 136 с.
17. Пенаты Репина на Луганщине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sergienko.net/article/show/33_penaty-repina-na-luganshhine-iz-ssylki-httpwwwcitynewsnetua
18. Побожій С.І. Ілля Репін і Сумщина. – Суми: УАБС НБУ, 2009. – 108 с.
19. Репин И.Е. Далекое близкое / И.Е. Репин. – М.: Искусство, 1964. – 324 с.
20. Стасов В.В. Илья Ефимович Репин // Избранные сочинения: В 3-х т. / редкол.: Е.Д. Стасова [и др.]. – М., 1952. – Т. 1.
21. Торонова Е. М. Живопись как предмет междисциплинарного исследования // Вестн. Том. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение. – Томск, 2013. – № 2. – С. 79-91.
22. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.-Запоріжжя, 2006. – 672 с.
23. Хаустова С.Г. І.Ю. Репін та Слобожанщина / С.Г. Хаустова // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура: зб. наук. ст. за матеріалами конф. – Х., 2000. – С. 114–120.
24. Эпштейн М. И.Е. Репин. «Запорожцы» / М. Эпштейн. – М.: Искусство, 1965. – 65 с.
25. Яворницкий Д. И. Как создавалась картина «Запорожцы» / Д.И. Яворницкий // Художественное наследство. И.Е. Репин. – М.–Л., 1949. – 106 с.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КАРТИНА КАК ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (НА ПРИМЕРЕ ТЕМЫ КАЗАЧЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ ИЛЬИ РЕПИНА)

В статье рассматривается важность картин художников-реалистов как этнографических источников. Проведен общий анализ изобразительного типа этнографических источников и определено место в них реалистической картины. Показано научный потенциал такого вида источников, в частности установлено его историко-этнографическую ценность. Реализм второй половины XIX в. имел большое значение для развития украинской темы в изобразительном искусстве, фиксации и отображении художниками народного быта, украинской истории и культуры. Илья Ефимович Репин – выдающийся художник, работавший в лоне реалистического течения и тем самым внес весомый вклад в украинскую культуру. Его произведения на тему народной жизни украинцев отличаются своей правдивостью и несут содержательную этнографическую информацию. Автор рассмотрел преимущества и недостатки картин художников-реалистов как этнографических источников, и на примере художественного творчества И. Репина, в частности, его работ на казацкую тематику, продемонстрировал специфику этнографического материала, который включают в себя такие источники информации. Учитывая тематику изобразительного искусства данного периода, а именно – его обращение к бытовым реалиям простого украинского народа, в частности, крестьянства, отображение истории украинцев, их духовной и материальной культуры, в статье было доказано, что полотна художников-реалистов вполне могут представлять ценный источник для этнологической науки.

Ключевые слова: этнографические источники, реализм, изобразительное искусство XIX в., Илья Репин, быт украинского казацтва, запорожцы.

ART PAINTING AS ETHNOGRAPHIC SOURCES (ON THE EXAMPLE OF COSSACKS TOPIC IN THE WORKS BY ILYA REPIN)

Any branch of scientific knowledge has a specific system of sources. Ethnography, as a relatively young science, today for complete coverage of specific topics within it to try research attracts more new sources. Without such treatment to other related material sciences is not possible to explore important issues in ethnography, which are interdisciplinary.

Given the central themes of science - the traditional culture of the people – is the need for searching and attracting new additional sources, as temporal distance between the existence of a traditional society and present continues to grow. Those that can serve as an informative source of ethnographic last time a picture is executed in a realistic manner. They include accuracy, truthfulness and historicity image of typical characters in typical circumstances.

In the article was considered the importance of a realist paintings of ethnographic sources. Was conducted a general analysis of figurative type of ethnographic sources and determined there a place of realistic picture. Displaying scientific potential of this type of sources including set it's historical and ethnographic value.

The realism of the late nineteenth century had the great importance for the development of Ukrainian themes in art, recording and displaying by artists the national life, Ukrainian history and culture. Ilya Repin – a prominent artist who worked in the bosom realistic flow and thus made a significant contribution to Ukrainian culture. His works on the topic of Ukrainian national life include it's truthfulness and carry substantial ethnographic information. The author considered the advantages and disadvantages of a realist paintings as ethnographic sources, and on the example of art Ilya Repin, including his work on Cossacks topic, demonstrated specificity of ethnographic material that includes such sources.

Subject of research is scientific potential of the Repin's artwork as ethnographic sources of Ukrainian Ethnography. The purpose of this article is to show the scientific potential of realist paintings as ethnographic sources on the art of Ilya Repin. These objective and subject of investigation necessitated the following research objectives: to isolate in the classification of ethnographic sources Figurative importance of such sources, namely the realistic picture; identify realistic tendencies of Ukrainian art of the late nineteenth century; explore the principles of image I. Repin Ukrainian folk culture in his works on Cossack themes; find out on the example of I. Repin's artistic activity scientific potential realistic picture as ethnographic sources.

On the example of art by Ilya Repin, in particular his work on the theme of the Cossack, conducted a general analysis visual type of ethnographic sources and determine their scientific potential, historical and ethnographic value.

Key words: ethnographic sources, realism, art of the XIX century, Ilya Repin, the life of the Ukrainian Cossacks, the Zaporozhian Cossacks.

До редакції надійшла 30.03.2016.

УДК 94 (477) «XIX»

© Катерина Нагайко
(Переяслав-Хмельницький)

МОВНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ ЯК РЕАКЦІЯ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В СЕРЕДОВИЩІ СТАРОЇ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ

У другій половині XIX ст. українська мова, як ключовий фактор національної само ідентифікації, виступила об'єктом заборон з боку імперської влади. Царський уряд вдався до офіційних приписів та розпоряджень з метою унеможливити розповсюдження українського друкованого слова. На тлі суспільно-політичної ситуації діяльність українофільських організацій співвідносилась з сепаратизмом. Їх діячів переслідували, арештовували, відправляли на заслання. Зазначені процеси мали потужну передтечу в особі плеяди визначних представників наукової еліти, що визнавала українську мову та культуру самостійним та самодостатнім національним продуктом.

У статті розглядаються аспекти формування національної ідеї в середовищі Старої Київської громади (далі – СКГ) на тлі офіційної мовної політики російського уряду. Показано реакцію влади на пошкваллення національної свідомості українського народу, яке відбувалося завдяки педагогічно-просвітницькій та культурно-науковій роботі українофільської інтелігенції. Важливою віхою у цьому процесі стала діяльність СКГ. Її представники активно підтримували та поширювали українофільські ініціативи в освіті, науці та культурі. Реакцією на цю ситуацію стала поява документів, що забороняли використання української мови з метою просвітництва. Часи Валуєвського циркуляру та Емського указу були одними з найскладніших для розвитку української культури та суспільної думки.

У тексті публікації наводиться значна частина цитат з тематичних документів, тверджень науковців, що стосуються стану розвитку української мови у XIX ст. Автором доводиться ключова позиція про те, що українська мова виступала, як основний чинник формування національної ідеї, що відстоювалась на культурному та реалізувалась на політичному ґрунті.

Ключові слова: Стара Київська Громада, українська мова, національна ідея, ідентичність, політика царизму, документ.

...пока на южнорусском языке не будут сообщаться знания, пока этот язык не сделается проводником общечеловеческой образованности, до тех пор все наши писания на этом языке – блестящий пустоцвет.

М. Костомаров¹.

Мова – це ознака, за якою визначають існування окремого народу, самостійності держави. За допомогою мови нація може повірити у власні сили, виявити свою ідентичність, виокремитись серед інших. У передмові В. Шандри до збірки документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)»

зазначається теза про те, що у конструюванні української нації її творці вважали спільність культури і мови наріжним каменем, суттєвою ознакою повноцінної характеристики народу [24, с. XVIII].

У вітчизняній історіографії питання мовної політики неодноразово ставало предметом уваги провідних дослідників національного руху XIX ст. Зокрема, окремі сюжети висвітлені в монографічних працях А. Катренка, Л. Іванової, Р. Іванченко, В. Сарбея, О. Доніка та ін. [6; 8; 9; 11; 22].

Слід відмітити, що по відношенню до українського націєтворення питання мовного фактору присутнє у західній історіографії у розумінні його важливого політичного контексту. Так, за схемою чеського історика М. Гроха, визначено три фази розвитку українського національного

¹ Костомаров М. О преподавании на южнорусском языке / М. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 309.

руху – академічна, культурницька і політична. Перша фаза синхронізується з кінцем XVIII – початком XIX ст., друга з серединою та другою половиною XIX ст., третя – з початком XX ст. У означеній системі координат саме з другою фазою пов’язується питання значення мови, як націєутворюючого чинника. Канадський історик українського походження С. Єкельчик, зокрема, зазначає, що у класичному трактуванні західної історичної (українознавчої – *К.Н.*) думки, – «...це період, коли народна розмовна мова стає мовою книжок і викладання у школах всіх рівнів, це час заснування наукових товариств, відкриття кафедр в університетах, розвитку преси, видання спеціальної (наукової тощо) літератури народною мовою. Частина цих показників з’явиться лише в пореволюційній Україні, але частина відповідає вже добі Шевченка та громадівців» [8, с. 122]. Крім цього, дослідник зауважує на тому, що в західній історіографії побутує думка, що вже Кирило-Мефодіївське братство намагалося перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку.

На переконання як вітчизняних, так і західних вчених (Е. Сміт, П. Кононенко), саме мова належить до ключових ознак існування нації. Російський історик О. Міллер наголошує: «літературна мова, що спирається на міцний фундамент народної говірки, набирає символічної, національно-репрезентативної ролі і здатна конкурувати з російською. До того ж, саме вона виявилась маркером, що допоможе з’ясувати етнічні межі проживання українців» [24, с. 28].

Попри значну актуальність вивчення етапів формування української мови як визначального чинника націотворення, у вітчизняному історіописанні бракує сфокусованих праць, які розкривають конструктивний внесок громадівського руху в цю справу. Предметно до питання аналізу мовної політики в контексті діяльності українських громад у другій половині XIX ст. зверталися вітчизняні дослідниці Н. Побірченко, С. Рубашова [18; 19].

У згаданій передмові до збірки документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)» її автор подає комплексний аналіз мовного питання в Російській імперії на основі документів з вітчизняних архівів, що стали визначальними в історії становлення української літературної мови, як основного чинника у формуванні національної ідентичності. Зокрема, вміщені документи, в яких йдеться про заборону діяльності Кирило-Мефодіївського братства, видання та

розповсюдження творів Т. Шевченка, який на думку тогочасного цензора, «сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания» [24, с. 9], М. Костомарова, П. Куліша; заборони на використання латинського алфавіту для друкування українських творів, аби не допустити їх поширення. Крім зазначеного, велика кількість документів відноситься до періоду існування Старої Київської громади (1860–1890 рр.). Значна їх частина стосується передумов та наслідків Валуєвського циркуляру та Емського указу, а саме заборони друку українських видань: наукових праць, фольклорних та етнографічних матеріалів, художньої літератури, перекладів тощо. Загалом у збірці подано 196 документів, 57 з яких ілюструють утиски та заборони щодо діяльності Громади в цілому та окремих громадівців зокрема. Серед цих матеріалів варто вирізнити: офіційні постанови, укази, донесення, особисті документи (листи) та ін. Ці документи засвідчують переслідування членів СКГ з боку царського уряду на ниві наукового та культурного поступу. З-поміж відомих прізвищ діячів громадівського руху згадуються: П. Куліш, Т. Рильський, Л. Глібов, О. Кониський, В. Лобода, Д. Пильчиков, П. Чубинський, О. Кістяківський, В. Беренштам, С. Ніс, І. Андрущенко, В. Синьогуб, В. Білозерський, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Мова, П. Житецький, І. Житецький, Н. Тумасов, Т. Біленький, М. Белінський, В. Науменка, І. Нечуй-Левицький, М. Комаров, О. Лоначевський-Петруняка, М. Лисенко, М. Старицький, Ф. Вовк, Б. Грінченко, Є. Чикаленко.

Важливість мовного фактору, як консолідуючого чинника у формуванні основ самоусвідомлення українцями себе, як окремої нації, підкреслює низка наукових розвідок першої половини XIX ст., що показали процес еволюції українського «наречія», як самодостатньої лінгвістичної одиниці.

На початку XIX ст., у 1805 р., мовознавець О. Павловський, створив першу українську граматику «Обозрение малороссийского наречія», що у 1818 р. була надрукована Російською Академією наук під зміненою назвою «Грамматика малороссийского наречія». У супровідному листі до Академії автором було, по суті, відмічено про набуття українською мовою статусу самостійного суб’єкту культурно-суспільного (а відтак і політичного – *К. Н.*) діалогу. З-поміж іншого, О. Павловський зазначає, що російська мова «полудення Росії» (України – *К.Н.*) змінилась настільки, що «составляет почти язык другого народа». Стосовно цього вважаємо за доцільне

навести елементи заочної полеміки щодо вказаної думки, представлені у листі ректора харківського університету І. Рижського до Російської Академії наук, який, ознайомившись з окремими «летописями», написаними місцевим «наречієм», відмітив іншу обставину, а саме, що ця (українська – *К.Н.*) мова наближається до великоросійської. «Заключая изъ сего, что будетъ время, (и можетъ быть скоро), что цветущий в Малороссии леть за 150 и более языкъ симъ образомъ придетъ в совершенное забвение» [21, с. 4].

Таким чином, маємо два протилежні бачення щодо оцінки вектору асиміляції «народного» мовного компоненту на території України. Усвідомлення існування потужного побутового та культурного спадку, зневажливо названого «наречієм», в подальшому зумовило розгортання двох ідеологічно протилежних доктрин. Виразниками однієї з них виступила офіційна імперська політична еліта, що не бажала визнання української мови окремою самодостатньою одиницею, а іншої – плеяда представників наукової інтелігенції, об'єднаної спільним українофільським баченням, яка упродовж 40–50-х рр. XIX ст. заявила свою контрверсію, що втілилася у відповідних працях.

Зокрема, 1827 р. з'явився збірник українських народних пісень та казок, який увібрав у себе цінний матеріал з народного життя – «Малоросійскія песни», – під редакцією М. Максимовича, відомого українського етнографа, філолога, першого ректора університету Св. Володимира. У передмові до цього збірника автор надає велике значення народній мові, яка, по суті, закарбувала та зберегла в собі генетичний код майбутньої української нації: «языкъ совершенствуется изследованиями остатковъ (тобто народної творчості – *К.Н.*) отъ прошедшаго, въ коихъ онъ ближе къ своему корню, следовательно чище въ составе и крепче въ силе» [23, с. II]. А. Лобода у статті «Заслуги М. А. Максимовича въ области языка и словесности», розкриваючи особистий внесок вченого в розвиток мови, говорить, що він «уже исходилъ изъ взгляда на языкъ, какъ на первостепенный факторъ въ развитіи народа и литературы» [14, с. 113].

Етнограф та мовознавець О. Афанасьєв-Чужбинський відзначав різку відмінність українців від «северного собрата» «типом, языком, одеждой, нравами и обычаями» [3, с. 7]. Ним було створено «Словарь малорусского наречия», в якому, за твердженням автора, в алфавітній послідовності було зібрано та розміщено усі слова «существующіе в малорусском наречіи». Частина словника, від «А» до

«З», у 1855 р. була опублікована в «Известиях Императорской Академии наук» та в окремому відбитку. Характеризуючи зв'язок сучасної йому народної (української – *К.Н.*) мови із слов'янською, дохристиянською та дотатарською періоду О. Афанасьєв-Чужбинський стверджував: «не можна сказати, що це нареччя сильно віддалилося від свого першоджерела <...> трапляються не лише слова, а й цілі звороти, що до нині існують в малоросійській мові» [3, с. 43]. Аналізуючи відповідність між побутовою та офіційною мовною традицією, що склалася у пізніший період, вчений стверджує, що на відміну від сполонізованих та зрусифікованих офіційних текстів, «народна мова і пісні – ті самі, що у древню епоху» [3, с. 49].

Бажання вивести українську мову на рівень офіційного письменства було одним із першочергових завдань прогресивних представників культурно-наукової еліти. На початку другої половини XIX ст. П. Куліш – етнограф, мовознавець, письменник, автор першої фонетичної абетки, що лягла в основу сучасного українського алфавіту, – характеризуючи процес розвитку української літературної мови та її взаємозв'язок з народною, зауважив на перспективі повноцінного застосування українського слова: «въ давню старовину слово наше було вже голосне и доладне, то чому бь же ёму <...> не вибратись изъ мови устной въ мову письменну?» [13, с. 22–34].

Про повноцінність української мови, як самодостатньої, вказував видатний лінгвіст, співзасновник об'єднання «Руська трійця», перший в історії професор руської словесності та автор «Словника української мови», що став першим і найбільшим українським діалектологічним словником, у якому подано повну картину «південно-західного говору українського нареччя» середини XIX ст. Я. Головацький. За висловом дослідника його постає академіка К. Студинського, «народну мову вважав самостійною, природною, чистою, повноголосою, мужеско-сильною, виразистою» [23, с. II].

Представники громадівського руху 1860–1890-х рр. також декларували своє визначальне ставлення до мови, як до ключового сегменту державної та національної ідентичності. Тогочасні історики, етнографи, фольклористи, лінгвісти та письменники усвідомлювали її значущість та потенціал, як культурного феномену, що дає право на самоідентифікацію народу. З середовища громадівців вийшла плеяда визначних мовознавців (О. Потебня, П. Житецький, К. Михальчук, І. Срезневський), які поставили українську мову на один щабель з європейськими

мовами та довели природну автентичність і продемонстрували її беззаперечний спадковий зв'язок з давньоруською лінгвістичною традицією.

Віддаючи данину попередньому поколінню популяризаторів українського слова, І. Срезневський у листі до М. Костомарова (говорючи про письменника Г. Квітку), відзначив наступне: «первый сталъ употреблять малорусское наречие въ словесности русской не ради шутки и попытки, а какъ орудіе, сильнее всякаго другого могшее действовать на нравственный подъемъ значительной доли русскаго (українського – *К. Н.*) народа, и начавъ писать этимъ наречіемъ съ самостоятельнымъ умениемъ, привлечь къ уразумению особенностей малорусской доли русскаго народа техъ изъ великороссовъ, которые этого желали – кого подленникомъ, кого – переводомъ» [1, с. 12]. За О. Потебнею, мова є породженням і виявом народного духу, вона ж окреслює національну самість спільноти [25, с. 163]. У своїй оцінці значення мови, як державотворчого фактору, вчений виловлюється більш як прямолінійно. «Страны, в которых... связь единства языка между сословиями разорвана, как Малороссия, в некоторых отношениях сами осуждены на гибель и принесут погибель другим. Это великое море горя» [2, с. 179]. П. Житецький зауважував, що: «... народня мова <...> одержала рівні права в сім'ї інших літературних мов слов'янських племен на ґрунті об'єднання національних інтересів культурних верств і народу. Від народу через культурні верстви знов до народу – такий основний процес розвитку української літературної мови» [4, с. 7–28].

У одній з попередніх авторських публікацій нами висвітлювалися окремі аспекти формування національної ідеї в науковій та культурно-просвітницькій практиці СКГ [16]. Відштовхуючись від відомостей про мовну політику російського царату, що містяться в опублікованих працях науковців та наведені у згаданій вище збірці документальних матеріалів, спробуємо показати реакцію влади щодо застосування української мови у основних сферах діяльності цієї українофільської організації: освіті, науці, літературі, видавничій справі, культурі.

Формально, початок «мовного» протистояння між імперським урядом та діячами українофільського руху другої половини XIX ст. можна звести до факту перших згадок про це явище та його оцінок у документах сучасників.

У розпорядженні генерал-губернатора І. Васильчикова від 16 травня 1861 р. до виконуючого обов'язки попечителя Київського навчального округу Й. Міхневича зазначалося про факт створення студентами Київського університету

товариства «Українська громада»: «студенты здешнего университета образовали будто общество малороссов под названием «Украинская громада», что лица, принадлежащие к этому обществу, стремятся сблизаться с простым народом и прививать идеи о малороссийской национальности и независимости, что с этою целью рассылаются воззвания на малороссийском языке, пишется история Украины и существует в Киевском университете ежедневная народная школа, и что для распространения тех же идей выезжают здешние студенты в разные местности Малороссии и Украины» [24, с. 23].

У записці голови Київської археографічної комісії М. Юзефовича «Про так званій українофільській рух», підготовленій для Особливої наради¹ було відмічено, що «перший приступ політичного українофільства» мав місце в 1861 р. в петербурзькому журналі «Основа», редагованому В. Білозерським та П. Кулішем. «Этот Белозерский стал тогда едва ли не главным двигателем украинофильской интриги, первой задачей которой было тогда проведение в преподавании народных школ малорусского наречия» [24, с. 121].

Політика модернізації та проведення реформ в Російській імперії зумовила можливість активно порушити питання використання української мови для освіти селян, наукових та літературних студій тощо. В цю справу активно включилася українофільська інтелігенція, яка поставила перед собою завдання просвітництва простого народу рідною йому мовою, «...языкомъ, отличающимся отъ великорусскаго граматическими формами, значениемъ словъ и складомъ речи, а потому распространение грамотности въ здешнемъ краю между здешнемъ сельскимъ населениемъ, – не въ смысле переучивания народа на чужой для него языкъ, <...>, – а съ целью принести ему грамотою истинную пользу» [26, с. 13].

Зачинателем цього процесу прийнято вважати М. Пирогова, під наглядом якого в Києві з'явилися перші недільні школи. На початковому етапі цієї діяльності питання книг для навчання українською мовою вирішувалося за допомогою «Граматки» П. Куліша та «Букваря южнорусского» Т. Шевченка. Останній у листі до М. Чалого (директора 2-ої Київської гімназії – *К.Н.*) писав: «Посылаю вам на показ 10 экземпляров моего Букваря а из конторы транспорта вы получите 1000 экземпляров. Добре було б, якби можна распускать його по уездных та по сельским школам» [18].

¹ Особлива нарада для припинення українофільської пропаганди, скликана Олександром II 1874 р.

Зазначена ініціатива уже тоді зазнала спротиву від чиновництва, зокрема, в повідомленні помічника начальника повітової поліції м. Канів генерал-губернаторові І. Васильчикову (травень 1861 р.) було зазначено про вилучення «Букварів» Т. Шевченка та ініціативу недопущення їх розповсюдження у сільських приходських школах повіту та Канівській недільній школі [24, с. 25]. Упродовж 1861–1862 рр. за ініціативою місцевих чиновників виявлення та вилучення букварів, написаних для навчання дітей у сільських школах малоросійською мовою мало місце й у низці повітів – Київському, Канівському, Житомирському, Луцькому [24, с. 25, 28, 30, 51].

Цікава характеристика процесу поширення мовного просвітництва в Україні досліджуваного періоду подається у статті російського публіциста М. Каткова, вміщеній в газеті «Московские ведомости» від 21 червня 1863 р., в якій автор переконаний, що «Україна не может иметь особого политического существования», розмірковує про шкідливість українофільства, неприпустимість формування української літературної мови та осуджує М. Костомарова за видання книжок для народної освіти: «По украинским селам начали появляться, в бараньих шапках, усердные распространители малороссийской грамотности, и начали заводят малороссийские школы, в противность усилиям местного духовенства, которое вместе с крестьянами не знало как отбиться от этих непрошенных просветителей. Пошли появляться книжки на новосочиненном малороссийском языке. Наконец, одним профессором, составившим себе литературную известность, торжественно открыта национальная подписка для сбора денег на издание малороссийских книг и книжек» [24, с. 68].

Окрім суперечливого ставлення до освітньої діяльності громадівців, що спиралася на «народну» мову, негативно сприймалася й перспектива її застосування у богослужіннях. Безумовно, прецедент з Кирило-Мефодіївським братством та стилістикою його програмних документів не міг залишити без уваги мовно-релігійний фактор¹. Намагаючись виконати свій негласний обов'язок впровадження ідеологічної цензури, високопоставлене духівництво ще до фактичної появи громадівського руху намагалося не допускати використання української мови в богослужіннях. У висновку ректора Київської духовної семінарії архімандрита Антонія цензур-

¹ Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / Микола Іванович Костомаров. – К.: Либідь, 1991. – С. 15.

ному комітетові при Київській духовній академії про небажаність публікацій «українськомовних» проповідей від 17 грудня 1847 р. зазначалося наступне: «язык, <...> есть самый грубый, провинциальный и площадный, на котором не только печатают, но и говорят церковные поучения, по моему мнению, не следует, дабы под предлогом общенародности, ложной простоты не искажать русского языка, а найпаче не подвергать уничтожению церковную кафедру и проповедуемое с ней Слово Божье» [24, с. 14].

Конспірологічну теорію щодо поширення української мови наведено в анонімному листі від «благонамеренных малороссов» до начальника Третього відділення власної й. і. в. канцелярії В. Долгорукова про можливі політичні наслідки та шкоду, яку може завдати державі переклад Біблії українською мовою, який датується 4 березня 1863 р., зазначається, що «сепаратисты-хохломы выбивались из сил, чтобы прибрать к своим рукам народное образование, навязать сельским школам свои возмутительные «Грамматки» и учебники, но увидев, что народ малорусский и духовенство оттолкнули от себя их непроходимую услугу с негодованием, они затеяли дело сверху и состряпали следующее умозаключение: если нам удастся выхлопотать перевод Св. Писания на полупольское наречие малороссов, дело наше будет выиграно; затея наша, на первый взгляд, невинна и даже благородна, авось поймутся, там уже к этому крепкому камню нетрудно будет пристроить обособление языка, потом жизни, потом и национальности» [24, с. 59]. Реакцією на згаданий лист стало повідомлення київського, подільського і волинського генерал-губернатора М. Анненкова до начальника Третього відділення власної й. і. в. канцелярії В. Долгорукова, в якому він зазначає: «обращаясь к упоминаемому в письме вопросу о переводе на малороссийский язык Священного Писания, я должен сказать: язык малороссийский есть язык простонародья, не имеющий ни грамматики, ни литературы, и до того беден, что на нем нельзя выразить никакого отвлеченного понятия, и для того, чтобы передать на этом языке высокие истины откровения, как справедливо замечает автор письма, пришлось бы сочинять чуть не половину слов» [24, с. 61].

Посилення несприйняття будь-яких ініціатив членів СКГ з впровадження української мови у різних сферах суспільного життя та вбачання у цих практиках сепаратистських задумів, зрештою призвело до появи реакції на вищому офіційному рівні. У поданні голови Київського цензурного комітету О. Новицького до міністра внутрішніх справ П. Валугева, окрім загальновідомого твер-

дження про відсутність «особеного малоросійського язика», заслуговує на увагу приведена у ньому перекладна цитата однієї з польських пропагандистських брошур («Ручаюсь, что соединимся. Слово к братьям полякам в тяжбе польско-русской»): «Малороссияне говорят и пишут свои сочинения на малороссийском языке, а поляки радуются тому и поддерживают литературу, дабы этим самым убедить свет и москалей, что Русь не есть Москва» [24, с. 73]. Спираючись на подання О. Новицького, П. Валуєвим було видано розпорядження до Київського цензурного комітету (циркуляр), згідно якого «в печати дозволялись только такие произведения на малороссийском языке, которые принадлежат к области изящной литературы». Відповідно будь-яке інше книгодрукування заборонялося, в тому числі і релігійного змісту [24, с. 79].

Після виходу цього документу тиск на українофільство продовжився. У статті «Наступ реакції на школу в 1860-х роках» історик Л. Миловидов виділяє 1866 р., як один із ключових проявів реакції влади на український культурницький рух. Зокрема, в одному з наведених ним документів таємної справи щодо чернігівської гімназії зауважується: «...книги, печатання на малороссийском языке отнюдь не должны быть допускаемые к употреблению по сельским школам» [15, с. 49].

Одним із проявів принципово жорсткої реакції (переслідування, стеження, арешти, заслання) по відношенню до просвітницької та наукової діяльності представників СКГ, що мала місце у 1860-х рр., виступили процеси подальшого офіційного заперечення та невизнання українського науково-творчого сегменту. Зазначена ситуація проявила себе у культурно-мистецькій галузі у середині 1870-х рр.

У контексті теми, що розглядається, важливо відзначити вплив на реакційні дії уряду діяльності наукового цеху представників українофільської інтелігенції. Найвідомішим та водночас найбільшим науковим осередком, на базі якого розгорнулися українознавчі студії, виступив Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства, створений у 1873 р. [5]. Україномовний контент історико-етнографічних, етнологічних, мовознавчих та інших наукових практик дозволив учасникам СКГ, задіяним у роботі Відділу, не лише зібрати та узагальнити величезний масив унікальної фактологічної інформації, а й по факту сформувавши ідеологічне підґрунтя для майбутнього самовизначення українців, як окремої нації.

У передмові до праці «Заборона українства 1876 р.» Ф. Савченка, автор, цитуючи щоденник члена Київської громади Ф. Вовка, зазначає, що у Південно-Західному відділі Імператорського Російського географічного товариства громадівці, працюючи над науковими дослідженнями з української історії, етнографії, фольклору, філології мали змогу «збиратись і відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України» [20, с. VIII]. В умовах утвердження нових форм політичного життя та розгортання осередків ідеологічної діяльності, відбулося пожвавлення українського національного руху. У записці начальника Київського губернського жандармського управління В. Новицького, надісланій київському, подільському і волинському генерал-губернаторові О. Ігнат'єву, про українофільський рух 70–80-х рр. XIX ст., в якій він характеризує його, як існуючу в тогочасному суспільстві політичну течію, повідомляється про те, що ініціатива створення типографії в Женеві і випуск «революційного» журналу «Громада» «принадлежит всецело этой партии», що в свою чергу сприяла революційним діячам [24, с. 232].

У передньому слові до женецького журналу «Громада» його редактор М. Драгоманов відзначає вагомий внесок своїх сучасників, свідомих українофілів-громадівців, у справу національної самоідентифікації: «Саме в XIX ст. письменним людям на нашій Україні довелось, вже по старим книгам та по увазі до неписьменних людей, добиватись до того, хто вони, чим вони були й чим мусять бути» [7, с. 17].

Завдяки частковому оминанню цензурою, в досліджуваний період у культурно-суспільному процесі утвердилась література. Потужною передтечею літературним діянням членів СКГ послуговували твори Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, А. Свидницького, Ганни Барвінок, О. Кониського, С. Руданського та ін. У зазначеній статті М. Каткова, у притаманній йому критичній манері, автор описує ситуацію вітчизняного літературного поступу: «И вот мало-по-малу из ничего образовалась целая литературная украинофильская партия, вербуя себе приверженцев в нашей беззащитной молодежи. <...> Из ничего вдруг появились герои и полубоги, предметы поклонения, великие символы новосочиняемой народности. Явились новые Кириллы и Мефодии с удивительнейшими азбуками, и на Божий свет был пущен пуф какого-то небывалого малоросийского языка» [24, с. 68].

Член Громади І. Нечуй-Левицький у повісті «Хмари», яка була написана у 1870-х рр., і зазна-

ла значного впливу цензури, автор в художньому слові зумів зобразити суспільно-політичне становище України з її національним пробудженням і русифікаційною політикою влади, визначивши місце мови в боротьбі за окремішність та європейськість. Зазначена ситуація, змальована ним у промовистому діалозі головного героя з представниками місцевого духівництва: «Ми вже зовсім стали європейцями, хоч і самі того не примічаємо. Тільки нам потрібний національний ґрунт, народ, наша мова, наша рідна поезія.

– Якої вам мови ще треба? Нащо вам інша мова? Це ж недурно, що ви встоюєте за якусь мужичу мову. Це вже сепаратизм!» [17, с. 342].

У Журналі Особливої наради, скликаній Олександром II, із пропозиціями щодо заборони української мови у сфері художньої, просвітницької та публіцистичної літератури давалася наступна характеристика тогочасному літературному процесу: «Стремление киевских украинофилов породить литературную рознь и, так сказать, обособиться от великорусской литературы, представляется опасным». Зазначена нарада була скликана з метою припинення «распространения в народе посредством печати мысли о самостоятельности малорусского языка и народности» [24, с. 131]. Виданий за результатами наради Емський указ остаточно визначив нелегальне становище української мови та ставлення до неї, як критерію національної самоідентифікації. Ним же визначалася заборона її використання в літературі та театральному мистецтві. Наведемо фрагмент тексту вище згаданої записки В. Новицького, де описано ставлення до українського театру. «Театральные представления труппою малороссийских актеров, разъезжающих по России в известные толь-

ко местности, служат только пунктами сборищ, грубых оваций, кои проявляют и проводят только антагонизм между великороссиянами и малороссиянами, но отнюдь не насыщают зрителей творчеством несуществующей малороссийской литературы, которую силятся во что бы то ни стало создать и вселить в зрителей воспоминания о прошлых, забытых подвигах украинского казачества, имевшего будто бы историческую, политическую самобытность и обособленность» [24, с. 234–235]. У повідомленні Головного управління у справах друку виконуючому обов'язки київського окремого цензора з іноземної цензури від 2 червня 1887 р. зазначалося про виявлення та заборону поширення в Росії трьох нотних зошитів громадівця М. Лисенка «на малороссийском наречии» «Збірник українських пісень» та «Музики до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» [24, с. 226].

Шлях відвойовування українською мовою свого життєвого простору був складним, оскільки імперія розцінювала будь-який крок у цьому напрямі, як прояв політичного сепаратизму. Різка реакція влади на пожвавлення українського руху, зокрема, діяльність представників Старої Київської громади, пояснювалась побоюваннями, що з боку українців будуть виступи подібні до польської революції 1863 р. На думку сучасника, чиновника В. Веледницького, «целью украинофилов была та же революция, но только при посредстве слова и пера» [24, с. 163]. Заборони щодо української мови, впроваджені царським урядом упродовж другої половини XIX ст. мали на меті не дати їй бути визначальним елементом в процесі творення української ідентичності, а відтак спрямовувались на недопущення розвитку української національної ідеї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айзеншток Єремія. Г.Ф. Квітка і М.П. Погодін. До історії літературних відносин / Єремія Айзеншток // За сто літ. – К. : Державне видавництво України, 1928. – Кн. 2. – С. 12.
2. Айзеншток. І. Матеріали з громадського і літературного життя України / І. Айзеншток // Україна. – Київ, 1927. – С. 179.
3. Афанасьєв-Чужбинський О.С. Нариси Дніпра / О.С. Афанасьєв-Чужбинський. – Львів : Апріорі, 2016. – 544 с.
4. Богумил О. Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського / О. Богумил, П. Житецький // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 2. – С. 7–28.
5. Грицик К. Стара Київська Громада в українському національному русі у 60-90-х рр. XIX століття: погляд на проблему / Катерина Грицик // Мандрівець. – № 6. – 2014. – С. 22–28.
6. Донік О.М. Україна в переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років / О.М. Донік. – К. : Кріон, 2012. – 240 с.: іл.
7. Драгоманов М. Нарис української соціалістичної програми (Передне слово до «Громади»). Вид. 2 / М. Драгоманов. – К. : Серп і молот, 1918. – С. 85.
8. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. / Сергій Єкельчик. – К. : КІС, 2010. – 272 с.
9. Іванова Л.Г. Громадівський рух в 60-х рр. XIX ст. / Л.Г. Іванова. – К., 1999. – 128 с.
10. Іванова Л.Г. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л.Г. Іванова, Р.П. Іванченко. – К. : МІЛП, 2000. – 351 с.

11. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. Ч. 2. 60–90-ті роки ХІХ ст. : навч. посіб. для студ. іст. ф-ту / А.М. Катренко. – К., 1999. – 189 с.
12. Костомаров М. О преподавании на южнорусском языке / М. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 309–313.
13. Куліш П. Дві мови, книжна і народна / Пантелеймон Куліш // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 3. – С. 22–34.
14. Лобода А.М. Заслуги М.А. Максимовича в области языка и словесности. / А.М. Лобода / Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. Книга вовенадцатая / Издана под ред. Н.П. Дашкевича. – Киевъ : Лито-типография Т. Г. Мейнандера, 1904. – С. 111–117.
15. Миловидов Л. Наступ реакції на школу в 1860-х роках. Два документи з таємної справи чернігівської гімназії // За сто літ. – К. : Державне видавництво України, 1928. – Кн. 4. – С. 49.
16. Нагайко К. Національна ідея в «українському відродженні» другої половини ХІХ ст. (до історії Київської Громади) / Катерина Нагайко // Український історичний збірник. – К., 2015. – Вип. 18. – С. 186–195.
17. Нечуй-Левицький І. Твори: в двох томах / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1. – 631 с.
18. Побірченко Н.С. Життя задля просвіти українського народу / Н.С. Побірченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. 1. – 2002. – С. 211–217.
19. Рубашова С.О. Мовне питання в діяльності українських громад 60-х рр. ХІХ сторіччя / С.О. Рубашова // Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства. – 2006. – Вип. 8. – С. 133–137.
20. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Харків; Київ, 1930. – 415 с.
21. Савченко Ф. Українська мова перед Російською Академією наук у 1805 р. / Федір Савченко // За сто літ. – К. : Державне видавництво України, 1930. – Кн. 5. – С. 4.
22. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
23. Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / Кирило Студинський. – Львів : Друкарня Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, 1905. – 594 с.
24. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, та ін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.
25. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. – К., 2002. – С. 162–164.
26. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності з р. 1862 / Б. Шевелів // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 11–16.
27. Шевелів Б. Петиції українських Громад до Петербурзького комітету грамотності з р. 1862 / Борис Шевелів // За сто літ. – К.: Державне видавництво України, 1929. – Кн. 3. – С. 11–16.

© *Екатерина Нагайко*
(*Переяслав-Хмельницький*)

ЯЗЫКОВОЙ АСПЕКТ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА КАК РЕАКЦИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В СРЕДЕ СТАРОЙ КИЕВСКОЙ ГРОМАДЫ

Во второй половине XIX в. украинский язык, как ключевой фактор национальной самоидентификации выступил объектом запретов со стороны официальных властей. Царское правительство прибегло к документальным предписаниям и распоряжениям с целью сделать невозможным распространение украинского печатного слова. На фоне общественно-политической ситуации деятельность украинофильских организаций приравнивалась к сепаратизму. Их деятелей преследовали, арестовывали, отправляли в ссылку.

Указанные процессы имели мощную основу в лице плеяды выдающихся представителей научной элиты, которая признавала украинский язык и культуру самостоятельным и самодостаточным национальным продуктом.

В статье, на фоне официальной языковой политики российского правительства, рассматриваются аспекты формирования национальной идеи в среде «Старой Киевской громады». Показано реакцию официальных властей на оживление национального сознания украинского народа, которое происходило благодаря педагогической, просветительской, культурной и научной работе украинофильской интеллигенции. Важной составляющей этом процессе была деятельность «Старой Киевской громады». Ее представители активно поддерживали и распространяли украинофильские инициативы в образовании, науке и культуре. Реакцией на эту ситуацию стало появление документов, запрещающих использование украинского языка в целях просвещения. Времена Валуевского циркуляра и Эмского указа были одними из самых сложных для развития украинской культуры и общественной мысли.

В тексте публикации приведена значительная часть цитат из тематических документов и утверждений ученых, касающихся состояния развития украинского языка в XIX веке. Автором статьи отстаивается ключевой тезис о том, что украинский язык выступал основоположным фактором формирования национальной идеи, которая отстаивалась на культурной и реализовалась на политической почве.

Ключевые слова: Старая Киевская Громада, украинский язык, национальная идея, идентичность, политика царизма, документ.

© *Katerina Nahaiko*
(*Pereyaslav-Khmelnitski*)

LINGUISTIC ASPECTS TSARIST POLICY AS A REACTION TO THE FORMATION OF A NATIONAL IDEAS IN OLD KIEV COMMUNITY

In the second part of XIX century ukrainian language, as a main factor of national identity became an object of official government's prohibition. Imperial government used official instructions and decrees to make the circulation of ukrainian language in press impossible. On the background of the social and political situation the actions of ukrainophilling organisations were correlated with separatism. This figures were arrested or exiled.

The marked processes had a powerfull forerunner in the person of pleiad which consisted of outstanding scientific elite's representatives, who accepted ukrainian language and culture as an independent and self-contained national product.

The article deals with the aspects of national idea's creation in the Old Kyiv community's surroundings on the background of russian government's official language policy. It shows the response of official government to the ukrainial people's national consciousness revival, which took place owing to pedagogical, educational, cultural and scientific work of ukrainophilia's intellectuals. The Old Kyiv Community's activity became an important boundary mark in this prosses. It's representatives were actively supporting and disseminating ukrainophilling initiatives in education, science and culture. The response to that situation was appearance of the documents which banned ukrainian language's use with the enlightenment purposes. The period of The Valuev Circular and Ems Decree was one of the most difficult for the progress of ukrainian culture and public ideas.

Quotes from the specialized documents, scintists' statements which deal with the ukrainian language's status of development in the XIX century, took a considerable part of the author's publishing text. The author proves the idea of ukrainian language as a main factor of national idea's forming, which was stood up on the cultural, and realised on the political foundation.

Language is a feature, which indicates existing of the separate nation and state independence. By means of the language, nation can believe in it's own force, reveal it's identity, distinguish belong other nations. In the domestic historiography the question of language policy was becoming the subject of attention of leading national movements' investigators for many times. In particular, separate topics are explained in the monographic works of V. Sarbey, O. Donick, L. Ivanova, R. Ivanchenko, A. Katrenko, N. Shyp and others.

We have to say, that the language factor question in it's understanding as an important political context in the relation with ukrainian national creation takes place in the western histiriography. Both, domestic and western scintists (E. Smith, P. Kononenko), are convinced, that language is one of the main factors on national existense. There is a significant actuality of studying the process of ukrainian language development as a determinant factor on national creation. In spite of this, the domestic historiography is lack of focused documents which reveal public movemets' constructive contribution in this act.

The desire for making the ukrainian language a part of official writing was the one of the progressive scientific elite's representatives most important aims. The public movements representatives of 1860–1890s proclaimed their determinant attitude to the language as a main segment of state andnational identity. The historians, ethnographers, specialosts in folklore, linguists and writers of that time realized it's amount and potential as a cultural phenomena, which gives right for national self-identification.

The policy of modernisation and making reforms in the Russian Empire caused the opportunity of actively putting the question of using the ukrainian language for education of peasants, literary studios etc. Ukrainophilling intellectuals have actively joined in this affair and put theirselves the task of common men's education using their native language.

Strengthening of rejection of any initiatives Old Kyiv community's members concerning introduction of ukrainian language in different spheres of public life, and regarding it as separative ideas finally resulted

the reaction on the higher official level. In the conditions of political factor's growth and the centers of political and ideological activity appearing, determinated situation caused the national movement's revival.

Keywords: Old Kyiv community, Ukrainian, national idea, identity, tsarist policy document.

До редакції надійшла 31.03.2016.

УДК 94:323.(438)(=161.2)(092) «1934.06/1937.01

© Олена Кір'янова
(Київ)

БОРОТЬБА РОМАНА ШУХЕВИЧА ТА УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕГРАЛЬНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ З РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНОЮ СИСТЕМОЮ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (СЕРЕДИНА ЧЕРВНЯ 1934 Р. – ПОЧАТОК СІЧНЯ 1937 Р.)

Стаття присвячена важливому періоду боротьби українських інтегральних націоналістів, і зокрема Романа Шухевича супроти репресивно-каральної системи Другої Речі Посполитої. Головну увагу приділено подіям, які відбувалися у житті Р. Шухевича після його арешту 17 червня 1934 р., зокрема, судовим процесам та перебуванню в концентраційному таборі в Березі-Картузькій до початку січня 1937 р.

Аналізуючи перебування Р. Шухевича у в'язницях, концтаборі та його участь у судових процесах (сер. червня 1934 р. – поч. січня 1937 р.), зроблено низку узагальнень: по-перше, перебуваючи в ув'язненні й під слідством, Роман мужньо витримав усі випробування і залишився вірним своїм націоналістичним переконанням; по-друге, під час Варшавського (18.11.1935 – 13.01.1936 рр.), де був лише у статусі свідка, і, особливо, Львівського (25.05. – 26.06.1936 р.) судових процесів, де перебував у списку обвинувачених під № 2, зразу ж після С. Бандери, Р. Шухевич тримався гідно, всі звинувачення у діяльності в ОУН відкидав, лише наостанок визнав, що є прихильником ОУН; по-третє, навіть, будучи два з половиною роки в ув'язненні, Роман не тільки зберіг повагу своїх побратимів-націоналістів, а й здобув шанування як у середовищі кримінальних злочинців (які поважають, насамперед, сильних особистостей), так і серед своїх опонентів – польських правоохоронців.

Ключові слова: Роман Шухевич, Організація Українських Націоналістів (ОУН), Крайова Екзекутива Організації Українських Націоналістів Західно Українських Земель (КЕ ОУН ЗУЗ), репресивно-каральна система Другої Речі Посполитої, інтегральний націоналізм.

Доцільність наукової розвідки про українського патріота, націоналіста Романа Шухевича проявляється в недостатньому вивченні його революційної боротьби проти репресивно-каральної системи Другої Речі Посполитої в період сер. червня 1934 р. – поч. січня 1937 рр., коли його було заарештовано польською поліцією, а вже 6–7 липня заслано без достатніх доказів вини до щойно відкритого концентраційного табору в Березі-Картузькій. Розпорядження про його арешт було видане через два дні після вбивства Б. Перацького президентом Другої Речі Посполитої І. Мосціцьким – 17 червня 1934 р. Сподіваємося, що отримана в процесі дослідження інформація допоможе патріотично налаштованим українцям не тільки досягнути значення непересічної особистості Р. Шухевича у вітчизняному державотворчому процесі, а й практично використовувати здобутки і втрати, національно-визвольного руху 30–40-х років ХХ ст. у розбудові Української Самостійної Соборної Держави на початку третього тисячоліття.

Метою статті є вивчення і узагальнення літератури й опублікованих джерел про переслідування українських інтегральних націоналістів, і,

зокрема, Р. Шухевича репресивно-каральною системою Другої Речі Посполитої. Реалізація мети визначає завдання статті: простежити події, які відбувалися у житті Р. Шухевича після його арешту 17 червня 1934 р., зокрема, його змагальність з судовою системою, а потім перебування в концентраційному таборі в Березі-Картузькій, яке не тільки його не зламало, але ще більше загартувало для подальшої революційної боротьби. Об'єктом статті є боротьба Р. Шухевича та українських інтегральних націоналістів супроти репресивно-каральної системи Другої Речі Посполитої. Предметом статті є репресії польської правоохоронної системи супроти членів ОУН загалом, і Р. Шухевича, зокрема. Хронологічні рамки роботи (сер. червня 1934 р. – поч. січня 1937 р.), коли Р. Шухевич був позбавлений волі і перебував в ув'язненні. Територіальні межі статті окреслюють терени західноукраїнських земель першої половини ХХ ст., які входили до складу Другої Речі Посполитої (1918–1939).

Проведений комплексний аналіз джерел, досліджень і публікацій, в яких було започатковано розв'язання даної проблеми засвідчив, що заявлена тематика потребує подальшого фа-

хового вивчення. Назвемо лише найважливіші праці, які безпосередньо дотичні до цієї вагомій теми. Зокрема, це розвідки таких дослідників як: Б. Кравців, П. Мірчук, М. Посівнич та ін. [2; 5; 6; 7; 11]. Водночас важливими для вивчення досліджуваної теми постають опубліковані збірники документів та спогадів про діяльність українських інтегральних націоналістів та Р. Шухевича [1; 3; 4; 8; 9; 10]. Проте, попри всі вище перераховані праці проблема дослідження революційної боротьби Р. Шухевича поки що залишається малодослідженою і потребує подальшого вивчення. У статті використані такі наукові методи та принципи, як принцип історизму, тобто об'єктивне вивчення революційної боротьби Р. Шухевича. Також у статті використано порівняльно-історичний метод, який дав змогу проаналізувати реальні напрацювання й прорахунки вітчизняних інтегральних націоналістів і вагомий внесок Р. Шухевича у визвольну боротьбу українців.

Період тяжких випробувань у житті і революційній боротьбі Р. Шухевича супроти репресивно-каральної системи Другої Речі Посполитої розпочався влітку 1934 р. 17 (за іншими даними – 18) червня його заарештувала польська поліція, а вже 6–7 липня він був засланий без достатніх доказів вини до щойно відкритого концентраційного табору в Березі-Картузькій [7, с. 24]. За свідченням П. Мірчука наказ про його заснування було видано через два дні після вбивства Б. Перацького президентом Другої Речі Посполитої І. Мосціцьким – 17 червня 1934 р. Саме тоді й почалися масові арешти серед українців, яких поліція підозрювала у причетності до ОУН загалом, і атентату міністра, зокрема. Табір «урочисто відкрили» 5 липня 1934 р. у порожніх будинках колишнього російського монастиря, а потім російських військових казарм у місцевості поблизу містечка Береза Картузька на Поліссі (нині м. Береза Брестської обл. в Білорусі), за 92 км на північний схід від білоруського Бресту, біля залізниці Брест-Барановичі [5, с. 429–431].

Перебування Р. Шухевича у Березі Картузькій було тяжким. Ось що писав П. Мірчук про ці події: «У таборі було впроваджено ригор жорстокого поліцейського терору. Всі в'язні мусіли працювати десять, згодом вісім годин денно під наглядом поліції, яка навмисно знущалася над ними, при чому офіційно було дозволено бити в'язнів «за найменший вияв непослуху» [5, с. 431].

Шість тяжких місяців провели у концтаборі Р. Шухевич та його побратими (липень 1934 р. – січень 1935р.). Як свідчить історик Микола

Посівнич, «праця в'язнів зводилася до осушування поліських боліт, будування доріг, корчування дерев, сільськогосподарських робіт, забезпечення функціонування табору тощо. Однак і в тих нелюдських умовах в'язні створили націоналістичну організацію самооборони, яку очолювали Роман Шухевич, Володимир Янів, Дмитро Грицай, Михайло Кравців. Вони відразу згуртувалися, виявляючи солідарність у взаємній охороні й допомозі в будь-якій ситуації. Навіть у тих страшних обставинах українські в'язні організувалися для підвищення своїх знань У таборі Шухевича приписали до групи кочегарів, які взимку носили вугілля й розпалювали печі» [7, с. 25].

Також Р. Шухевичу допомагала вижити і зберегти людяність його віра в Бога. З цього приводу В. Макар згадував: «Світлим прикладом може служити славної пам'яті Роман Шухевич, який щоденно гаряче молився і ніколи не розлучався з хрестиком, що висів у нього на шії» [4, с. 59]. За свідченням Б. Кравців: «Знущання в Березі Картузькій, нестерпні в'язничні умови – все те не послабило в нічому духового ставлення Романа Шухевича, не зломало його, навпаки ще більше загартувало його. Силу видержувати всі труднощі і знущання давала йому, зацімлена колись матір'ю глибока релігійність і побожність: на шії носив завжди посвячений медалик, в Березі Картузькій чи в львівських Бригідках кожного ранку й вечору застигав у молитовній задумі і за його почином політичні в'язні в Бригідках завели звичай спільної ранньої і вечірньої молитви» [2, с. 16].

Польська поліція перші арешти проводила наосліп, ув'язнюючи всіх тих, хто на її думку мав хоч якесь відношення до ОУН, а вже восени 1934 р. вона заарештувала майже все керівництво КЕ ОУН ЗУЗ. Як було насправді, і чому польська поліція швидко довела справу до суду дає пояснення П. Мірчук: «Осіною 1934 р. до рук польської поліції і судових властей попав якимось дивом т.зв. «Архів Сеника» – 418 оригіналів і 2055 копій організаційних документів УВО й ОУН, звітів, протоколів, фінансових зіставлень ПУН тощо. Про даних членів УВО й ОУН у всіх тих документах подано інформації під їхніми організаційними псевдами. Але поліція довідавшись з тих документів про факти, дати, місце акцій чи інших дій УВО й ОУН, сконструювала «зізнання» Бандери, Підгайного та інших і на слідстві сказала, що дані члени КЕ ОУН вже до всього призналися, тому немає потреби переслухуваному далі не признаватися. Поліцейний підступ вдався.

Зловивши на те Малюца, Підгайний, а далі й Мигаль і Макарушка і не стямившись, як при підтвердженню поданих поліцією фактів розкрили, хто за яким псевдо криється» [1, с. 57].

Отже, польській поліції вдалося зібрати значну доказову базу на інтегральних націоналістів. Логічним результатом її роботи став політичний процес, який набув розголосу на всю Європу, і навіть Північну Америку. На лаві підсудних опинилися 12 членів ОУН. Судовий процес відбувався у Варшаві з 18 листопада 1935 р. по 13 січня 1936 р. За даними П. Мірчука, «на лаві підсудних сиділи: 1. Степан Бандера, 26 років, син українського священника, студент агрономії у львівській політехніці; 2. Микола Лебідь, 25 років, абсолювент (випускник) гімназії; 3. Дарія Гнатівська, 23 роки, абсолювентка гімназії; 4. Ярослав Карпинець, 30 років, студент краківського університету; 5. Микола Климишин, 26 років, студент краківського університету; 6. Інженер Богдан Підгайний, 31 рік, абсолювент данцізької політехніки; 7. Іван Малюца, 25 років, студент львівської політехніки; 8. Яків Чорний, 28 років, студент люблінського університету; 9. Євген Качмарський, 25 років, закінчив 5 клас гімназії; 10. Роман Мигаль, 24 роки, студент львівського університету; 11. Катерина Зарицька, 21 рік, студентка львівської політехніки; 12. Магістр Ярослав Рак, 27 років, адвокатський конціпієнт. Усіх підсудних звинувачували у приналежності до ОУН, вбивства Б. Перацького, у веденні підривної антипольської діяльності тощо. Судовий процес виявив, що серед українських націоналістів є як герої, так, на жаль, і зрадники. Так, І. Малюца, Р. Мигаль, Б. Підгайний та Є. Корчмарський не тільки визнали свою вину, але й «сипали» (здали) інших [5, с. 389].

У той час С. Бандера і більшість звинувачених трималися гідно. Варшавський судовий процес широко висвітлювався як польською, так і світовою пресою. С. Бандера це використав, як рекламну компанію ідеології українського інтегрального націоналізму й свою персональну роль у національно-визвольному процесі. Він звернувся до суду з вимогою розмовляти і свідчити українською мовою, виголошував патріотичні промови, вітався і відповідав на привітання свідків «Слава Україні!» тощо. Така хоробра поведінка посприяла перетворенню С. Бандери на харизматичного лідера спочатку лише галицької націоналістичної молоді, а з часом і трансформування його на символи українського спротиву 40–50-х рр. ХХ ст. У свою чергу Р. Шухевич на Варшавському процесі проходив лише як свідок, зайвого не го-

ворив. Оскільки інформація з «Архіву Сеника» та свідчення деяких підсудних не надали прямих доказів того, що Р. Шухевич був головним організатором терористичних акцій. У підсумку польський суд виніс такий вирок: «С. Бандера, М. Лебедь і Я. Карпинець – кара на смерть із заміною на підставі амністії на довічне тюремне ув'язнення; М. Климишин і Б. Підгайний – довічне тюремне ув'язнення; Д. Гнатівська – 15 років в'язниці, І. Малюца, Р. Мигаль і Є. Качмарський – по 12 років в в'язниці кожному; К. Зарицька – 8 років ув'язнення; Я. Рак і Я. Чорний – по 7 років в'язниці» [5, с. 389].

Щодо підсумку Варшавського процесу П. Мірчук писав так: «Зізнання Мигалья й Малюци перед судом та зізнання їх обидвох і Підгайного під час слідства, в яких вони не лише призналися самі, а «сипали» інших, були від'ємного сторінкою Варшавського процесу. Однак, вона губилася в світлі незвичайно гідної постави головних обвинувачених – Бандери, Лебедя, Гнатівської, Карпинця, Климишина, як теж Зарицької та Рака і свідків українців, підозрілих у приналежності до ОУН. Тому преса писала, що на лаві підсудних сиділи дві цілком різні групи: група провідних членів ОУН, очолена Бандерою, Крайовим провідником ОУН, які знають, чого хочуть, і яких не в силі зламати ні тортури кільканадцяти місячного слідства, ні мариво шибениці, – і група кількох осіб, які, мабуть, через якесь непорозуміння попали до ОУН і пробілися навіть на керівні становища» [5, с. 389–398].

На нашу думку, широкий розголос Варшавського процесу в європейській і світовій пресі, вплинув на досить м'який, як за вбивство високого державного урядовця, судовий вирок обвинуваченим, зазвичай польський суд за вбивство поляків карав на смерть звинувачених українців. Водночас, польська поліція, отримавши у своє розпорядження величезний масив інформації (т.зв. «Архів Сеника», свідчення І. Малюци, Р. Мигалья, Б. Підгайного та Є. Качмарського тощо) щодо бойової діяльності ОУН, вирішила не зупинятися на досягнутому, а з користю для себе використати його, щоби повністю знищити підпільну структуру ОУН як впливову організацію й український осередок антипольської боротьби. Слідчі з особливим зазв'язттям продовжили «працювати» з тими, хто «заговорив». Передусім, вони звернули увагу на Богдана Підгайного і не прогадали, врешті-решт, він «здав» усіх, кого можна було здати, у тому числі й Романа Шухевича» [8, с. 25–26].

Р. Шухевич тяжко переніс звістку про зраду близького товариша, ось як описує це свідок тих

подій Б. Чайківський: «Роман ніяк не міг повірити й пережити того, що найкращий товариш його «всипав» (зрадив). За те, що Роман усе заперечував, його кинули до кацеби – пивниці. Була зима, пивниця була мокра, всі стіни й підлога були в льоді. Роман роздягнувся й ліг на підлогу, бо хотів дістати запалення легенів і вмерти – так переживав, що його зрадив найкращий друг. Але, на щастя, нічого не сталося. Він не дістав не те що запалення, а й навіть каторгу» [8, с. 26].

Попри важкі умови життя в'язня, моральні та фізичні навантаження, Р. Шухевич не тільки не зламався, а й став неформальним лідером, взірцем для наслідування, надійним побратимом для багатьох ув'язнених українських інтегральних націоналістів. Так, історик Микола Посівнич наводить свідчення одного з арештантів про те, як поводив себе в умовах концтабору Р. Шухевич: «Знав я Романа як абсолювента відділу будови мостів, гребель і доріг, тому здивували мене тонкість його правничого думання. Винахідливість зустріти когось і передати вказівки, як далі поступати, була в Романа подиву гідна. Ми подивлялися його бистроумність, а над усе холодну кров Він брав усе найтяжчі речі до ношення та відступав свої голодні порції харчу тим, що потребували більше, або були карані за якусь провину зменшеними харчами та побутом у карцері, звідки виходили «голодніші голодного вовка». Він умів кожному сказати якесь приємне слово та облегшити часто нестерпний тягар праці чи знущань польських поліцаїв Шухевич, до якого всі зразу стали відноситися, як до «старшого» [7, с. 26 – 27].

Професійна робота польських слідчих логічно завершилася новим судовим процесом над українськими інтегральними націоналістами, який тривав з 25 травня по 26 червня 1936 р. у Львові, і став продовженням Варшавського (18.11.1935–13.01.1936 рр.). Дослідник М. Посівнич вважає, що Львівський процес, на відміну від попереднього не викликав такого масового зацікавлення суспільства ні в Польщі, ні в Європі, ні в Північній Америці [7, с. 27–28].

Уже на Львівському процесі на лаві підсудних опинилися такі діячі ОУН: 1. Степан Бандера (27 років); 2. Роман Шухевич (29 років); 3. Володимир Янів (28 років); 4. Ярослав Стецько (24 роки); 5. Ярослав Макарушка (28 років); 6. Олександр Пашкевич (28 років); 7. Ярослав Сполоський (24 роки); 8. Богдан Підгайний (32 роки); 9. Іван Малюца (27 років); 10. Богдан Гнатевич (42 роки); 11. Володимир Коцюмбас (35 років); 12. Осип Машак (28 років); 13. Роман Мигаль (25 років); 14. Євген Качмарський

(26 років); 15. Іван Ярош (29 років); 16. Роман Сеньків (27 років); 17. Катерина Зарицька (22 роки); 18. Віра Свенціцька (22 роки); 19. Анна-Дарія Федак (24 роки); 20. Осип Феник (24 роки); 21. Володимир Івасик (26 років); 22. Іван Равлик (27 років); 23. Семен Рачун (27 років). Усім арештантам прокурор інкримінував державну зраду. Окрім того, перших дев'ятьох підсудних було звинувачено у приналежності до КЕ ОУН на ЗУЗ. Щодо Романа Шухевича, то він був одним з головних звинувачених (№ 2, зразу ж після Степана Бандери) під час Львівського процесу. Польські правоохоронці мали підозру, що Р. Шухевич був заступником Крайового Провідника ОУН ЗУЗ С. Бандери. Проте інформація зібрана ними в ході слідства, яка б напяму свідчила про організаційну й терористичну діяльність Р. Шухевича, виявилася досить суперечливою. У свою чергу, сам Роман і під час досудового слідства і на судовому процесі тримався твердо, на співпрацю з поляками не йшов, нічого не визначав і всі обвинувачення в терористичній діяльності відкидав [6, с. 59].

У свою чергу, С. Бандера продовжив поводитися так як під час Варшавського процесу. А оскільки польські слідчі виявили майже весь керівний склад КЕ ОУН ЗУЗ, то С. Бандера виступив на Львівському процесі вже як Крайовий Провідник ОУН ЗУЗ і розповів під час суду те, що на його думку повинні були знати про діяльність інтегральних націоналістів і українці, і поляки. Ось як П. Мірчук описав поведінку С. Бандери на суді: «Вже першого дня, коли Бандеру впроваджено на залю розправ останнім, всі підсудні встали, за ними й усі оборонці, спантеличені суді і прокурор та члени лави присяглих теж усі встали, а підсудні привітали Бандеру голосним «Слава Україні!». Це зробило потрисяюче враження на всіх присутніх, враження, що тривало не тільки весь час процесу» [6, с. 61].

Про перебіг Львівського процесу М. Посівнич надає таку інформацію: «Обвинувачених захищали одинадцять адвокатів, зокрема Шухевича – його дядько Степан Шухевич. З першого дня процесу Бандера та інші підсудні у виступах викривали злочини польської влади щодо України й українців. Обвинувачені розробили тактику поведінки на процесі: одна їх частина мала зізнатися в належності до ОУН і розкрити всі її ідеологічно-пропагандистські постулати, інша – повинна буда повністю заперечувати свою причетність до ОУН. Через «грипси» (таємні листи) Бандера зв'язався з тими, хто дав свідчення поліції, щоб вони відкликали

всі свої зізнання та пояснили свою поведінку українському суспільству» [7, с. 28].

Водночас ті члени ОУН, проти яких польські слідчі не мали прямих доказів (Д. Федак, В. Свенціцька, К. Зарицька, В. Івасик, І. Ярош, Р. Сеньків, В. Коцюмбас, І. Равлик, О. Феник і Р. Шухевич), повинні були послідовно заперечувати свою приналежність до організації. При цьому вони заявляли, що за своїми переконаннями є українськими націоналістами. На запитання: «Що спонукало підсудного до того, що вступив до ОУН?», Роман Шухевич якусь мить подумавши, голосно і виразно сказав: «Це був наказ мого серця!» [5, с. 29].

Вночі 26 червня 1936 р. польський суд виголосив вирок: С. Бандера і Р. Мигаль – довічне тюремне ув'язнення; Б. Підгайний, І. Малюца, Є. Качмарський, Р. Сеньків і О. Мащак – 15 років в'язниці; Я. Спольський – 7 років ув'язнення; Я. Макарушка – 6 років в'язниці; К. Зарицька, В. Янів, Я. Стецько, І. Равлик, О. Феник, В. Івасик, О. Пашкевич та І. Ярош – 5 років ув'язнення; Р. Шухевич, Б. Гнатевич і В. Коцюмбас – 4 роки в'язниці (інші дослідники, зокрема В. Кук і М. Посівнич свідчать про три роки ув'язнення, із зарахуванням слідчого арешту) [3, с. 25; 7, с. 29]; С. Рачун – 6 місяців в'язниці, В. Свенціцьку й А.-Д. Федак було звільнено з-під варти. Проте, на підставі амністії 1935 р., яка була проголошена польською владою щойно напередодні Варшавського процесу, всім засудженим до 5 років ув'язнення зменшено покарання на половину, а покараним терміном ув'язнення понад 5 і аж до 15 років – на одну третину [5, с. 411].

За даними Б. Чайківського: «У в'язниці Роман повадився дуже гідно. Його всі там поважали. Було таке, що до хати приходили час від часу злодії, що сиділи з ним в одній келії, й казали: «Пан отаман просив переказати те-то й те-то». Пізніше, коли він уже був на волі, я часом ходив з Романом на Кракедани (базар), де можна було купити різні речі, переважно крадені, й там він зустрічав знайомих з в'язниці (часом то були злодії). І всі вони з великою пошаною до нього ставилися, називали «пан отаман». Говорили здебільшого по-польськи, але українською – шанобливо «пан отаман». Якось ішли ми з Романом з церкви св. Юра. Приступає до нас якийсь цивіль. Роман каже: «То є шеф розвідки польської». Той вітається з нами й починає говорити до Романа: «Пане інженере» А Роман до нього: «Я би не хотів, аби ми так зустрічалися й бачилися. Люди виходять з церкви, побачать нас і скажуть, що я ваш агент». А той відповів:

«Ні, вони, напевно, скажуть, що шеф розвідки розмовляє з шефом контррозвідки». Таке було їхнє ставлення до Романа» [8, с. 24–25].

У тогочасних слідчих документах польської поліції зберігся опис і характеристика Р. Шухевича: зріст 168 см, блондин, очі голубі (небесні), чоло високе, похилене назад, виголений, обличчя продовгувате, риси обличчя гострі, шупла будова тіла, голова похилена праворуч, вбранний у попелясте вбрання сивого кольору. Далі знаходилися свідчення поліцейського агента: «Я певний, що Роман Шухевич був про кожного злочин ОУН на терені Львова докладно заінтересований, бо завжди перед черговими виступами ОУН на пару днів перед тим приїздив до Оглядова. У вище згаданий день 30 листопада ц.р. (1932 р., день нападу на пошту в Городку Ягайлонському) виїхав раннім поїздом, що прибуває до Радехова об 11.30 тому немає чого дивуватися, що Роман Шухевич в день убивства комісара Чеховського прибув до Оглядова й був тут цілий тиждень» [3, с. 25].

З цими свідченнями перекликаються спогади Б. Чайківського: «Пізніше, коли Романа арештували, мене викликав на переслуховування слідчий суддя Валігурський і прокурор Прахтель-Моравенські. Питали, де був Шухевич під час нападу на советське консульство, на Перацького, коли проводилися інші оунівські акції. То я все казав: «Його не було, поїхав до Оглядова». Валігурський сказав до прокурора: «То єст ясне. Як має щось статися, пан інженер іде до Оглядова» [8, с. 21].

Загалом, судові процеси над українськими інтегральними націоналістами справили великий резонанс як на українців, так і на поляків та інших громадян Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.). Зокрема, у виданні польських радикальних народовців «Просто з Мосту» у статті «Справа найважливіша з важливіших» було вказано: «Ми, польські народовці, маємо обов'язок найголосніше казати про те, що існує український народ, що він живе і бореться за своє право на життя. Саме ми мусимо розуміти й цінити героїчне зусилля українського народу, який протягом сотень років не має своєї державності, що його русифікують, полонізують, роздирають, а він завжди триває Проте напруження жертвності, посвяти й героїзму тієї жменьки таке наявно велике, що його вистачає, не лише на те, щоб воскресити, а навіть створити націю» [5, с. 398]. Врешті, десь на початку січня 1937 р. репресивно-каральна система Другої Речі Посполитої змушена була повернути Р. Шухевичу волю та громадянські права.

Таким чином, аналізуючи перебування Р. Шухевича у в'язницях, концтаборі, та його участь у судових процесах (середина червня 1934 р. – початок січня 1937 р.) ми прийшли до таких висновків. По-перше, знаходячись в ув'язненні й перебуваючи під слідством, Р. Шухевич мужньо витримав усі випробування, нікого з друзів-націоналістів не зрадив, таємниць ОУН не видав; по-друге, під час Варшавського (18.11.1935–13.01.1936 рр.), де був лише у статусі свідка і, особливо, Львівського (25.05.–26.06.1936 р.) судових процесів, де пере-

бував у списку обвинувачених під № 2, зразу ж після С. Бандери, Р. Шухевич тримався гідно, всі звинувачення у діяльності в ОУН відкидав, лише наостанок визнав, що є прихильником ОУН; по-третє, навіть знаходячись два з половиною роки в ув'язненні, Р. Шухевич не тільки зберіг повагу своїх побратимів-націоналістів, а й здобув шанування як у середовищі кримінальних злочинців (які поважають, насамперед, сильних особистостей), так і серед своїх опонентів – польської поліції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Збірник на пошану Ген. Романа Шухевича (укладач Г. Васькович). – Мюнхен, Українська Видавнича Спілка, й Українського Інституту Освітньої Політики, Лондон-Мюнхен, 1990.
2. Кравців Б. Людина і вояк. В другу річницю смерті сл. п. Романа Шухевича-Чупринки / Б. Кравців. – Нью-Йорк, 1952.
3. Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний командир Української Повстанської Армії. Видання друге, доповнене / В. Кук. – Львів, 2005.
4. Макар В. Спомини та роздуми – Береза Картузька / В. Макар. – Торонто-Київ, 2001. – Т. 4.
5. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів: Перший том 1920–1939 / П. Мірчук. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968.
6. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) – командир армії безсмертних / П. Мірчук. – Нью-Йорк-Торонто-Лондон, 1970.
7. Посівнич М.Р. Роман Шухевич / М.Р. Посівнич. – К., 2007.
8. Чайківський Б. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича / Б. Чайківський. – Львів, 2005.
9. Шухевич С. Моє життя. Спогади / С. Шухевич. – Лондон, 1991.
10. Юркевич М. Організація Українських Націоналістів (ОУН) / М. Юркевич // Довідник з історії України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 308–312.
11. Янів В. Шухевич-Чупринка людина і символ. Доповідь на жалібній Академії в Мюнхені 19 листопада 1950 / В. Янів. – Мюнхен, 1950.

© *Елена Кирьянова*
(Київ)

БОРЬБА РОМАНА ШУХЕВИЧА И УКРАИНСКИХ ИНТЕГРАЛЬНЫХ НАЦИОНАЛИСТОВ С РЕПРЕССИВНО–КАРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМОЙ ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ (СЕРЕДИНА ИЮНЯ 1934 Г. – НАЧАЛО ЯНВАРЯ 1937 Г.)

Статья посвящена важному периоду борьбы украинских интегральных националистов против репрессивно-карательной системы Второй Речи Посполитой. Основное внимание уделено событиям, которые происходили в жизни Романа Шухевича после его ареста 17 июня 1934 г., в частности, судебным процессам и пребыванию в концентрационном лагере в Березе-Картузькой до начала января 1937 г.

Анализируя пребывания Р. Шухевича в тюрьмах, концлагере, и его участие в судебных процессах (сер. июня 1934 – нач. января 1937), пришли к таким выводам. Во-первых, находясь в заключении и под следствием, Р. Шухевич мужественно выдержал все испытания, не сломался ни морально, ни физически, никого из друзей-националистов не сдал, тайн ОУН не выдал; во-вторых, во время Варшавского (18.11.1935–13.01.1936 гг.), где был только в статусе свидетеля и, особенно, Львовского (25.05.–26.06.1936 г.) судебных процессов, где находился в списке обвиняемых под № 2, сразу же после С. Бандеры, Р. Шухевич держался достойно, все обвинения в деятельности в ОУН отвергал, только напоследок признал, что симпатизирует ОУН; в-третьих, даже находясь два с половиной года в заключении, Роман не только сохранил уважение своих собратьев-националистов, но и получил уважение как в среде уголовников (которые уважают, прежде всего, харизматичных личностей), так и среди своих потенциальных противников - польских правоохранителей.

Ключевые слова: Организация украинских националистов, Роман Шухевич, Степан Бандера, репрессивно-карательная система Второй Речи Посполитой, интегральный национализм.

THE STRUGGLE OF ROMAN SHUKHEVYCH AND UKRAINIAN INTEGRAL NATIONALISTS WITH THE REPRESSIVE-PUNITIVE SYSTEM OF SECOND POLISH REPUBLIC (IN THE MIDDLE OF JUNE 1934 – IN THE BEGINNING OF JANUARY 1937)

The article is dedicated to the important period of struggle of Ukrainian integral nationalists and Roman Shukhevych as well with the repressive-punitive system of Second Polish Republic. The focus is on Roman Shukhevych's life after his detention on June 17, 1934, on his trials and on his sojourn in concentration camp of Bereza-Kartuzka until the beginning of January 1937.

One can make several generalizations after analyzing R. Shukhevych's imprisonment, sojourn in concentration camp and his being on trial (in the middle of June 1934 – in the beginning of January 1937). Firstly, Roman bore bravely all the severities during his detention. Secondly, he rejected all accusation of being privy to the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) during Warsaw trial (18.11.1935–13.01.1936) and Lviv trial (25.05.–26.06.1936.) – he was the second in the list of accused after S. Bandera.

Only at the end of the trial, Roman Shukhevych admitted that he supported the ideas of OUN. Thirdly, even during his two-year imprisonment, Roman not only saved the respect of his congeners among nationalists, but also gained the regard of criminals in prison – where only strong and charismatic person can deserve an esteem. Moreover, Roman Shukhevych earned the deference of his potential rivals – Polish enforcement officers.

Key words: Roman Shukhevych, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Executive Board of the Organization of Ukrainian Nationalists of Western Ukraine (OUN WU), repressive-punitive system of Second Polish Republic, integral nationalism.

До редакції надійшла 1.03.2016.

УДК 94 (477) (092) «1990/1994» Кучма Л.

© Сергій Шкабко
(Київ)

ДЕПУТАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЕОНІДА КУЧМИ В ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ (1990–1994 РР.)

У статті основний акцент спрямовано на дослідження депутатського періоду суспільно-політичної та державної діяльності Леоніда Кучми. Проаналізовано передумови старту другого українського президента у великій політиці, громадсько-політичну та трудову діяльність в місті Дніпропетровську. Визначено особисте ставлення до питань перебудови, активізації суспільно-політичних рухів в УРСР та причин розпаду СРСР. Зокрема, досліджено перебіг виборчих кампаній до Верховної Ради України в 1990 та 1994 рр., передвиборчу програму, агітаційну діяльність, результати виборів. Важливе місце присвячене голосуванням Л. Кучми в період становлення України як незалежної держави та його внесок у процес державотворення в окреслений період. Особливе місце належить спогадам відомих політичних діячів про Л. Кучму як народного депутата. Важливим аспектом цього етапу життя є суміщення депутатського мандату з керівництвом ВО «Південний машинобудівний завод» та посадою прем'єр-міністра, яку він обіймав з жовтня 1992 до вересня 1993 рр. Цей досвід став визначальним у процесі становлення Л. Кучми як впливово політичного діяча та лідера. Швидка інтеграція в вищі кола політичної верхівки та авторитет зумовили балотування на президентську посаду під час дострокових президентських виборів 1994 р. і перемогу над Л. Кравчуком. Це ознаменувало початок понад десятирічного етапу в історії незалежної України, який ввійшов у суспільну свідомість як «епоха Кучми».

Ключові слова: Леонід Кучма, депутат, Верховна Рада, діяльність, виборча кампанія.

Відомості про депутатський період діяльності Леоніда Кучми є досить обмеженими, що зумовлює недослідженість цього аспекту його життя. Це питання в своїх роботах побіжно розглядали К. Бондаренко [1], Г. Корж [15], В. Литвин [19], Ю. Луканов [21]. Метою статті є аналіз депутатського періоду роботи другого українського президента. Велику роль у

процесі становлення Л. Кучми як політичного лідера відіграв його досвід у статусі народного депутата. Проте, шлях до представницького мандату розпочався в далекому 1989 р. Зокрема, в своєму інтерв'ю керівнику прес-служби ВО «Південмаш» В. Платонову генеральний директор поділився планами щодо переходу підприємства на виробництво товарів народно-

го споживання, так як оборонна промисловість за часів перебудови втрачає пріоритетне значення для нового радянського керівництва, асигнування на ракетобудування суттєво зменшується. Особливо важливе місце приділено адміністративному та суспільно-політичному блоку запитань. Відповідаючи на питання щодо вибору керівників, Леонід Кучма зазначив, що ставиться позитивно до цього і є прихильником альтернативного підходу, коли є варіанти і конкуренція, що сприяє більш ефективній праці та діям. Вибори – гарантія захищеності керівника від сваволі. Також Л. Кучма спростував усі чутки про його можливе підвищення, вказавши на необхідність завершити розпочаті справи та трансформувати «Південмаш» в ефективне підприємство не тільки ракетно-космічної галузі, а й народного господарства [10, с. 1, 3–4]. В цьому і полягало його основне завдання на той момент. Хоча відкидати повністю наявність прихованих політичних планів та амбіції не варто, адже Україна переживала період перебудови та суспільно-політичної активізації, що не могло не впливати на погляди та позицію Л. Кучми. До того ж, інтерв'ю було датоване 28.10.1989 р. і взяте неспроста. По-суті, це було «зондування ґрунту», старт виборчої кампанії, можливість донести свої ідеї та принципи потенційному електорату.

Досить важливі месиджі можна віднайти в інтерв'ю Л. Кучми газеті «Прапор юності», друкованому органу Дніпропетровського обкому ЛКСМ України. Аналізуючи зміст розмови, можна виокремити декілька характерних тез. По-перше, керівник підприємства висловив своє захоплення такими особистостями як А. Собчак і М. Бочаров, які активно виступали за демократизацію суспільно-політичного життя. Також генеральний директор «Південмашу» в сприятливій манері відгукнувся про діяльність Народного руху за перебудову. Він відзначив, що ядро цієї організації складає інтелігенція, а вона – це здоровий глузд, тому марно очікувати від інтелігенції прагнення виходу з СРСР. Більше того, комуністична партія упустила момент, коли потрібно було включитися в Рух і працювати з ними, це, в свою чергу, показало консервативність і нездатність партії адаптуватися в умовах багатопартійності [20, с. 1–2]. Пояснення такого ліберального ставлення Л. Кучми до перебудовних процесів та активізації політичного життя слід вбачати в наближенні виборчої кампанії до Верховної Ради УРСР і бажання Л. Кучми взяти в ній якнайактивнішу участь. Більш того, він не міг

не зважати на настрої, які панували на той момент в суспільстві, особливо наявності новостворених організацій, яких за підрахунками Дніпропетровського обкому КПУ налічувалось на поч. 1990 р. вісімнадцять [14, с. 528].

Виборча кампанія до Верховної Ради УРСР XII скликання проходила дуже жваво. Новий виборчий закон дозволяв балотуватися в народні депутати на альтернативній основі, що стимулювало розвиток політичної конкуренції. Л. Кучма вирішив висунути свою кандидатуру по Красногвардійському виборчому округу № 81 (м. Дніпропетровськ). На округу було зареєстровано 9 кандидатів. Варто зауважити, що в списках зареєстрованих кандидатів у графі національності вказано, що Л. Кучма є росіянином [27, арк. 96]. Проте, в інших документах, зокрема, в особовій справі, де зберігаються накази, довідки – об'єктивки, характеристики зазначено, що Л. Кучма є українцем [8, арк. 28, 31, 37, 56]. У своєму передвиборному інтерв'ю Л. Кучма акцентував увагу на декількох тезах, які стали базовими для його програми. Він вбачав пріоритетом отримання економічної самостійності, ліквідацію монополії міністерств і відомств, перехід на ринкові відносини, які були б підконтрольні державі. Щодо мотивів свого кандидування, то керівник «Південмашу» заявив, що сучасний директор сьогодні не може не бути політиком. До того ж, Л. Кучма підкреслив, що в разі обрання депутатом, він допускає суміщення посад, так як на його переконання, «Південмаш» є великим колективом, що відзначався хорошими професійними традиціями, високою технологічною культурою, дисципліною своєрідною управлінською системою. Тому, жодних проблем у цьому плані не повинно виникати [2, с. 2].

4 березня 1990 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради УРСР. У 81 одномандатному виборчому округу, де балотувався Л. Кучма, в голосуванні взяло участь 72 387 (94 629 – загальна кількість) виборців або 76,5%. Лідером виборчих перегонів став Л. Кучма, на підтримку якого було віддано 28 734 голоси (39,84%), проти висловилося 34 802 виборці (48,25%). За його найближчого конкурента Л. Козака проголосували 10 757 (14,91%), проти 52 779 (73,18%). Враховуючи той факт, що жоден з кандидатів не набрав абсолютної більшості (50% +1), Центральна виборча комісія по виборах народних депутатів УРСР прийняла рішення про проведення повторного голосування 18 березня 1990 р. Виборці мали можливість визначитись щодо кандидатур двох Леонідів – Кучми і Ко-

зака, які були переможцями першого туру голосування. До речі, обидва претенденти представляли «Південний машинобудівний завод». Однак, свою підтримку Л. Кучмі засвідчили воїни-афганці, які працювали на «Південмаші». Вони закликали підтримати кандидатуру генерального директора під час виборів народних депутатів. Свій вибір мотивували діловими якостями претендента та реальними справами щодо вирішення квартирного питання й забезпечення працівників продуктами харчування, а також наданням матеріальної допомоги воїнам-інтернаціоналістам [22, с. 3].

Під час повторного голосування електоральна явка склала 67,05%, що було на 9% менше від волевиявлення 4 березня. В результаті перемогу здобув генеральний директор «Південмашу» Л. Кучма, за якого віддали свої голоси 34 213 виборців (55, 02%), а за Л. Козака, керівника сектору КБ «Південне», відповідно 22 712 голосів (36, 52%) [28, арк. 24–25]. 21 березня 1990 р. ЦВК прийняла постанову, відповідно до якої, зареєструвала 330 осіб обраними народними депутатами УРСР. Серед них значилося прізвище генерального директора виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод», члена КПРС Л. Кучми, який здобув перемогу в Красногвардійському виборчому окрузі № 81 Дніпропетровської області [26, арк. 231.]

В новообраній Верховній Раді Л. Кучма особливо не вирізнявся з депутатського активу, навпаки проводив пасивну законотворчу і медійну діяльність. Досить промовистим фактом є те, що з травня 1990 до вересня 1992 рр. Л. Кучма жодного разу не виступив в сесійній залі [1, с. 27]. Це можна пояснити тим, що до обрання народним депутатом він був не публічною особою, яка особливо не рвалася в політичні сутички та суперечки. Хоча управлінського та партійного досвіду йому для цього вистачало.

Промовисту оцінку діяльності Л. Кучми в Верховній Раді дає Л. Кравчук. Він зазначає наступне: « Ще під час головування у Верховній Раді помічав: до нього доволі часто приходили радитися представники різних регіональних депутацій, прихильники протилежних ідеологічних таборів. Парламентарій Кучма у бурхливому парламентському житті був фігурою практично непомітною, сольних виступів з головної трибуни країни уникав. Але це врешті-решт працювало на його користь: його вважали за свого і ліві, й націонал-патріоти Здається, це був той самий випадок, коли імідж людини біг попереду самої людини» [16, с. 194–195].

Важливим моментом у його політичній біографії, навколо якого тривають дискусії, є питання щодо голосування за Декларацію про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. та Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Деякі особи, зокрема, Г. Манчуленко подає завідомо неправдиву інформацію про те, що Л. Кучма в своїй книзі «После Майдана. Записки президента» повідомляє, що голосував за два історичних документи для України: Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України [25]. Проте, уважно прочитавши мемуари Президента, можна віднайти зовсім іншу за змістом інформацію: «Бути відсутнім на засіданнях Верховної Ради для мене було звичною справою. Я був генеральним директором заводу, який одночасно залишився без союзних замовлень. Потрібно було думати, як прокормити людей За рік до цього (проголошення незалежності – авт.) в Києві, на площі Жовтневої революції, бунтували студенти. Чи розумів я тоді, до чого все рухається? Насилу. Я був зайнятий іншим. Якщо скажу, що жив цими подіями, так як жили, для прикладу, Чорновіл чи Драч, то злукавлю» [17, с. 9]. Крім того, М. Томенко у статті повідомляє, що «народний депутат Л. Кучма не голосував «за» Декларацію про державний суверенітет» [23]. Згідно результатів поіменного голосування Л. Кучма не брав участі в обговоренні та прийнятті рішення. Відомостей про причини неучасті, на жаль, немає. Швидше за все, він не був присутній у сесійній залі або вийняв картку з системи «Рада» [9, с. 741].

В інтерв'ю «Дніпру вечірньому» в серпні 1991 р. Л. Кучма аналізує стан ракетно-космічної галузі та пропонує шляхи подолання кризової ситуації в економіці – ринкове регулювання цінової політики та зменшення ролі держави. Важливим кроком в цьому напрямку мало стати прийняття Закону «Про конверсію», що дозволило б переорієнтувати виробництво відповідно до потреб і вивільнити кошти для внутрішнього інвестування підприємств. Директор «Південмашу» наголосив на наступному: «Держава перестала бути нашим гарантом, захисником інтересів трудового колективу. І це буде продовжуватися до того часу, поки не буде прийнятий Закон про конверсію. Він тим більше необхідний, так як зараз зростають, і це ні для кого не секрет, центробіжні сили в усіх республіках. Стримуючим фактором по великому рахунку виступають трудові колективи підприємств союзного підпорядкування. Проте якщо центр припинить турбуватися за свої

державні структури в республіках, то тут висновок однозначний» [11, с. 1–2]. Важливими є останні речення з цитати, які свідчать про реальну оцінку ситуації керівником «Південмашу» і загрози, які можуть виникнути в зв'язку з порушенням економічних відносин між виробництвом і збутом, що, в свою чергу, призведе до диспропорції і загострення політичної ситуації в СРСР і можливості його розпаду.

Серпневі події 1991 р., ДКНС і проголошення незалежності України варто виокремити й розглянути детальніше. Як згадує Л. Кучма, події заколоту ДКНС застали його в Трускавці, де він проводив відпустку, однак під вечір 19 серпня він вже був у Дніпропетровську. Керівництво республіки зайняло вичікувальну позицію щодо подій путчу. 22 серпня Президія Верховної Ради УРСР прийняла рішення зібрати через два дні позачергову сесію парламенту. І, в підтвердження цього моменту, наступне: «Я, як і всі депутати, одержав виклик на сесію і, природно, не барився ні хвилини. Починаючи з цього моменту, я не мав сумнівів, що на майбутній сесії буде проголошена незалежність України» [18, с. 415]. Проте, в інших спогадах «После майдана» щодо цих доленосних подій для України Л. Кучма висловлює певні сумніви щодо своєї присутності на сесії: «В розпал «помаранчевої революції» С. Савченко, голова Всеукраїнського товариства «Просвіта», нагадав публіці, що «народний депутат Л.Д. Кучма був одним з чотирьох народних депутатів, які 24 серпня 1991 року не голосували за незалежність України». Не покладаючись на пам'ять, на днях вирішив перевірити в парламентських протоколах, чи був я в Києві 24 серпня 1991 року. Виявилось, що так, я таки був на всіх засіданнях позачергової сесії ВР УРСР і голосував за «Проект постанови Верховної Ради УРСР про проголошення незалежності України» [17, с. 9]. Видається дивним той факт, що Л. Кучма подає різну інформацію стосовно своєї позиції у день проголошення незалежності України, виходить певна неузгодженість у двох текстах його спогадів. Тим більше, що така важлива сесія не могла не запам'ятатися, так як не кожному щастить приймати рішення такої історичної ваги. Піднявши матеріали щодо поіменного голосування за Акт проголошення незалежності України, можна побачити, що Л. Кучма однозначно висловився на підтримку нового статусу української держави та за ряд інших питань, які тоді розглядалися: «Про департизацію органів прокуратури, МВС, КДБ України», «Про департизацію органів дер-

жавного управління», «Про підпорядкування військових підрозділів армії, розташованих на Україні, Верховній Раді України». Єдиною постановою, за яку він не голосував, була «Про опечатування приміщень політичних партій та громадських організацій та рухів» [13, с. 734–741].

3 вересня 1991 р. була підписана Заява ініціативної групи об'єднання «Демократичні реформи України» щодо засудження подій 19–21 серпня 1991 р. Серед авторів-підписантів значаться такі відомі народні депутати України і СРСР як М. Амосов, В. Гетьман, О. Гончар, В. Гриньов, О. Ємець, В. Євтухов, Л. Кучма, І. Плющ, В. Філенко, В. Шишкін, Ю. Щербак, І. Юхновський, всього 21 особа. Вони висловилися за підтримку Акту проголошення незалежності України, відзначили створення якісно нової політичної ситуації. 4 вересня 1991 р. Верховна Рада України розглянула питання про внесення в порядок денний роботи сесії проекту постанови про відміну рішення Президії Верховної Ради України щодо заборони діяльності Компартії України. В голосуванні взяли участь 313 депутатів, з яких висловились за – лише 54, проти – 204, утрималось – 19, не голосувало – 36. Таким чином, рішення не було підтримане сесійною залогою. Л. Кучма висловився проти підтримки проекту постанови, слідуючи позиціям, які були викладені в заяві групи «Демократичні реформи України» [3, с. 4–5].

Цікавими є результати голосувань народного депутата Л. Кучми в період з червня 1991 р. до липня 1992 рр. Загалом, генеральний директор «Південмашу» підтримав наступні важливі постанови, які були прийняті ВР УРСР до 24 серпня 1991 р., зокрема: «Про перехід у юрисдикцію УРСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки» від 06.06.1991р., «Щодо концепції нової Конституції України» 19.06.1991р., «Щодо запровадження поста Президента Української РСР» від 21.06.1991р., «Щодо проекту Договору про Союз Суверенних Держав, внесеного Президентом СРСР» від 27.06.1991р. [13, с. 336, 343].

Необхідними та вагомими за своїм значенням були рішення, які український парламент прийняв вже після проголошення Акта незалежності України. По-перше, постанови: «Щодо підняття над Будинком Верховної Ради національного прапора» від 04.09.1991, «Про заміну у назві і тексті Конституції УРСР слів «Українська Радянська Соціалістична Республіка» та «Українська РСР» на «Україна» від 17.09.1991, «За ратифікацію Угоди про ство-

рення Співдружності Незалежних Держав» від 10.12.1991, «Про Державний прапор України» від 28.01.1992, «Про Державний герб України» від 19.02.1992, «Про політичну ситуацію, яка склалася у зв'язку з рішеннями, прийнятими Верховною Радою Республіки Крим 5 травня 1992 року» від 13.05.1992, «Про недовіру Кабінету Міністрів України», внесена народним депутатом України М. Білоблочким від 07.07.1992. Також ним були підтримані три закони, такі як «Про форми власності на землю» від 30.01.1992 р., «Про приватизацію майна державних підприємств» від 04.03.1992 р., «Про Представника Президента України» від 05.03.1992 р. [13, с. 734, 740].

Як відомо, з жовтня 1992 по вересень 1993 рр. Л. Кучма працював на чолі українського уряду, при цьому суміщаючи цю посаду з депутатським мандатом. Тому його діяльність у цей період співпадає по двох ракурсах – прем'єрському і депутатському. Після своєї відставки з посади прем'єр-міністра в вересні 1993 р. Л. Кучма на прохання журналістів провів прес-конференцію. Він підкреслив, що незважаючи ні на що, залишився прихильником поступового переходу до ринку та виступає за те, щоб частину влади передати регіонам. Щодо подальших політичних планів, то запевнив, що продовжить працювати в парламенті народним депутатом, при цьому орієнтуючись на центристські сили [4, с. 1–2].

24 вересня 1993 р. український парламент прийняв Закон України «Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України». Згідно закону, спершу мали бути проведені дочасні вибори народних депутатів України 27 березня 1994 р. Президентські вибори призначались через два місяці після парламентських – 26 червня [7, с. 1]. Це був свого роду компроміс між законодавчим органом і Президентом, засобом подолання перманентної політичної кризи, що роз'їдала суспільство зсередини. Такий шлях відкривав можливості для врегулювання патової ситуації, що склалася – коли органи державної влади звинувачували один одного в існуючому проблемному становищі країни, а громадяни винили усе керівництво без виключень.

4–5 грудня в Харкові відбулася конференція «Медіа і вибори», на якій було озвучено про створення нової політичної організації – Міжрегіонального блоку реформ (МБР). Спільну заяву виголосили экс-прем'єр Л. Кучма і колишній заступник Голови ВРУ В. Гриньов, які зазначили, що МБР повинен стати постійною політичною силою, здатною впливати на ситуацію в Україні,

взяти відповідальність за керівництво регіонами і країною. На думку очільників об'єднання, МБР стане рушієм перебудови країни за схемою: людина – район – регіон – країна. Особливу увагу привернула теза про те, що МБР не зупиниться тільки на виборах до парламенту, а й висуватиме кандидата на посаду президента [5, с. 1].

21–22 січня 1994 р. у Харкові відбувся установчий з'їзд Міжрегіонального блоку реформ, засновниками якого стали блок «Нова Україна» та Українська спілка промисловців та підприємців. Очолили нове об'єднання В. Гриньов і Л. Кучма [6, с. 1]. МБР сконцентрував свої зусилля на проведенні кампанії в східних та південних областях України, де «Нова Україна» та УСПП мали найсильніші позиції та підтримку [24, с. 1].

Зокрема, привернув своєю увагою уривок з виступу Л. Кучми на зібранні МБР в Дніпропетровську, де він зазначив наступне: «Якщо 27 березня ви (авт. – громадяни) не прийдете на вибори – значить ви не прагнете змін. Ми забули, що безплатний сир буває тільки в мишоловці – там і опинились. Сучасний політичний курс керівництва України спрямований на те, щоб ця мишоловка стала постійним місцем проживання. Нас закрили на нашій території, обмежуючи останні можливості входу в реальну геополітику. І я ставлю собі запитання – невже керівництво країни не розуміє того сценарію, який зараз розігрується на території колишнього Союзу. І якщо не розуміє – то яке має право розпоряджатися долями країни і народу» [12, с. 1–2].

Л. Кучма, президент УСПП вирішив взяти участь у дострокових парламентських виборах на рідній Чернігівщині. 24 січня 1994 р. окружна виборча комісія, розглянувши весь пакет необхідних документів, вирішила відповідно до ст. 25 ЗУ «Про вибори народних депутатів України» зареєструвати Л. Кучму кандидатом в нардепи [31, арк. 245–249].

По 448 округу балотувалося 5 кандидатів: Л. Кучма, М. Мельник, В. Мергель, М. Петренко, А. Савченко. Щодо партійної приналежності, то Л. Кучма і В. Мергель йшли на вибори самовисуваннями, М. Мельник і М. Петренко представляли КПУ, А. Савченко – НРУ. Проте, до фінішу дійшло лише четверо – М. Мельник, голова колективного с/г підприємства «Шлях нового життя», зняв свою кандидатуру. До речі, Л. Кучма був діючим депутатом і найстаршим серед претендентів [30, арк. 198].

Щодо передвиборної програми, то вона містила досить цікаві речі як для Л. Куч-

ми – політика. Висуваючи свою кандидатуру на малій батьківщині, він пропонував тісну співпрацю трьох братніх народів, акцентуючи це так: «Нам нема чого ділити з нашими братами у Росії та Білорусії». На його переконання, тільки спільно діючи, допомагаючи один одному, можна подолати всі труднощі. Його нова політика передбачала наступні кроки: курс на посилення інтеграції з СНД, відновлення економічних, політичних і культурних зв'язків з Росією, існування вільних кордонів з Росією і Білоруссю. Крім того, вагоме місце займала істотна підтримка села, підкріплена конкретною політикою: «Вільна людина на вільній землі!». Також внесення до ВРУ державної програми «Розвиток Полісся», яка б передбачала допомогу самим бідним районам України у будівництві доріг, газифікації сіл. Важливим пунктом була теза про справедливе, рівноправне ставлення держави до різних церков, відновлення занедбаних святинь [30, арк. 251].

Голосування відбулося 27 березня 1994 р. У результаті волевиявлення громадян, а також на підставі протоколу виборчої комісії про результати виборів народних депутатів України по Новгород-Сіверському виборчому округу № 448 від 28 березня 1994 р., були визначені наступні підсумки. Явка виборців склала 94,65%, або 76130 виборців з 80416, які були включені до списків. Для виборів 1994 р. це був просто фантастичний показник, дуже мало округів відзначалися аж настільки високою кількістю голосуючих. За Л. Кучму було кинуто в урни 68814 бюлетенів, проти – 6589. Найближчий

конкурент А. Савченко набрав лише скромних 3963 голоси, проти 71440. Таким чином, питання про переможця були зняті. Комісія, на підставі свого рішення, вирішила вважати Л. Кучму обраним народним депутатом [30, арк. 243–244].

Постанова ЦВК по виборах народних депутатів України № 91 «Про підсумки виборів народних депутатів України, які відбулися 27 березня 1994 р.» була прийнята 6 квітня 1994 р. Члени комісії зареєстрували 49 обраних народних депутатів, серед яких був інженер-механік, президент Українського союзу промисловців і підприємців Л. Кучма, що дістав найбільшу підтримку виборців Новгород-Сіверського виборчого округу № 448 (Чернігівська область) [29, арк. 7–11].

Таким чином, депутатський досвід став одним із визначальних факторів у процесі становлення Л. Кучми як впливового політичного гравця. Представницькі мандати районної, міської, обласної та Верховної Ради дали поштовх до його просування по непростому, а інколи тернистому шляху до владних вершин України. Непублічність, зосередженість, водночас впливовість – були характерними рисами його політичної поведінки. Статус народного депутата відкрив нові можливості та горизонти для реалізації принципів і задумів щодо розбудови держави. Специфікою цього періоду є тісне поєднання господарсько-виробничої з політичною діяльністю. Неконфліктність та належність до промислового директорату допомогли йому стати другим прем'єр-міністром незалежної України, що стало своєрідним трампліном на шляху до президентства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко К.П. Леонид Кучма: портрет на фоні епохи / К.П. Бондаренко. – Х. : Фолио, 2007. – 635 с.
2. Время оценок // Днепр вечерний. – 1990. – № 21 – 25 янв.
3. Голос України. – 1991. – № 174. – 7 верес.
4. Голос України. – 1993. – № 181. – 24 верес.
5. Голос України. – 1993. – № 233. – 8 груд.
6. Голос України. – 1994. – № 14. – 25 січ.
7. Голос України. – 1994. – № 183. – 28 верес.
8. Державний архів Дніпропетровської області – Ф. 19. – Оп. 97. – Спр. 698. – 77 арк.
9. Декларація про Державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. – Житомир : Рута, 2010. – 688 с.
10. Днепр вечерний. – 1989. – № 248. – 28 окт.
11. Днепр вечерний. – 1991. – № 154. – 13 авг.
12. Днепропетровская панорама. – 1994. – № 39. – 16 окт.
13. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення: У 2 т. – Житомир : Рута, 2011. – Т. 1. – 752 с.
14. Історія міста Дніпропетровська [Текст] / А.Г. Болебрух [та ін.]; наук. ред. А.Г. Болебрух. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
15. Корж Г.П. Леонид Кучма. Настоящая биография второго Президента Украины / Г.П. Корж. – Х. : Фолио, 2005. – 413 с.
16. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми / Л.М. Кравчук. – К. : Століття, 2002. – 392 с.

17. Кучма Л.Д. После майдана: записки президента: 2005–2006, Киев – Конча-Заспа / Л.Д. Кучма. – К. : Довира; М. : Время, 2008. – 688 с.
18. Кучма Л.Д. Україна – не Росія. Переклад з рос. / Л.Д. Кучма; фото Ю. Буслінській, В. Соловійов. – М. : Изд. дом «Время», 2004. – 560 с.
19. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В.М. Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 495 с.
20. «Лівий» директор «Південмашу» // Прапор юності. – 1990. – № 4. – 9 січ.
21. Луканов Ю.В. Третій Президент (Політичний портрет Леоніда Кучми) / Ю.В. Луканов. – К.: Такі справи, 1996. – 154 с.
22. Прапор юності. – 1990. – № 33. – 17 берез.
23. Томенко М. Сшибка Леоніда Кучми, або таємниця авторства книжки «Україна – не Росія» / М. Томенко // Дзеркало тижня. – 2003. – № 45. – 21 лист. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/>
24. CULTURE/sshibka_leonida_kuchmi_abo_taemnitsya_avtorstva_knizhki_ukrayina_ne_rosiya.html
25. Урядовий кур'єр. – 1994. – № 44. – 19 берез.
26. Час показав // Газета ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/blog/43548/cas-rokazav>
27. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 94. – 273 арк.
28. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 109. – 254 арк.
29. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 150. – 261 арк.
30. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 175. – 200 арк.
31. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 190. – 251 арк.

© **Сергей Шкабко**
(Киев)

ДЕПУТАТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛЕОНИДА КУЧМЫ В ВЕРХОВНОЙ РАДЕ УКРАИНЫ (1990–1994 ГГ.)

В статье исследуется депутатский период общественно-политической и государственной деятельности Леонида Кучмы. Проанализированы предпосылки старта второго украинского президента в большой политике, общественно-политическая и трудовая деятельность в городе Днепропетровске. Определено личное отношение к вопросам перестройки, активизации общественно-политических движений в СССР и причин распада СССР. В частности, изучены ход избирательной кампании в Верховную Раду Украины в 1990 и 1994 гг., предвыборная программа, агитационная деятельность, результаты выборов. Исследовано значение голосований Л. Кучмы в период становления Украины как независимого государства в этот период. Особое место принадлежит воспоминаниям известных политических деятелей о Л. Кучме – народном депутате. Важным аспектом этого этапа жизни является совмещение депутатского мандата с руководством ПО «Южный машиностроительный завод» и должностью премьер-министра, которую он занимал с октября 1992 по сентябрь 1993 гг. Этот опыт стал определяющим в процессе становления Л. Кучмы как влиятельного политического деятеля и лидера. Быстрая интеграция в высшие круги политической верхушки и авторитет обусловили баллотирование на президентский пост во время досрочных президентских выборов 1994 г. и победу над Л. Кравчуком. В свою очередь, это ознаменовало начало более чем десятилетнего периода в истории независимой Украины, вошедшего в общественное сознание как «эпоха Кучмы».

Ключевые слова: Леонид Кучма, депутат, Верховная Рада, деятельность, избирательная кампания.

© **Sergiy Shkabko**
(Kyiv)

LEONID KUCHMA'S DEPUTY ACTIVITY IN THE SUPREME RADA OF UKRAINE (1990 - 1994)

In the article attention is focused on research the deputy period of socio-political and public Leonid Kuchma's activity. It is emphasized, that preconditions of the second Ukrainian president's launch in politics, public – and political career were in Dnipropetrovsk. It is determined the personal attitude to the issues of restructuring, enhance socio-political movements in the USSR and the causes of the Soviet collapse. In particular, the research is aimed to the course of election campaigns to the Verkhovna Rada of Ukraine in 1990 and 1994, the election program, propaganda activities, results. An important vote is

dedicated to Leonid Kuchma during the formation of Ukraine as an independent state and its contribution to the process outlined in the state period. The question of the participation of MP Leonid Kuchma in the legislative process, namely the adoption of normative – legal acts, determined Ukraine's path to independence. A special place belongs memories of famous political figures about Leonid Kuchma as a deputy. An important aspect of this stage of life is a combination of the deputy mandate with the leadership of PA «Southern Machine-Building Plant» and as prime minister – the minister, which he held from October 1992 to September 1993. It is determined that the resignation of the head the government stimulated the political activity of Leonid Kuchma towards occupying the highest positions in the state – the President of Ukraine. Extensive experience of political struggle was decisive in the making of Leonid Kuchma as influential political figure and leader. Rapid integration into the higher circles of the political elite and prestige led the vote for the presidency during the presidential elections in 1994 and defeated Leonid Kravchuk. In turn, this marked the beginning of more than ten period in the history of independent Ukraine, which entered the public consciousness as «Kuchma era».

Keywords: Leonid Kuchma, MP, Parliament, the activity, the election campaign.

До редакції надійшла 28.03.2016.

КАМПАНІЯ НОРЯНГ ЯК ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП
ІМДЖИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1592–1598 РОКІВ

Імджинська війна 1592–1598 рр. фактично вирішила долю та розвиток історичних процесів у всій Східній Азії. Японський військово-політичний лідер Тойотомі Хідейоші (Хашіба Хідейоші) планував захопити Піднебесну, а якщо вийде, то й Індію, і розглядав Корейський півострів як «коридор» до Китаю. Плануючи завоювати Чосон за декілька тижнів, «самураї» навіть уявити не могли, що війна з «Країною Вранішньої Свіжості» затягнеться на цілих 7 років й отримає характер визвольної для корейців. Вирішальну роль у воєнно-морських перемогах чосонців зіграв адмірал Лі Сунсін зі своєю непереможною армadoю. Він був визнаний національним героєм як в Республіці Корея, так і в КНДР, адже корейський флотовець не програв жодної зі своїх 23-х битв. Вирішальна воєнно-морська кампанія «Норянг» 16 грудня 1598 р. фактично стала завершальним етапом японсько-корейської війни й змусила «самураїв» відступити.

Стаття висвітлює передісторію кампанії, підготовку до бою, характеризує японські та корейські воєнно-морські сили, а також воєнно-стратегічну тактику ведення бою в обох країнах. Спираючись на корейські писемні джерела та західну історіографію, була проведена реконструкція самої баталії в рамках тематичного дослідження. Наукова новизна опусу полягає у відсутності комплексного дослідження з даної тематики у вітчизняній історіографії; звідси й необхідність проведення спеціального дослідження, присвяченого фінальній битві Корейської визвольної війни. Мета вивчення полягає у характеристиці воєнно-морської кампанії «Норянг» як завершального етапу Імджинської війни. Теоретико-методологічну основу роботи склали загальнонаукові принципи, пов'язані з методами інформаційного та історіографічного дослідження. Для синтезу, узагальнення та роботи з джерелами використано типологічний, проблемно-хронологічний метод з фактологією, критичний та метод реконструкції. Концептуальні засади роботи базуються на об'єктивно-суб'єктивному підході до історіографії, яку можна розглядати як результат діяльності вчених, зумовлений їх національною приналежністю та історичною свідомістю.

Ключові слова: Імджинська війна 1592–1598 рр., кобуксон, Лі Сунсін, Чен Лін, Норянг, Коніші Юкіната, чосонсько-мінський флот.

Імджинська війна розпочалася навесні 1592 (Імджин) р., коли японські війська висадилися на півдні Корейського півострову і планували захопити його за декілька тижнів. Проте, незважаючи на свою кількісну і матеріально-технічну перевагу, «самураї» зіткнулися з патріотичною та потужною відсічкою чосонців. Однією з вирішальних баталій Корейської визвольної війни стала битва при Норянг «19-го дня 11-го місяця року Мусуль»¹ (16 грудня 1592 р. за григоріанським календарем).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що ця тема практично не досліджувалася ані західною історіографією, ні вітчизняною. Джерельну базу для даного тематичного дослідження склали корейські писемні джерела, а саме: «Хроніки правління короля Сонджо

з королівської династії Чосону» (朝鮮王朝實錄 宣祖實錄, 조선왕조실록 선조실록, Чосонванджошіллок Сонджошіллок); «Записи діянь Лі Сунсіна» (李舜臣行錄, 이순신행록, Ісуншінхенгрок) Лі Буна, небожа корейського адмірала Лі Сунсіна (1545–1598 рр.), що увійшли до «Повної збірки документів про князя-Вірного воїна Лі Сунсіна» (1795 р.) (忠武公李舜臣全書, 충무공이순신전서, Чунгмугонгісуншіндзонсо); фундаментальна праця Першого міністра Чосону Рю Сонгрьонга з реконструкції Імджинської війни – «Записи про сумні уроки минулого, щоб остерігатися бід у майбутньому» (懲毖錄, 징비록, Чінгбірок), а також сучасні роботи корейських, українських та західних вчених.

Проблематика даної статті характеризується відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальних досліджень, присвячених норянгській битві та Імджинській війні в цілому. Саме тому й постає необхідність реконструкції битви. Крім того, розвитку корейстики періоду японської окупації заважає відсутність спеціалізованої

¹ Датування за місячно-сонячним календарем китайського типу. Він базувався на періодичності видимих рухів місяця та сонця. Місяці підраховували за фазами місяця, а пори року – за сонцем. Рік складався з 12 місяців, а пора року (яких було 4) з 3 місяців [2, с. 733].

літератури та перекладів першоджерел слов'янськими мовами.

Головною метою роботи є спроба реконструкції баталії та встановлення чинників, котрі посприяли перемозі корейського флоту.

Імджинська війна тривала близько семи років з невеликими перервами. Зі смертю японського військово-політичного лідера Тойотомі Хідейоші (1536–1598 рр.) і допомогою Мін Чосону, японські війська почали відступати. «Самураї» просувались по південному узбережжю Корейського півострова, але зустрілися з блокадою, котру влаштував об'єднаний корейсько-китайський флот. Записи з діаріуша адмірала Лі Сунсіна «Воєнного щоденника» (亂中日記, 난중일기, Нанчжунг Ільгі) свідчать про неодноразові спроби ворожими командувачами підкупу мінського адмірала Чен Ліня (1543–1607 рр.) задля безпечної евакуації японських військ: «[14-ий день 11-го місяця року Мусуль (1598 р.)] Японці на двох кораблях вийшли в море та запросили миру в годину собаки японський перекладач на маленькому човні прибув до [китайської] ставки і підніс дуду [Чен Ліню] двох свиней та дві пляшки вина; [15-ий день 11-го місяця року Мусуль (1598 р.)] два японських кораблі тричі підходили до стоянки дуду [Чен Ліня] і просили миру; 16-ий день 11-го місяця року Мусуль (1598 р.) Дуду направив до японського табору Чен Веньтуна, трохи пізніше на трьох кораблях звідти дуду в подарунок надіслали коня, мечі та інші речі» [3, с. 278]. Дані переклади включені виключно у російськомовному варіанті «Воєнного щоденника», в корейському ж варіанті записи закінчуються 10-им місяцем року Мусуль (1598 р.) [9]. Тим не менш, в записях племінника Лі Сунсіна, Лі Буна також зазначається інформація стосовно корупційних настроїв японців. Крім того, небіж пише й про спроби самурайського полководця та командувача першої експедиційної армії японсько-корейської війни, Коніші Юкінага (1555–1600 рр.)¹, підкупити й адмірала Лі Сунсіна. Лі Бун навіть описує сутичку, що відбулася між мінським та корейським адміралами через зловживання повноваженнями й корупцію зі сторони Чен Ліня [8, с. 236].

Зрештою, 14 грудня 1598 р. Юкінагою в останнє було відправлено послання до китайського адмірала з проханням дозволити пропустити один корабель, щоб той доставив інформацію японському гарнізону на сході стосовно відступу. Коніші вдалося надурити Чен Ліня,

¹ Незважаючи на свої воєнні успіхи в Імджинській війні, під час якої здобув корейські столиці Сеул та Пхеньян, Юкінага належав до «партії миру» і виступав за укладання миру з Китаєм та Кореєю наперекір волі Хідейоші [2, с. 875].

адже насправді японець планував об'єднати усі сили й, повертаючись, розгромити об'єднаний корейсько-китайський флот [1, с. 221].

Лі Сунсін дізнався про японський корабель лише наступного дня. Адмірал одразу розкусив план Кошіші й зауважив, що ворог не буде довго готуватись до наступної атаки. Проаналізувавши воєнну ситуацію й зважаючи на те, що при наступі флоту Коніші з півночі, а решти «самураїв» зі сходу чосонці опиняться в пастці, Лі Сунсін наказав просуватися на схід повз береги Квангянга. Своїм наказом корейський адмірал намагався завадити об'єднанню японських флотів і просувався до ворожого флоту. Зрештою, вночі 14 грудня 1598 р. чосонсько-мінський флот став на якір біля протоки Норянг, що між о. Намхе та східним берегом Квангянга, аби перехопити головні сили японців [6, с. 552] (рис. 1).

Вечері 15 грудня 1598 р., як і передбачав Лі Сунсін, близько 500 японських кораблів почали збиратися біля Норянг. Більшість суден прибули з фортеці Сачхоні, очолюваній Шімадзу Йошіхіро, до того ж, з'явилися ще воєнні сили з Со Йошітоші. Головні японські сили, як і передбачав Лі Сунсін, планували визволити оточений флот Коніші та об'єднати свої сили у боротьбі проти корейців задля безпечної втечі на батьківщину. Проте, «самурайський» план зруйнував чосонсько-мінський флот, котрий заблокував прохід до берегів Квангянгу. Просуваючись протокою Норянг, японці зіткнулися з об'єднаним флотом, що складався з 83 корейських кораблів, паноксонів (板屋船, 판옥선, паноксон) і декількох кобуксонів («корабель-черепаха» 龜甲船, 거북선, кобуксон). Мінський флот налічував всього 6 старих великих кораблів і 57 малих галер, хоча й був добре озброєний різноманітними гарматами. Корейсько-китайський флот був розділений на 3 ескадри: правою керував адмірал Лі Сунсін (корейський флот і ще 2600 вояків з Мін на борту паноксонів), центральну повів Чен Лінь, а ліву очолював мінський командувач Ден Дзилонг [6, с. 552–553].

Японський флот під командуванням Шімадзу Йошіхіро, хоча й кількісно переважав корейський та налічував 300 кораблів з 20000 воїнів, проте за технічними характеристиками та воєнним оснащенням фактично поступався корейському. Більшість кораблів були побудовані на «швидку руку» – прийнятні для повернення додому, проте нерівноцінні корейським в гарматному обстрілі чи тарані [6, с. 553, 629].

Першою у бій вступила ескадра на чолі з Чен Лінем, її одразу оточили японські кораблі.

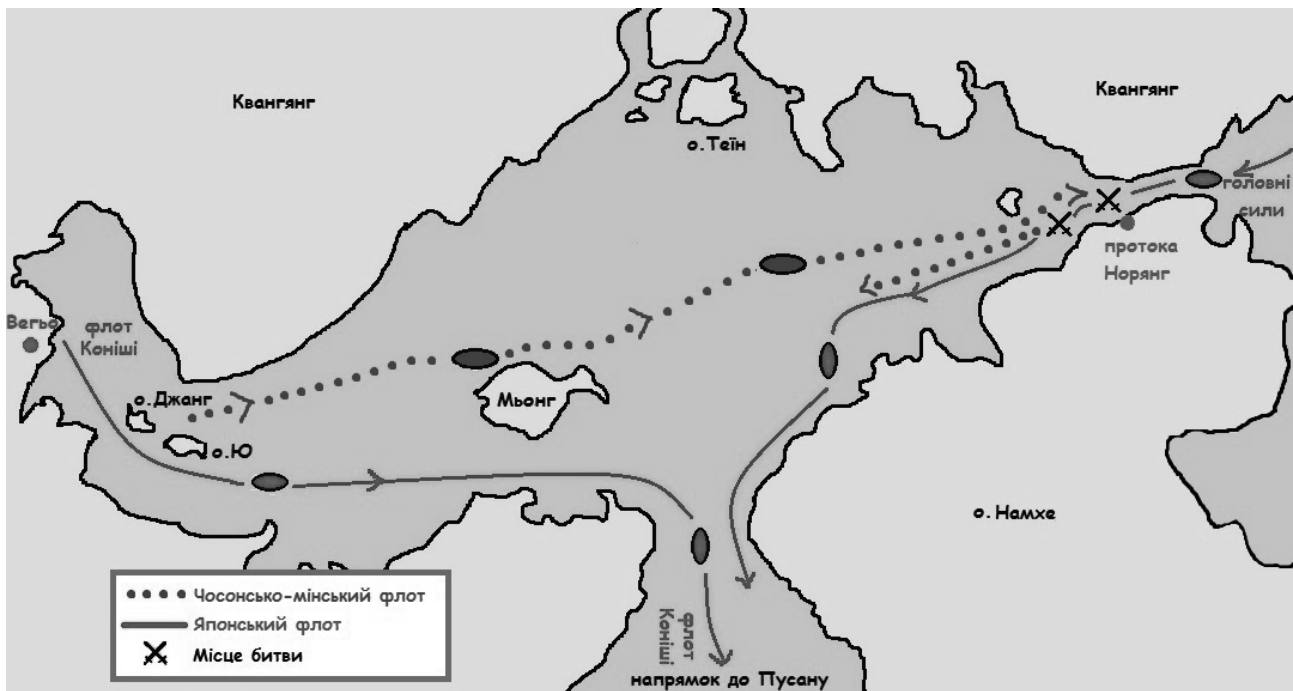

Рис. 1.

Тепер той, хто намагався «допомогти» японцям, був змушений відбивати їх наступ та, навіть, втратив власного сина в бою. Розуміючи, що Чен Лінь не в змозі протистояти японцям, Ден Дзилонг і 200 його чжецзянських вояків вирішили пересісти на корейські військові кораблі задля потужнішої колективної атаки. Один з союзних кораблів, через помилку командувача, прийняв Ден Дзилонга та його людей за ворогів і відкрив вогонь, сприйнявши таку рокировку як абордаж. Цей китайсько-корейський прорахунок забрав життя Ден Дзилонга та його чженцзянських вояків: підбитий корабель одразу оточили і розгромили японці [1, с. 221].

У цей час права ескадра Лі Сунсіна прорвалася крізь вороже коло і почала трощити та палити дерев'яні японські кораблі. Більшість обстрілів велися з тактики близького бою. За свідченнями корейського флоту, вороги були настільки близько, що вояки Лі Сунсіна могли власноруч кидати в «самураїв» вогняними дерев'яними шматками [1, с. 222]. Проте найбільшої шкоди завдавав легендарний кобуксон, що таранив та трощив японські кораблі. Вороги навіть із мушкетами та легкими гарматними ядрами були безсилі проти «черепихи». Загалом, тільки корабель Лі Сунсіна розгромив і пустив під воду 10 ворожих кораблів, включаючи й флагманський. Сам же адмірал власноруч стріляв із лука та вбив одного з флагманських командувачів. Потужна атака змусила японців, що оточили корабель Чен Ліня, відступати й захищати вже свого лідера. Після такої руйнівної атаки корабель

Шімадзу Йошіхіро розбився об скалу, а військовий командувач ледь не потонув, якщо б не японці, що проходили поруч і врятували свого даймьо¹. Проте, замість того, щоб одразу прориватися й тікати, «самураї» продовжували боротися, відбиваючись пострілами з гармат і мушкетів. Проте, один за одним кораблі та люди Шімадзу тонули [1, с. 222–223].

Передбачаючи фінал бою, японці вирішили застосувати ар'єргардний бій, тікаючи вздовж узбережжя о. Намхе до відкритого моря (рис. 1). Водночас, проаналізувавши дії японців, Лі Сунсін почав активно переслідувати їх, намагаючись не дозволити втекти жодному ворожому кораблю. «Раптом випадкова куля з ворожого корабля підбила його [Лі Сунсіна]. [Лі Сунсін:] «Битва на самому піку. Накрийте мене зараз щитом і не дайте нікому з солдатів дізнатися про мою смерть» [8, с. 237]. Особистий стяг Лі Сунсіна продовжував висіти на стезі до кінця битви, а його небіж, Лі Бун, бив у барабан, повідомляючи солдатам, що адмірал продовжує битися, аби не підірвати корейський бойовий дух [6, с. 555].

Варто зазначити, що завдяки Норянгській битві флоту Коніші Юкінаги вдалося безпечно покинути Вегьо. Безпечно просуваючись вздовж західного узбережжя в сторону Пусану, його флот об'єднався з уцілілими кораблями головних сил (рис. 1). Об'єднаний японський

¹ Представники найбільш шляхетних і найзаможніших самурайських родів, голови територіальних уділів. Виникли на базі потужних регіональних самурайських родів, які керували значними володіннями і мали власні армії з місцевої самурайської знаті і заможного селянства [2, с. 19].

флот вже 21 грудня 1598 р. досяг Пусану, звідки терміново почав операцію по остаточній евакуації військ [7, с. 227]. Після смерті Тойотомі Хідейоші (18.08.1598 р.) продовження бойових дій стало для інтервентів неможливим і непотрібним, тому їхній командувач Коніші Юкінага покинув півострів разом з уцілілим флотом [4, с. 120]. Останні кораблі полишили Корейський півострів 24 грудня 1598 р., що й прийнято вважати завершенням Імджинської війни 1592–1598 рр. і остаточною перемогою Чосону.

Отже, битва при Норянґ вкотре продемонструвала особливу тактику чосонського флоту у колаборації з мінським. Згідно звіту, поданого до уряду міністром Лі Докхонгом,

було знищено близько 200 кораблів Шімадзу та вбито незліченну кількість його людей [10]. Чен Лін у звіті зазначив, що «близько 200 кораблів були розтрошені, 100 захоплені й 500 голів взяті» [10]. Щодо чосонсько-мінських втрат, то загалом загинуло близько 500 людей, в тому числі адмірал Лі Сунсін та декілька воєннокомандувачів [10]. Семирічна визвольна війна корейського народу проти японських агресорів завершилася повною перемогою [4, с. 120]. Чосон відстояв не тільки свою незалежність, але й, фактично, вирішив долю всієї Східної Азії, адже за планом Хідейоші Корейський півострів був лише «трампліном» до завоювання Китаю та Індії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Jo Seong-do. Admiral Yi Sun-Sin a National Hero of Korea. – Seoul: Sinseowon, 2005. – 303 p.
2. Коваленко О. Самурайські хроніки. Ода Нобунага. – К.: Дух і Літера, 2013. – 960 с.
3. Ли Сун Син. Военный дневник (Нанчжун ильги) / Вступ. статья, пер. с ханмуна, ком. и прил. О.С. Пироженко. – М.: Наука-Вост. лит., 2013. – 375 с.
4. Рубель В.А. История средневекового Востока. Подручник. – К.: Либідь, 2002. – 736 с.
5. 류성룡. 징비록 / 이재호 옮김. – 서울: 역사와아침, 2007. – 415쪽. [Рю Сонрьон. Чінбірок («Записи про сумні уроки минулого, щоб остерігатися бід у майбутньому») / пер. Лі Джехо. – Сеул: Историчні сніданки, 2007. – 415 с.].
6. Samuel Hawley. The Imjin War: Japan's Sixteenth-Century Invasion of Korea and Attempt to Conquer China. – Lexington, Conquistador Press, 2014. – 664 p.
7. Stephen Turnbull. Samurai Invasion: Japan's Korean War. – London: Cassell&Co, 2002. – 256 p.
8. «Записи діянь Лі Сунсіна» (李舜臣行錄, 이순신행록), що увійшли до 이순신. 임진장초. 대흥하 옮김. – 서울: 연세대학교출판부, 1981. – 276쪽. [Лі Сунсін. Імджин Джанчо (Донесення адмірала Лі Сунсіна [до короля] по Імджинській війні / переклад Те Хунха. – Сеул: Вид-во ун-ту Йонсея, 1981. – 276 с.].
9. 이순신. 난중일기/편집김성민. – 서울: 아이웰콘텐츠, 2014. – 696쪽. [Лі Сунсін. Нанчжун Ільгі: Щоденник воєнного періоду / за ред. Кім Сонміна. – Сеул: Айвел Контентс, 2014 – 696 с.].
10. «Хроніка королівської династії Чосон» (朝鮮王朝實錄, 조선왕조실록, Чосонвангджошіллок). Книга 106, сувій 4, 1598 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sillok.history.go.kr/id/kna_13111025_004

© *Ивелина Черевко*
(Київ)

КАМПАНИЯ НОРЯНГ КАК ЗАВЕРШАЮЩИЙ ЭТАП ИМДЖИНСКОЙ ВОЙНЫ 1592–1598 ГОДОВ

Имджинская война 1592–1598 гг. фактически решила судьбу и развитие исторических процессов во всей Восточной Азии. Японский военно-политический лидер Тойотоми Хидейоши (Хашиба Хидейоши) планировал захватить Поднебесную, а если получится, то и Индию, и рассматривал Корейский полуостров как «коридор» в Китай. Планируя завоевать Чосон за несколько недель, «самураи» даже представить не могли, что война со «Страной Утренней Свежести» затянется на целых 7 лет и получит статус освободительной для корейцев. Решающую роль в военно-морских победах корейцев сыграл адмирал Ли Сунсин со своей непобедимой армией. Он был признан национальным героем как в Республике Корея, так и в КНДР, ведь корейский флотоводец не проиграл ни одной из своих 23-х битв. Решающая военно-морская кампания «Норянг» 16 декабря 1598 г., фактически стала завершающим этапом японо-корейской войны, заставив «самураев» отступить.

Статья освещает предысторию кампании, подготовку к бою, характеризует японские и корейские военно-морские силы, а также военно-стратегическую тактику ведения боя в обеих странах. Опираясь на корейские письменные источники и зарубежную историографию, проведена реконструкция самой битвы в рамках тематического исследования. Научная новизна опуса заключается в отсутствии комплексного исследования по данной тематике в отечественной

историографії; отсюда и необходимость проведения специального исследования, посвященного финальной битве Корейской освободительной войны. Цель исследования заключается в характеристике военно-морской кампании «Норянг» как завершающего этапа Имджинской войны. Теоретико-методологическую основу работы составили общенаучные принципы, связанные с методами информационного и историографического исследования. Для синтеза, обобщения и работы с источниками использованы типологический, проблемно-хронологический метод с фактологией, критический и метод реконструкции. Концептуальные основы работы базируются на объективно-субъективном подходе к историографии, которую можно рассматривать как результат деятельности ученых, обусловленный их национальной принадлежностью и историческим сознанием.

Ключевые слова: Имджинская война 1592–1598 гг., Кобуксон, Ли Сунсин, Чен Линь, Конииши Юкинага, чосонско-минский флот.

© Ivelina Cherevko
(Київ)

NORYANG CAMPAIGN AS THE FINAL STAGE OF IMJIN WAR 1592–1598

The Imjin war of 1592–1598 has decided in fact the fate and development of historical processes throughout of the East Asia. Japanese military and political leader Toyotomi Hideyoshi (Hashiba Hideyoshi) was planning to conquer the Celestial Empire and, if possible, India later. He was considering the Korean Peninsula as a «corridor» to China. Planning to conquer Joseon in few weeks, «samurais» could not even imagine that the war with the «Land of Morning Calm» would last for as much as 7 years and would get for the Koreans the status of liberation war. Admiral Yi Sun-sin and his invincible armada played a key role in naval victories of the Koreans. Since that time he is honored till today, and was declared as a national hero in both the Republic of Korea and the Democratic People's Republic of Korea. That Korean naval commander did not lose any of his 23 naval campaigns. The decisive naval campaign of which was the Noryang battle on December 16, 1598, became the final stage of the Japanese-Korean War and forced «samurais» to retreat.

The article highlights campaign's background, the preparations for the battle and characterizes the naval forces as well as military and strategic tactics of warfare in both countries. The reconstruction of the battle within the case study is based on the Korean written primary sources as well as on the Western historiography. The lack of a comprehensive study on the subject in the Ukrainian historiography makes the scientific novelty of the opus; therefore there is a need for a comprehensive study on the final battle of the Korean War of Liberation. The purpose of the study is to characterize the naval campaign «Noryang» as a final stage of Imjin war. The theoretical and methodological basis of the work is general scientific principles related to the methods of information and historiographical research. For the synthesis, generalization, reconstruction and work with the sources there were used typological, problem-chronological method of factology, and critical method and method of reconstruction. Conceptual bases of work are based on the objective and subjective approach to historiography, which can be considered as the result of scientists' work due to their nationality and historical consciousness.

Keywords: the Imjin War 1592–1598, Geobukseon, Yi Sun-sin, Chen Lin, Konishi Yukinaga, the united naval forces of Joseon and Ming.

До редакції надійшла 19.04.2016.

УДК 796:03:378.4(474.2)

© Наталія Соколова
(Київ)

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА В ДЕРПТСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ВПРОДОВЖ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Статтю присвячено становленню фізичної культури як навчальної дисципліни в Дерптському (Юр'ївському) університеті впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Методологічну основу публікації склали історичний, порівняльний й діалектичний методи дослідження.

Визначено, що ХІХ ст. в Російській імперії відсутній термін «фізична культура», а всі дисципліни спортивного характеру об'єднували в т. зв. «мистецький цикл». Найчастіше даний цикл складався з таких предметів, як: верхова їзда, фехтування й танці, пізніше додалась гімнастика.

Встановлено, що в Дерптському університеті дисципліни фізкультурно-оздоровчого напрямку

викладались систематично, а їх кількість була найбільшою у порівнянні з переліком дисциплін «мистецького циклу» інших університетів Російської імперії. З моменту відкриття навчального закладу студенти мали змогу відвідувати гуртки фехтування, верхової їзди та вольтижування, танців, плавання й италмейстера. Проте, дисципліни «мистецького циклу» носили факультативний характер й були платними. Викладали предмети спортивно-фізкультурного напрямку виключно іноземці.

Аналіз нормативно-правових документів доводить, що на відміну від Київського й Харківського університетів, де дисципліни «мистецького циклу» викладались не регулярно, в Дерптському вищій студенти мали змогу постійно відвідувати спортивні гуртки, які користувались популярністю. За відсутності постійного фінансування з боку держави, керівництво закладу успішно залучає меценатів, які утримували спортивні приміщення вишу.

Прослідковано, що загальною тенденцією у вищих навчальних закладах Російської імперії на початку ХХ ст. є поява спортивно-гімнастичних гуртків, де всі бажані, як викладачі так і студенти, мали можливість займатись різними видами спорту, брати участь у змаганнях всіх рівнів. Саме Дерптський університет займає лідируючі позиції по кількості подібних організацій. Найпопулярнішими спортивними дисциплінами серед студентів закладу залишались гімнастика, боротьба, атлетика й фехтування.

Ключові слова: Дерптський університет, мистецький цикл, спорт, гурток.

Здоров'я – найважливіша цінність людини, що дозволяє вести активний спосіб життя, працювати, пізнавати навколишній світ. Мрія кожного з нас до глибокої старості зберегти моральне, психічне й фізичне здоров'я. Для її здійснення необхідно впродовж життя докласти значні зусилля: боротися зі шкідливими звичками, постійно займатись фізкультурою й спортом. На жаль, сучасна молодь часто ігнорує ці правила, а уроки з фізичної культури сприймає як непотрібні. Зрозуміло, що дана навчальна дисципліна потребує нових форм організації занять як в середніх, так і вищих освітніх закладах. Українські фахівці шукають шляхи й засоби подолання кризових явищ у системі фізичного виховання, звертаючи увагу на досвід європейських країн. Більшість спеціалістів розуміють, що неможливо перенести на українські терени систему фізичного виховання іншої країни у чистому вигляді, не враховуючи ментальних особливостей, соціально-економічних реалій. Допомогти у вирішенні проблеми може історичний досвід попередників, які також шукали шляхи формування мотивації до занять спортом у молодого покоління. Ми на прикладі імператорського Дерптського, згодом Юр'ївського, а нині Тартуського університету (Естонія) розглянемо процес становлення й розвитку фізичного виховання як навчальної дисципліни у вищих Російської імперії впродовж ХІХ – початку ХХ ст.

Обрана тема статті й на сьогодні залишається малодослідженою науковцями. Серед робіт слід виділити монографію, написану в дореволюційний період викладачем вишу Є. Петуховим, котра й виступає найбільш інформативним джерелом з даної проблеми. Автор звертає увагу на фахову підготовку студентів,

згадує й про організацію занять з фізичного виховання, що становили т. зв. «мистецький цикл». Історію створення й функціонування університету розкриває збірник «История Тартуского университета. 1632–1982». При написанні статті також використані матеріали періодичного видання університету «Ученые записки Императорского Юрьевского университета», публікація яких розпочалась з 1893 р.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі джерельної бази відтворити процес становлення й розвитку фізичної культури як навчальної дисципліни в Дерптському університеті в дореволюційний період.

Фізична культура – це діяльність суб'єктів сфери фізичної культури і спорту, спрямована на забезпечення рухової активності людей з метою їх гармонійного, передусім фізичного, розвитку та ведення здорового способу життя. Фізична культура має такі напрями: фізичне виховання різних груп населення, масовий спорт, фізкультурно-спортивна реабілітація (Закон України «Про фізичну культуру і спорт»).

Термін «фізична культура» зародився наприкінці ХІХ ст. в Англії, проте так і не набув широкого поширення на Заході. Вже на початку ХХ ст. зник з ужитку. В український лексикон цей термін увійшов у радянський період. Спочатку фізична культура сприймалась як система фізичних вправ, згодом включала в собі такі складові як охорона здоров'я, гігієна, правильний режим, фізичні вправи та працю. В Російській імперії поняття «фізична культура» не існувало. Впродовж ХІХ ст. дисципліни фізкультурно-оздоровчого напрямку об'єднували в «мистецький цикл». Лише наприкінці ХІХ ст. П. Лесгафтом запроваджено термін «фізична освіта».

Не дивлячись на те, що в тогочасному лексиконі відсутній термін «фізична культура», значну увагу приділяли здоров'ю, культурі тілесності. Адже невід'ємною частиною гарної освіти була якісна фізична підготовка (вміння їздити верхи, фехтування, стрільба, хореографія). Шляхетська молодь повинна проявляти дива хоробрості, спритності й стійкості. В зв'язку з тим, що університетську освіту мали змогу отримувати здебільшого вихідці з дворянських родин, до переліку навчальних дисциплін включили т. зв. «мистецтва». Згідно «Загального статуту імператорських російських університетів» від 1835 р. в штатному розписі вишів передбачались вчителі фехтування, танців й музики, а в Харківському й Казанському університетах – й верхової їзди [3, с. 745]. Тобто, фізична культура як навчальна дисципліна викладалась в університетах Російської імперії впродовж XIX ст., й на відміну від уроків фізкультури в сучасних вузах, набула оригінальної форми. Про популярність такого методу говорять спогади студентів, які з вдячністю й теплотою описують «уроки мистецтв», де вони не лише вдосконалювали навик, а й розважались й гарно проводили час. До того ж, відвідування хоча б декількох спортивних «секцій» відволікало молодь від азартних ігор – більярда та карт.

Слід зазначити, що найбільш систематично дисципліни фізкультурно-оздоровчого напрямку викладались в Дерптському (згодом Юр'ївському) університеті, при цьому їх кількість була найбільшою у порівнянні з дисциплінами «мистецького» напрямку, що викладались в усіх інших університетах Російської імперії.

Історія існування Дерптського університету веде свій початок з 1632 р., коли за наказом шведського короля Густава II Адольфа на території Лівонії розпочинає роботу *Academia Gustaviana*, другий вищий навчальний заклад Швеції. Проте, після поразки Швеції в Північній війні й приєднанні Дерпта до складу Російської імперії в 1710 р., університет припиняє свою діяльність. Прибалтійське дворянство, за відсутності місцевого вишу, відправляє своїх дітей за кордон. З метою вирішення проблеми отримання вищої освіти остзейською елітою, за ініціативи імператора Олександра I, в квітні 1802 р. відкривається Дерптський імператорський університет.

Як вже раніше зазначалось, більшість студентів були вихідцями зі шляхетних родин, тому, окрім дисциплін фахового напрямку, передбачалось факультативне викладання предметів т. зв. «мистецького циклу», а саме: верхової їзди, фехтування й вольтижування (гімнастичні й

акробатичні вправи на конях), танців [4, с. 107]. Статут університету 1803 р. визначав у штатному розписі вчителів фехтування та вольтижування, танців, плавання й шталмейстера [7, с. 157]. На їх утримання з університетського кошторису витрачалась значна сума: по 900 крб. на кожного викладача фехтування, вольтижування й верхової їзди; 400 – танцмейстеру та 100 – спеціалісту з плавання [7, с. 195]. Хоча, якщо порівняти з річними окладами професорів, то останні отримували вдвічі більше – приблизно 1500–2000 крб. Викладали дисципліни «мистецького» циклу здебільшого іноземці. Так, посади шталмейстера й вчителя фехтування займав Юстас фон Дауе (1803–1833), танців Людвіг Шевальє (1803–1816), якого згодом змінив Фелікс Пелабон (1817–1828), верхову їзду викладали Іоган Мателін і Олександр Дафюр [4, с. 181]. Ця тенденція прослідковується в освітніх закладах Російської імперії впродовж всього XIX ст. Мода на іноземних викладачів з'явилась в Російській імперії на початку XVIII ст. через брак власних професійних кадрів. В суспільстві панувала думка, що саме іноземці, здебільшого французи та німці, мають необхідну кваліфікацію для навчання дітей дворян необхідним спортивним дисциплінам. Тим паче, що за відсутності спеціальних шкіл для підготовки інструкторів, конкуренцію іноземцям складала колишня військова, які не мали досвіду роботи з молодим поколінням.

Слід зазначити, що матеріальне забезпечення Дерптського університету було одним з найкращих в імперії. Так, на відміну від Харківського чи Київського університетів, Дерптський, з моменту своєї роботи, мав у своєму розпорядженні манеж під наглядом шталмейстера, де постійно утримувалось 8 коней, танцювальний зал (в Харківському й Київському університетах приміщення для проведення танців орендувалось за межами закладу), і, навіть, передбачався окремий заклад для плавання [7, с. 162]. Проте, не дивлячись на всі спроби керівництва вишу облаштувати власний басейн та організувати школу для плавання, всі зусилля в перші роки роботи університету виявились марними [4, с. 198]. Лише в 1819 р. на березі річки Ембах виділено спеціальне місце для проведення занять з плавання, а вже в 1822 р. побудовано спеціальне приміщення й закуплено обладнання для рятувальних операцій [4, с. 477]. Наявність окремих приміщень для тренувань сприяли постійному викладанню дисциплін фізкультурно-спортивного напрямку в Дерптському університеті.

В Дерптському університеті, як і інших вищих закладах Російської імперії, заняття «ми-

стецькими дисциплінами» носили факультативний характер й відвідувати їх можна було лише за гроші. Так, трьохмісячний курс з плавання коштував 10 крб., піврічні заняття з фехтування 5 крб., щоденні уроки танців тривалістю годину оплачувалися по черзі чотирма студентами помісячно по 60 крб., година приватних занять верховою їздою обходилась приблизно у 2 крб. [5, с. 520–521]. У той же час, з метою відвернути молодь від дебошів, керівництво уряду прийняло рішення дозволити незаможним студентам безкоштовно відвідувати уроки «мистецького» циклу, окрім плавання, щотижнево по дві години [5, с. 520]. Престиж, прикладна направленість, оригінальність викладання дисциплін робили їх популярними серед студентської молоді.

Наприкінці XIX ст. в університеті розпочинається викладання гімнастики. Всі студенти мали відвідувати гімнастичний зал двічі на тиждень – в понеділок і четвер. Заняття тривали одну годину з 7 до 8 вечора [2, с. 14]. З 1906 р. уроки гімнастики не проводились через відсутність викладача, хоча штатний розпис університету передбачав таку посаду [2, с. 14].

Важливо зазначити, що на відміну від Київського та Харківського університетів, де дисципліни фізкультурно-спортивного напрямку викладались не регулярно й з переривами, в Дерптському виші «гуртки» з фехтування, верхова їзда, танці й плавання функціонували постійно. Цей факт підтверджується наявністю в штатному розкладі університету посад учителів перерахованих дисциплін. Так, у середині XIX ст. заняття з фехтування проводили Олександр Мальмстрем та Георг Кнігге; удосконалити навички у верховій їзді можна було у Рудольфа фон Дауе; танцмейстерами працювали Давид Тірон і Карл Йордан; плавання викладали представники однієї сімейної династії Штекель – Франц-Данііл, Теодор й Олександр [4, с. 409]. Проблеми виникли лише в 1857 р., коли намагались ліквідувати манеж, проте постійні звернення викладачів університету до Міністерства освіти змусили чиновників піти на деякі поступки й дозволити відновити манеж, але його утримання перекладалось на плечі місцевого дворянства [4, с. 475–476]. Та попри це, кількість бажаючих відвідувати заняття з верхової їзди була значною. Тим паче, що ці уроки мали прикладний характер й особливо

цінілись на медичному факультеті майбутніми військовими лікарями.

На початку XX ст., в умовах зародження студентського спортивного руху, коли в стінах вищих навчальних закладах Російської імперії створюються й активно діють спортивно-гімнастичні гуртки, Дерптський університет займає лідируючі позиції по кількості таких організацій. За короткий період розпочинають роботу Товариство всебічного фізичного виховання, Студентський спортивний і фехтувальний гуртки [6]. На жаль, відсутність джерельної бази, яка розкриває питання функціонування студентських спортивних гуртків, дає нам можливість лише робити припущення з приводу їх роботи. Скоріш за все, тренування студентів відбувалися в університетських приміщеннях, відведених для занять спортом, а також в університетському Ботанічному саду. Оскільки, в той час найпопулярнішими видами спорту були гімнастика, боротьба, атлетика й фехтування, саме вони стали найпопулярнішими серед студентської молоді. Напередодні Першої світової війни студенти розпочали тренування зі стрільби [1, с. 96].

Отже, з моменту відновлення роботи Дерптського університету розпочинається викладання фізичної культури у формі «гуртків». Сама дисципліна носила назву «мистецтва». Факультативно й за додаткові кошти молодь отримала право відвідувати заняття з таких видів спорту як фехтування, вольтижування, верхова їзда, танці й плавання, з другої половини XIX ст. – гімнастику. На відміну від інших вишів Російської імперії, в Дерптському університеті викладання дисциплін фізкультурно-оздоровчого напрямку було постійним, а спроби уряду ліквідувати хоча б один з предметів наштовхувались на супротив з боку університетського керівництва та студентів. Слідуючи загальній тенденції, на початку XX ст. у стінах університету розпочинає роботу низка студентських спортивних товариств. Взагалі, уроки з фізичного виховання набули популярності серед студентської молоді, не зважаючи на те, що це були платні факультативи.

Перспективи подальших досліджень варто спрямувати на вивчення навчальних програм даної дисципліни в університетах України в дореволюційний період, аналіз методів оцінювання зусиль студентів під час занять й визначення ролі викладача в навчальному процесі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вострокнутов Л.Д. Заповіт віків: здоровий спосіб життя українського народу / Л.Д. Вострокнутов. – Х., 2004. – 160 с.
2. Обзорение лекций в Императорском Юрьевском университете за 1893 год // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1893. – № 3.

3. Общий устав Императорских российских университетов // Сборник постановлений по Министерству Народного просвещения: Царствование императора Николая I (1825–1855). – Спб., 1864. – Т. 2.
4. Петухов Е. В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования / Е.В. Петухов. – Юрьев, 1902. – Т. 1.
5. Правила для учащихся в императорском Дерптском университете // Сборник постановлений по Министерству Народного просвещения. – Спб., 1864. – Т. 2: Царствование императора Николая I.
6. Туманова А.С. Общественные организации и русская публика в начале XX века / А.С. Туманова. – М. : Новый хронограф, 2008. – С. 300–304.
7. Устав Императорского Дерптского университета // Сборник постановлений по Министерству Народного просвещения. – Спб., 1875. – Т. 1: Царствование императора Александра I.

© **Наталья Соколова**
(Киев)

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК УЧЕБНАЯ ДИСЦИПЛИНА В ДЕРПТСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В ТЕЧЕНИИ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВВ.

Статья посвящена становлению физической культуры как учебной дисциплины в Дерптском (Юрьевском) университете в течении XIX – в начале XX вв. Методологическую основу публикации составили исторический, сравнительный и диалектический методы исследования.

Определено, что XIX в. в Российской империи отсутствует термин «физическая культура», а все дисциплины спортивного характера объединяли в т. н. «художественный цикл». Чаще всего данный цикл состоял из таких предметов, как: верховая езда, фехтование и танцы, позже добавилась гимнастика.

Установлено, что в Дерптском университете дисциплины физкультурно-оздоровительного направления преподавались систематически, а их количество было наибольшим по сравнению с перечнем дисциплин «художественного цикла» других университетов Российской империи. С момента открытия учебного заведения студенты имели возможность посещать кружки фехтования, верховой езды и вольтижировки, танцев, плавания и италмейстера. Однако, дисциплины «художественного цикла» носили факультативный характер и были платными. Преподавали предметы спортивно-физкультурного направления исключительно иностранцы.

Анализ нормативно-правовых документов доказывает, что в отличие от Киевского и Харьковского университетов, где дисциплины «художественного цикла» преподавались нерегулярно, в Дерптском вузе студенты имели возможность постоянно посещать спортивные кружки, которые пользовались популярностью. При отсутствии постоянного финансирования со стороны государства, руководство заведения успешно привлекает меценатов, которые содержали спортивные помещения вуза.

Установлено, что общей тенденцией в высших учебных заведениях Российской империи в начале XX в. стало появление спортивно-гимнастических кружков, где все желающие, как преподаватели, так и студенты, имели возможность заниматься различными видами спорта, участвовать в соревнованиях всех уровней. Именно Дерптский университет занимает лидирующие позиции по количеству подобных организаций. Самыми популярными спортивными дисциплинами среди студентов заведения оставались гимнастика, борьба, атлетика и фехтование.

Ключевые слова: Дерптский университет, художественный цикл, спорт, кружок.

© **Nataliya Sokolova**
(Kyiv)

PHYSICAL CULTURE AS AN ACADEMIC DISCIPLINE AT THE UNIVERSITY OF TARTU DURING XIX – EARLY XX CENTURY

The article is devoted to the formation of physical culture as an academic discipline in Tartu (Yuryev) University during the XIX – early XX century. Tartu University – one of the oldest higher educational institutions of the Baltic states, which dates back to the seventeenth century and played a center of cultural and scientific life of the Baltic elites.

Methodological basis of publications made historical, comparative and dialectical methods.

Determined that in XIX century Empire is not the term «physical culture», and all disciplines of sports character combined in the so-called «artistic cycle». Most present cycle consisted of items such as: horse-back riding, fencing and dancing, gymnastics was added later.

Established in Tartu University discipline fitness area are taught systematically, and their number was highest compared with the list of disciplines «artistic cycle» of other universities of the Russian Empire.

Since the opening of school, students had the opportunity to visit the clubs fencing, riding and vaulting, dancing, swimming and equerry. However, the subject «artistic cycle» were optional and were paid. With the permission of the university management, poor students were able to attend classes in fencing, riding and swimming twice a week, and since 1906 added to the list of exercises. Thus, local authorities tried to divert young student of gambling, such as billiards and cards. Taught subjects of sports and athletic direction only foreigners who have qualified for teaching children the nobility necessary sports disciplines.

Analysis of legal documents shows that, in contrast to Kiev and Kharkov University where discipline «artistic cycle» is not taught regularly at Tartu university students had the opportunity to permanently attend sports clubs that were popular. In the absence of permanent funding from the government, the management institution has successfully attracted donors who held university sports facilities such as riding and swimming pool.

Followed that the general trend in higher educational institutions of the Russian Empire in the early XX century is the emergence of sports and gymnastic clubs, where everyone, both teachers and students have the opportunity to engage in various sports, participate in competitions at all levels. Simultaneously, university professors constantly being driven to promote healthy lifestyles among students and the public. It Tartu University is a leader in the number of such organizations. For several years in the university begin working groups such as: Society of comprehensive physical education, student sports circle and fencing club. The most popular sports disciplines among school students have remained gymnastics, wrestling, athletics and fencing.

Key words: University of Tartu, artistic cycle, sport, group.

До редакції надійшла 28.01.2016.

УДК 327.7:341.123:327(477)]«2014/2016»

© Оксана Красіонова,
© Марина Черниш
(Київ)

УЧАСТЬ ООН У ВРЕГУЛЮВАННІ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Сучасний конфлікт на території України, який дискредитував міжнародні гарантії та принципи, що будувалися протягом десятиліть, показав банкрутство застарілих моделей глобальної та регіональної безпеки. Агресивна політика з боку Російської Федерації (далі – РФ) створила небезпечний міжнародний прецедент, яким можуть скористатися інші геополітичні гравці задля розширення своїх сфер інтересів. Російсько-українське збройне протистояння та кримський сценарій, якщо їх не вирішити, можуть стати моделлю для ескалації нових конфліктів, як у Європі, так і світі.

Нові виклики міжнародній системі відносин, які містять у собі транскордонний характер, вимагають негайних консолідованих дій міжнародної спільноти задля гарантій безпеки як основної проблеми сучасності.

Розкривається участь Організації Об'єднаних Націй у врегулюванні військового конфлікту на території України у 2014 – на початку 2016 рр. Висвітлено підтримку України з боку ООН у питанні анексії Криму та стабілізації конфлікту на Сході України. Робота ґрунтується на використанні історичного аналізу документів ООН, завдяки яким здійснено спробу оцінити участь даної організації у врегулюванні конфлікту на території України.

Ключові слова: Автономна Республіка Крим (АРК), агресія, анексія, Генеральна Асамблея (ГА), Донбас, Організація Об'єднаних Націй (ООН), Рада Безпеки (РБ), Росія, Україна.

Російсько-український військовий конфлікт останніх двох років є одним із найбільших викликів для сучасної системи міжнародних відносин. РФ, яка виступила гарантом територіальної цілісності та політичної незалежності України під час підписання Будапештського меморандуму від 5 грудня 1994 р., недотримала своєї обіцянки та виступила в ролі держави-агресора. Юридично дії РФ повністю підпадають під визначення агресії, яке подає

ГА ООН від 14 грудня 1974 р. в Резолюції № 3314 «Визначення агресії». Перша стаття резолюції гласить, що «агресією є дії з використанням збройної сили однієї держави проти суверенітету та територіальної цілісності іншої держави або будь-яким іншим способом, несумісним зі Статутом ООН, як це встановлено в даному визначенні» [4]. Крім Будапештського меморандуму, «інтервенція РФ відбувалася з порушенням багатьох міжнародних угод, що забезпечу-

вали підтримку миру й стабільності в Україні та Європі: Статут ООН, Заключний Гельсінський акт 1975 р., Основоположний акт НАТО – Росія 1997 р. тощо» [2, с. 41].

Новизна роботи полягає в тому, що проведено тематичний аналіз сучасних подій на території України, які ще не відображені в науковій літературі. Методологічну базу дослідження складають принципи історизму, науковості та об'єктивності. Основу роботи становить метод конкретно-історичного аналізу при дослідженні участі ООН у врегулюванні збройного військового конфлікту на території України. Джерельну базу дослідження складають офіційні документи ООН, а саме: звіти засідань РБ ООН, резолюції РБ ООН та доповіді Генсека ООН, які містять інформацію стосовно збройного конфлікту на території України. Аналізуючи сучасні публікації з цієї наукової проблеми, особливий наголос доцільно зробити на доробках вітчизняних науковців, які в своїй більшості є юристами чи політологами, серед них: В.П. Горбулін, О.С. Власюк, Е.М. Лібанова, О.М. Ляшенко. Нажаль, дана тема ще не відображена повною мірою істориками, адже події надто свіжі й мінливі. Поза тим, необхідно виділити колективну монографію «Українська революція гідності, агресія Російської Федерації і міжнародне право» 2014 р. Особливий інтерес для дослідження мають і монографії О. Задорожного «Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права» та «Анексія Криму – міжнародний злочин», де автор подає міжнародно-правове дослідження російсько-українських відносин, починаючи від незалежності Української держави й по 2014 р. Практично всі зарубіжні науковці дотримуються думки про невинуватість агресивної поведінки РФ, з-поміж яких – Г. Фокс, Н. Кріш, Р. Караєв, Л. Мальксо, А. Пелле та ін.

Головною метою статті є з'ясування участі ООН у врегулюванні збройного військового конфлікту на території України. Хронологічні рамки охоплюють період лютого 2014 – поч. 2016 рр. За нижню хронологічну межу взято кінець лютого 2014 р., коли РФ, не прийнявши зміни влади в Україні, відкрито застосувала ряд агресивних заходів начебто для захисту своїх співвітчизників на території АРК, що стало каталізатором російсько-українського збройного конфлікту. Верхньою межею визначено початок 2016 р., – новий важливий період для України, як непостійного члена РБ ООН, що дасть їй змогу впливати на порядок денних засідань РБ ООН

щодо врегулювання військового конфлікту на території України.

Статут ООН, де закріплені основні принципи сучасного міжнародного права, трактує їх як загальновизнані норми поведінки суб'єктів міжнародних відносин з найважливіших питань міжнародного життя. Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів, котрі ретельно виконують передбачені Статутом зобов'язання, вирішують свої міжнародні суперечки мирними засобами так, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку і справедливість. Крім того, держави-члени ООН утримуються від загрози сили як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з метою Організації Об'єднаних Націй. Крім вище перерахованих засад, Стаття 2 фіксує принцип невтручання у внутрішні справи країн. У Статуті ООН знайшли відображення й інші важливі принципи міжнародного права такі як: добросусідські відносини; спільні дії з метою підтримання міжнародного миру та безпеки; роззброєння; рівноправність й самовизначення народів; співпраця задля економічного і соціального прогресу; забезпечення рівності людей, їх прав та основних свобод тощо.

Як уже зазначено, «РФ не мала жодної міжнародно-правової підстави вчиняти будь-які силові дії проти України. Зіставлення змісту зобов'язань та дій (бездіяльності) Росії дозволяє стверджувати про наявність протиправності, передбачених Статтями про відповідальність держав» [3, с. 465].

Початок збройного конфлікту РФ на території України ВР України визначає у проекті постанови «Про відсіч збройної агресії Російської Федерації і подолання її наслідків» від 20 лютого 2014 р. РФ, яка, зосередивши свої сили на кордоні з Україною начебто для проведення військових навчань, намагалася взяти під контроль митний кордон, блокувати українські військові об'єкти та здійснювала спроби зайняти українські державні приміщення.

У березні 2014 р., після декількох місяців масових кровавих протестів у Києві, які завершилися поваленням режиму Президента В.Ф. Януковича, представник України закликав РБ ООН зробити все можливе задля запобігання військового втручання Росії у справи України. Пройгнорувавши пропозицію України щодо проведення двосторонньої консультації, відповідно до статті 7 «Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Російською

Федерацією від 1997 р.», Росія зробила вибір на користь односторонніх військових дій.

З 1 по 20 березня 2014 р. було проведено 6 засідань РБ ООН, де постійні члени РБ закликали до мирного шляху виходу з ситуації, яка склалася на території України, де б враховувалися інтереси всіх сторін, у тому числі, й Росії. Після того, як 15 березня 2014 р. був провалений проект резолюції про те, що РБ ООН визнає територіальну цілісність та незалежність України у межах її міжнародно визнаних кордонів, українські та західні дипломати звернулися до ГА ООН. Відповідний проект резолюції прийнятий 27 березня 2014 р. «Територіальна цілісність України», за який проголосувала 41 країна.

Починаючи з 13 квітня 2014 р., на засіданнях РБ ООН, які стосуються українського питання, лунають заяви про погіршення ситуації в східній частині України та заклики до РФ про врегулювання конфлікту мирним шляхом. Проте, зовнішні сили та місцеві провокатори, які розпалювали ненависть та сепаратизм, дестабілізували ситуацію на Сході України так, як це було в АРК. Внаслідок чого відбулося насильницьке захоплення та окупація громадських і державних установ, безпідставні смертельні напади на сили безпеки України. Крім того, представник США в ООН Саманта Пауер повідомила: «На Сході України здійснювалися злочини проти людяності, такі як: довільні арешти, тортури, побиття, погрози смерті, зникнення, вбивства та інші серйозні порушення, які здійснювали російські бойовики та проросійські сепаратисти» [5]. Паралельно з цим, в АРК кримських татар обмежували в правах на свободу, мирні зібрання, асоціації та віросповідання.

Певну надію на те, що військовий конфлікт на території України буде припинений покладали на підписання Мінських домовленостей від 5 вересня 2014 р., проте місія ОБСЄ, яка на той час діяла в районі конфлікту, фіксувала постійні порушення режиму припинення вогню.

На заключному засіданні РБ ООН по Україні у 2014 р., яке було заслухане 12 листопада, мова йшла про те, що бойові дії знову загострилися. Провівши свої власні вибори на Донбасі, сепаратисти де-факто проголосили себе незалежними від України, погрожуючи розширити територію, яка знаходилася під їх контролем. На РБ ООН знову закликають до негайної деескалації ситуації, проявивши при цьому максимальну стриманість.

Загалом, впродовж 2014 р. подіям на території України було присвячено 19 відкритих зустрічей РБ ООН. Серед основних питань були:

анексія Криму, військові сутички на території Донецької та Луганської областей, здійснення моніторингу щодо дотримання припинення вогню за Мінськими домовленостями та правового покарання винних у трагедії малайзійського «Боїнгу».

17 лютого 2015 р. РБ ООН одноголосно прийняла резолюцію 2202 (2015), де закликала сторони в повній мірі реалізувати пакет заходів, «що містяться в Мінських домовленостях та тих положень, які зазначено у Додатку I даної резолюції» [6]. Документ, який прийняли одногосно, був запропонований РФ та доопрацьовувався іншими членами РБ ООН.

На ювілейній сімдесятій сесії ГА ООН 28 вересня 2015 р., в Нью-Йорку з промовою виступив Президент РФ В.В. Путін, який зазначив: «Для виходу України з глухого кута необхідно сумлінно виконувати Мінські домовленості від 12 лютого 2015 р. Погрозами, силою зброї цілісність України не забезпечити, адже потрібно реально враховувати інтереси та права людей на Донбасі, повагу до їх вибору, узгодження з ними, як це і передбачено Мінськими домовленостями, ключових елементів політичного устрою держави. У цьому запорука того, що Україна буде розвиватися як цивілізована держава та найважливіша сполучна ланка в будівництві загального простору безпеки і економічного співробітництва як в Європі, так і в Євразії» [1]. Своєю доповіддю він повністю заперечує перебування російських військових на теренах України, а про анексію АРК вже й не згадує.

Протягом 2015 р. РФ самостійно заблокувала ряд резолюцій, серед яких – резолюція РБ ООН щодо теракту в Маріуполі, резолюція РБ ООН про створення Міжнародного трибуналу для розслідування причин падіння малайзійського літака Boeing 777 на Донбасі у липні 2014 р. тощо.

На кінець минуло року ситуація залишилася вкрай напруженою та нестабільною, попри спроби міжнародної організації вирішити конфлікт на території України. Незважаючи на велику кількість засідань РБ ООН щодо врегулювання «українського питання», статус вирішення конфлікту не змінюється. Адже Росія, яка наразі веде себе як держава-агресор, є постійним членом РБ ООН, який має «право вето».

Своїми діями РФ перетворила РБ ООН у недієвий орган, який не в змозі впливати на глобальну безпеку та мир. Слід зазначити, що неефективність світової системи проявилася ще під час розпаду колишньої Югославії, війни в Іраку та Афганістані, Сирії тощо. Що

вже говорити про інтервенцію Росії у Грузії у 2008 р., де РФ використовувала таку ж тактику ведення війни як і сьогодні на території України. Факти чітко демонструють, що сучасна система міжнародної безпеки не здатна ефективно реагувати на сьогоденні виклики. Ці ситуації все більше нагадують про прорахунки Ліги Націй. Світова спільнота почала обговорювати неспроможність ООН впливати на перебіг подій на міжнародній арені. Тому на порядку денному стоїть питання якісно нових перетворень в ООН, зокрема, розширення числа постійних членів та перегляд процедури використання «права вето» в РБ ООН, задля отримання ефективніших методів роботи і впливу на політичну та економічну ситуації в світі, а також швидкого реагування на виклики міжнародній системі безпеки. 11 лютого 2015 р. экс-представник України в ООН Ю. Сергєєв повідомив: «Український конфлікт став прикладом безпорадності РБ ООН і такий стан справ потрібно змінювати» [7].

Підсумовуючи участь ООН у врегулюванні конфлікту на території України протягом 2014 – початку 2016 рр., слід зазначити, що з почат-

ком анексії АРК та розгортанням військового конфлікту на Сході України, ООН як суб'єкт міжнародного права не виконала свої прямі зобов'язання та не запропонувала жодних дієвих пропозицій щодо військового конфлікту на території України. Через присутність РФ в Радбезі ООН, головна інституція організації не може пропустити жодної резолюцію до її ухвалення. Незважаючи на обрання України як непостійного члена РБ ООН з 1 січня 2016 р., вітчизняні високопосадовці не стали лідерами у дискусіях про реформування Радбезу ООН, що виглядає дуже дивно з огляду на українську ситуацію.

Отже, сьогодні головним завданням для представників української дипломатії в РБ ООН, як непостійного її члена, є наполегливо відстоювати свої інтереси на міжнародному майданчику задля подальшої підтримки з боку світової спільноти. Україна, яка стала жертвою агресії з боку одного з постійних членів РБ ООН, повинна негайно виступати ініціатором за її реформування. Адже деескалація військового конфлікту та притягнення агресора до відповідальності є одними із найголовніших завдань для України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Выступление В. Путина на 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/50385>
2. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. Горбуліна В.П., Власюка О.С., Лібанової Е.М., Ляшенко О.М. – К. : НІСД, 2015. – 474 с.
3. Задорожній О.В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014: монографія / О.В. Задорожній. – К. : К.І.С., 2014. – 960 с.
4. Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml
5. Организация Объединенных Наций. Предварительный отчет заседания Совета Безопасности. 28 мая 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/PRO/N14/439/08/PDF/N1443908.pdf?OpenElement>
6. Резолюция 2202 (2015), принятая Советом Безопасности на его 7384-м заседании 17 февраля 2015 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/043/74/PDF/N1504374.pdf?OpenElement>
7. Україна виступає за реформування Ради Безпеки ООН // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/ukrayina-vistupaye-za-reformuvannya-radibezpeki-oon-163998_.html

© Оксана Красионова,
© Марина Черныш
(Київ)

УЧАСТИЕ ООН В УРЕГУЛИРОВАНИИ ВОЕННОГО КОНФЛИКТА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Современный конфликт на территории Украины, дискредитировавший международные гарантии и принципы, которые строились на протяжении десятилетий, показал банкротство устаревших моделей глобальной и региональной безопасности. Агрессивная политика РФ создала опасный международный прецедент, которым могут воспользоваться другие геополитические игроки для расширения своих сфер интересов. Российско-украинское вооруженное противостояние и крымский сценарий, если их не решить, могут стать моделью для эскалации новых конфликтов, как в самой Европе, так и в мире.

Новые вызовы международной системе отношений, которые включают в себя трансграничный характер, требуют немедленных консолидированных действий международного сообщества для обеспечения безопасности как основной проблемы современности.

Раскрывается участие Организации Объединенных Наций в урегулировании военного конфликта на территории Украины в 2014 – начале 2016 гг. Проиллюстрировано поддержку Украины со стороны ООН в вопросе аннексии Крыма и стабилизации конфликта на Востоке Украины. Работа основывается на использовании исторического анализа документов ООН, благодаря которым предпринята попытка оценить участие данной организации в урегулировании конфликта на территории Украины.

Ключевые слова: Автономная Республика Крым (АРК), агрессия, аннексия, Генеральная Ассамблея (ГА), Донбасс, Организация Объединённых Наций (ООН), Совет Безопасности (СБ), Россия, Украина.

© *Oksana Krasionova,*
© *Maryna Chernysh*
(Kyiv)

THE UNITED NATIONS ROLE IN SETTING THE ARMED CONFLICT IN UKRAINE

The end of the «Cold war» and the collapse of the bipolar world have led to fundamental changes in international relations. It would seem that with the end of the confrontation between the two countries - the USSR and the USA – regional and global conflicts will disappear. However, other problems of the bipolar world have come to force these days. Among them the international conflicts of independent states, antagonism between national interests, political and religious extremism, terrorism and uncontrolled conflicts, that put the global stability at risk.

The current conflict in Ukraine discredits the international guarantees that were aimed to prevent it, and it also damages the principles of international stability that took decades to build. It has led to the failure of the models of global and regional security that appeared to have been outdated.

The aggressive policy of the Russian Federation has created a dangerous international precedent, that can be mirrored by other geopolitical players to expand their interest in certain areas. The Russian-Ukrainian armed confrontation and Crimean scenario can be used as a model to escalate new conflicts both in Europe and in the rest of the world in situations when the sides cannot reach an agreement.

Unsubstantiated and illegal aggressive policy of Russia against Ukraine cripples the current system of the international order and global security. Annexation of Crimea, the war in the east of Ukraine, breach of several international and bilateral agreements, crimes against humanity, millions of refugees make the international community and its leaders face a difficult question: what will happen next? The issue is not about Ukraine only, the escalation of this conflict can have much broader repercussions for the entire world. The system of international order confronts now with new challenges that undermine its very existence across the world. The international community must introduce consolidated effort to resolve this pressing issue of the day.

One of the most important institutions in the field of international relations is the United Nations. Over the years, the UN has played an important role in prevention of international crisis and in resolving protracted conflicts. The UN is the world's first institution with the mission to safeguard the global peace and security and promote economic and social advancement to the benefit of all people. The organization that keeps a watchful eye on the transformational processes across the borders, now is facing a dire needs to upgrade its foreign policy with new challenges and threats in sight.

The article tells about the participation of the United Nations in resolving the armed conflict on the territory of Ukraine in 2014 – early 2016. It also shows how the UN deals with the issue of Russia's annexation of Crimea and how it attempts to stabilize the conflict in eastern Ukraine. The basis for this work was centered around the historical analysis of the UN documents with an attempt to evaluate the organization's involvement in the conflict in Ukraine.

Keywords: Autonomous Republic of Crimea (ARC), aggression, annexation, General Assembly (GA), the Donbass, United Nations (UN), the Security Council (SC), Russia, Ukraine.

До редакції надійшла 15.04.2016.

ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЦЬКІ ТЕЧІЇ
СТУДЕНТСЬКОГО РУХУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті аналізується інтерпретація в історичній думці кінця ХІХ – початку ХХІ ст. ідейного підґрунтя діяльності студентства підросійської України в умовах національного відродження. Акцентується увага на методологічних особливостях, тематичних напрямках та висновках учених стосовно утвердження національної ідентичності студентів Наддніпрянщини у другій половині ХІХ ст. На основі історіографічного представлення вказаної тематики виділено визначальні ознаки історичної реконструкції формування власне українського світогляду наддніпрянського студентства, серед яких ключове місце займають романтичні тенденції ХІХ ст., феномен т. зв. «українофільства», течія «хлопоманства» та громадівський рух.

Наведений історіографічний аналіз дозволяє стверджувати про визначальну роль етнокультурних особливостей вузівського середовища Наддніпрянської України у формуванні української національної ідеї, його звернення до «українства» у другій половині ХІХ ст., яке еволюціонувало у державницьку ідею наприкінці століття. Історіографічна репрезентація проблеми переконливо доводить єдність національних прагнень студентства Лівобережжя України попри різне історико-культурне та етнічне підґрунтя, на якому вони формувалися. Розкрито першочергову роль молоді у зародженні та розвитку означених національно-культурних течій, які стали основою демократичного руху на підвладних Російській імперії українських землях ХІХ – початку ХХ ст. Встановлено пріоритет загальноєвропейського контексту наукової розробки проблеми розгортання українського національного руху у студентському середовищі Наддніпрянської України.

Автором приділено увагу сучасним підходам, головним чином, вітчизняним дослідників щодо питання витоків українофільських орієнтацій студентства Наддніпрянщини задля подолання неоднозначностей у системному розумінні ідейного поля українського студентського руху ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: студентський рух, Наддніпрянська Україна, «українофільство», «хлопоманство», історіографія.

Світоглядно-інтелектуальна природа національного руху на українських землях ХІХ – початку ХХ ст. формувалася на основі витворення абсолютно нового, проте цілком співмірного із тогочасними ідейними течіями світової, а надто європейської суспільної думки, молодого освіченого покоління. Нерозривність явища вітчизняного студентського руху із національними процесами ХІХ ст., враховуючи їх поліетнічність, ідейний спектр та опозиційну природу, зумовила його специфічність та неоднозначний характер, що зберігає актуальність в історичній науці з часу його реалізації.

Осмилення ідейного підґрунтя діяльності студентів Наддніпрянщини в умовах національного відродження було закладено в останній третині ХІХ ст. Особливістю репрезентації питання було висвітлення його представниками тогочасних напрямків формування національної ідеї та їх противниками, здебільшого, у сфері публіцистики. Формування національних рис

історичної науки у першій половині ХІХ ст., народницькі настрої на тлі романтизму витворили явище т. зв. «українофільства», соціальну базу якого становила саме університетська молодь, як Лівобережної, так і Правобережної України.

Загальні риси історії українофільського руху, його концептуальні рамки було окреслено М. Костомаровим у статті під назвою «Українофільство» (1881 р.) [18]. Визначаючи його початки у першій чверті ХІХ ст. як прагнення «деяких малорусів писати на своєму рідному «наречіи», і разом з тим, вивчати багату скарбницю народної поезії» [18, с. 319], М. Костомаров наголошував, що дане явище «розквітло у Харкові в 1830 і 1840-х рр., **зосереджуючись у колі молодих університетських людей**, потім перейшло в Київ, а із заснуванням Новоросійського університету торкнулось і Одеси» [18, с. 320]. Автор розмежував українофільство із польським елементом у другій половині ХІХ ст., вказуючи на випадковість співпадіння його з польським рухом після 1863 р.

Офіційна думка через публікації у журналах «Русское богатство» та «Вестник Юго-Западной и Западной России» доводила сепаратистський характер українофільства. Відповіддю на такі звинувачення та обґрунтування українофільства як «ідей» стали статті В. Антоновича та М. Драгоманова. Культурницьку позицію Київської громади поряд із особистою думкою щодо провладної критики студентської діяльності Володимир Боніфатійович репрезентував у статті «Про українофілів та українофільство» [1] (незавершена стаття В. Антоновича, названа К. Мельник-Антонович при її першій публікації у 1928 р. у журналі «Україна» – Прим. авт.), відстоюючи їх природне право на спілкування рідною мовою та продовження традицій власне української літератури. М. Драгоманов [11], розгорнувши полеміку з одним із авторів антиукраїнофільських публікацій «Русского богатства» – Л. Алексеєвим, окреслював принципові засади явища, обґрунтовуючи їх з ідейно-національних позицій, із пріоритетом властивого йому демократизму. М. Драгоманов відстоював політичний характер і прогресивність українофільства та виділяв ключову ознаку переконань його учасників: *національність*. Попри означення їх як слов'янських федералістів та прихильників свободи національного розвитку, доводилась історична роль українофілів у мовній та літературній сферах. Характеризуючи мову як «видиму ознаку національності», М. Драгоманов велику увагу приділяє об'єднанчій ролі саме «національних мов». Відповідно, у даній роботі прослідковується оцінка внеску вказаних діячів у національну справу – збереження української національності. Вченим наголошувалося, що «в Україні освічені верстви відокремлені національністю від т. зв. простолюду і таким чином він позбавлений їх допомоги» [11], через те українофіли і «хлопомани» у даній роботі є тими, хто протягом другої половини ХІХ ст. зіграли одну з ключових ролей в утвердженні національної свідомості українців, поєднанні носіїв (простолюд) та творців (інтелігенція) української національної ідеї.

На початку ХХ ст. предметом пильної уваги авторів науково-публіцистичних розвідок стає особистість В. Антоновича та його впливу на університетське середовище підросійських українських земель. Формування київської школи істориків-документалістів, започаткування народницької парадигми в українській історіографії, популярність викладацьких студій В. Антоновича знаходило різні оцінки сучасників.

Офіційну позицію щодо його діяльності репрезентовано знаним дослідником «українського сепаратизму» в імперії С. Щоголевім, який наголошував, що саме студентам та «народним учителям» належить «пропаганда українства» [29, с. 72], гурткам яких притаманна конспіративність та обмежена діяльність, а курси професора В. Антоновича названо «лабораторією, звідки поповнюються кадри українофільства» [29, с. 73]. Яскравим суб'єктивізмом позначена праця борника польсько-українського порозуміння та співпраці проти Росії – Л. Василевського «Україна і українська справа» (1912 р.) [5]. Автору притаманна гостра критика аполітичності українофільства на чолі з В. Антоновичем, пов'язана із відступом останніх від політики після 1863 р. Л. Василевський характеризує це як «підтримку царату проти демократично повсталі Польщі» [4, с. 92] та «відкинення української справи на кільканадцять років назад» [4, с. 93], як занепад надбань політичної свідомості за часів Т. Шевченка, М. Костомарова та діячів «Основи». Разом з цим, Л. Василевським зазначається, що «саме тут, у підросійській Україні, перебуває центр тяжіння всієї української справи» [4, с. 103].

Після 1917 р. історіографічне представлення власне українського аспекту студентського руху на Наддніпрянщині стало можливим лише поза межами її території. Незважаючи на незначну кількість праць присвячених даній тематиці, наявний у них деталізований фактологічний матеріал щодо структуризації діяльності університетської молоді під проводом своїх ідейних натхненників знайшов подальшу історичну реконструкцію у 1990-х рр.

Після появи «Огляду української історіографії» Д. Дорошенка [10] дослідження українського національного руху отримало принципово нову інтерпретацію ідейних витоків об'єднання університетської молоді Наддніпрянської України. Якщо для Лівобережжя рух «української справи» означено як прерогативу т. зв. «національної аристократії» (нащадків козацької старшини), то на Правобережжі виділено польський фактор у зверненні до українства («українська школа» у польській літературі, молодіжна течія балагульства). Відповідно, ним названо два напрямки українського інтелігентського демократичного руху у середині ХІХ ст.: «правобережні хлопомани» та «лівобережні народники» [10, с. 127]. Характеризуючи «українську громаду», яка виділилась із польського університетського середовища, вчений наголошував на виразно українських поглядах її

членів, які при формуванні «поєднались де з ким із представників українського студентства з Лівобережжя» [10, с. 138]. Частково дане питання порушувалося Д. Дорошенком у роботах біографічного характеру [8; 9]. У праці історика, присвяченій В. Антоновичу, наведена достатньо деталізована характеристика гмінної організації студентства в Університеті св. Володимира. Саме існування гмін як форми самоорганізації польського студентства з властивою йому «вищністю» у відношенні до інших, характеризувався ним як фактор виділення із неї української студентської громади, одним із організаторів якої і був відомий українофіл. Про роль професора у поширенні та пропагуванні української справи свідчать спогади колишніх студентів, особливо Д. Овсянніко-Куліковського [21], який описав світоглядні переконання та структуру Одеської громади, особливою сторінкою в історії якої були стосунки із В. Антоновичем.

Відомий громадський діяч ХХ ст. М. Демкович-Добрянський [7], простежуючи еволюцію польсько-українських відносин акцентував увагу на тому, що у середовищі прихильників української справи саме після 1863 р. відбулася зміна відношення до поляків, з чим пов'язане заснування окремої української громади у Київському університеті на чолі з В. Антоновичем. М. Демкович-Добрянський, як і Д. Дорошенко, говорив про єдність серед національно налаштованих сил підросійської України, за словами якого «Київ з новим університетом став осередком культурного життя, де зустрічалася шляхта Правобережної України з носіями національного відродження з Лівобережної України» [7, с. 41]. Автор один із перших у загальних рисах охарактеризував громадівський рух як рух літературно-політичний, метою якого названо «зміцнення національної свідомості в народних масах і закріплення головних ознак цієї національності» [7, с. 43] через недільні школи та власне українську самобутню літературу.

Незважаючи на ідеологічну та методологічну переорієнтацію історичної науки за часів радянської влади, репрезентація національно-політичного руху на Наддніпрянщині у 20-х рр. ХХ ст. ще не була позбавлена розгляду його у власне українському контексті. Попри певну стереотипність щодо польської складової та панславистичних тенденцій, історик революційного руху В. Міяковський у статті під назвою «Київська громада (Із історії українського суспільного руху 60-х рр.)», опублікованій у «Літописі революції» (1924 р.),

характеризував період 1840–1860-х рр. як етап культурництва та етнографізму в еволюції української суспільної думки. Основну увагу історик приділяв київському студентству у процесі оформлення «Старої Громади». В. Міяковський, як і інші дослідники даного питання, пов'язував утворення громад із організаціями польських студентів (земляцтвами та гмінами), наголошуючи на їх нелегальності. Часом виділення української громади із «хлопоманського гуртка» названо кінець 50-х – початок 60-х рр. ХІХ ст. На основі відомих на той час документів та історіографії, доводилося соціально-демократичне спрямування гуртка хлопоманів (як протидія вищості поляків), який названо «перехідною формою від гміни до Української громади», момент оформлення якої є найтемнішим місцем в історії українського суспільного руху 60-х рр. ХІХ ст. [20]. Гіпотетично названо 1861 р. як рік поповнення даного гуртка «лівобережцями-українцями» та подано версію їх переходу до повного аполітизму та культурництва після 1863 р.

Момент присутності лівобережного студентства у Києві на початку 1860-х рр. знайшов окреме місце у радянській історіографії в образі т. зв. Харківсько-Київського таємного товариства [2; 17; 30]. Попри революційне підґрунтя діяльності цього товариства, більшість дослідників, у тому числі і сучасні, саме із нього виводять ініціативність університетської молоді щодо справи відкриття недільних шкіл.

Новітній етап розвитку історичної думки щодо ідейно-організаційної складової національного руху студентства Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. позначений розмаїтим тематичним спрямуванням на основі методологічних та методичних засад кінця ХХ – початку ХХІ ст. Дослідження ідейного підґрунтя діяльності наддніпрянського студентства здійснюється у контексті грохівської схеми національних рухів, з акцентом на їх семіотичних та культурологічних особливостях.

Відправною точкою такого підходу до історії українського студентського руху стали дослідження А. Каппелера [15; 16] та Я. Грицака [6]. Провідним україністом Заходу студентство разом із викладацьким складом університетів було названо «організаторами, ідеологами і керівниками українського руху» на підросійських землях [16, с. 112], що обґрунтовувалося утворенням у Російській імперії світської інтелігенції саме у другій половині ХІХ ст. З огляду на це, А. Каппелером окреслено принципову відмінність щодо рухів означеного процесу в обох імперіях:

історична зумовленість відсутності сільської інтелігенції у Російській імперії послугувала прийняттю цієї ролі її світською частиною, тоді як в Австро-Угорщині було навпаки.

Зважаючи на неоднозначне застосування в історіографії у даному контексті термінів «українофільство», «хлопоманство», «народництво», сучасними українськими вченими здійснено понятійне оформлення кожної із названих течій. Акцентовано увагу на доцільності застосування таких означень при інтерпретації національно-культурних процесів Наддніпрянщини ХІХ ст. Співвідношення даних історичних термінів на основі глибокого аналізу їх генезису від самоназв до чітких понять здійснено С. Світленком. Специфікою його робіт є прослідкування найбільш точного означення національно-спрямованої діяльності української інтелігенції для демократичного руху на підросійській Україні. За його версією, «найбільш органічне і точне для ідентифікації поняття «український демократичний рух» 1860–80-х рр. є назва «українське народолюбство» [25, с. 13]. Звертається увага і на його іншу термінологічну характеристику: «хлопоманія», «хлопомани», яка протягом 1860–1870-х рр. була поширеною назвою «як окремих діячів, так і українського народолюбства в цілому» [26, с. 75], що використовувалась публіцистами та підтверджено епістолярною спадщиною, офіційним діловодством. «Українофільство» розглядається С. Світленком як термін пореформеного часу національно-культурницького змісту. Всі ці назви об'єднуються поняттям «народництво» як означення «опозиційного суспільного руху прогресивної інтелігенції, студентства та учнівської молоді, окремих представників селянства і робітництва» [25, с. 1], одним із потоків якого і було «українське народолюбство».

Н. Северин [27] запропоновано концепцію джерел виникнення та етапів розвитку явища українофільства у контексті українсько-російських культурних взаємовпливів ХІХ ст., де одне із ключових місць займають саме вищі навчальні заклади Харкова та Києва. В. Окаринський [22, 23] називає «хлопоманство» новою ідейною течією, яка веде свій початок від гуртка пуристів (абсолютно протилежне течії балагульства, як опозиційного варіанту традиційній шляхетсько-дворянській культурі, серед польської молоді у світоглядному відношенні об'єднання студентів Університету св. Володимира, що пропагувало сувору простоту поведінки і побуту – Прим. авт.), який, за словами автора, утворився у жовтні 1856 р.

із 20 київських студентів, членом якого був і В. Антонович. Такої ж думки щодо еволюції хлопоманства дотримуються Л. Іванова та Р. Іванченко [14], Ю. Земський [13]. Присвячена українофілам спеціалізована праця С. Єкельчика [12] у сучасних умовах видається найбільш вдалою у методологічному та семіотичному планах репрезентації явища та місця у ньому студентства. Обґрунтовується конструювання університетським середовищем власного соціального світу (селянський одяг в українського студентства 1860–1870-х рр. як «знак-функція»), що поряд із національним «мітотворенням» другої половини ХІХ ст. витворило кілька поколінь українських патріотів. Окреме місце займає у С. Єкельчика їх «останнє» покоління, відмінною рисою якого, за його словами, є те, що «школярі й студенти 1800–1900-х років стояли на плечах попередників і мали у своєму розпорядженні створену ними мережу українських культурно-політичних організацій, різноманітні журнали, праці Костомарова й Антоновича» [12, с. 98]. У даному контексті цілком раціональним видається означення ним «українофільства» як «часу різноманітних можливостей до самовизначення, розмаїтих культурних стратегій та розхитування імперських цінностей зсередини» [12, с. 1].

Відкритим для подальшої наукової розробки залишається порушене вченими питання першооснов прояву романтизму у ХІХ ст. на українських землях. Попри незначне представлення проблеми, вітчизняні історики визначають його підґрунтя саме в університетському середовищі. Для Наддніпрянської України у даному контексті актуальними є «харківська школа романтиків» (І. Срезневський, літературний гурток у Харківському університеті, 1820-ті рр.) [3] та т. зв. «українська школа» у польській літературі. Якщо перша поклала початок інтелектуальному рухові першої половини ХІХ ст., то друга відмічається неоднозначністю оцінок щодо її місця у розгортанні течії хлопоманства. Показовими у даному плані є роботи В. Харченка [28] та В. Короткого [18]. В. Харченко, досліджуючи громадсько-політичну діяльність В. Антоновича, не припускав впливу на звернення до «українства» останнього через твори одного із найвідоміших представників цієї школи – М. Чайковського. Автор наголошував, що «напряв цієї школи, міцно пов'язаний з козакофільством та балагульством, був типовим виявом романтизму, якому, як відомо, не притаманні будь-які критичні методи. Через це, хлопоманію, подібну лише формально до української школи, слід розглядати

не в ролі її спадкоємниці, а радше опозиційного заперечення» [28, с. 51–52]. На основі глибокого аналізу мемуарів В. Антоновича, де виявлено звернення останнього до творів Чайковського, а також історіографії, істориком Київського національного університету імені Тараса Шевченка – В. Коротким все ж обґрунтовується послідовність даних явищ. Здійснюється це на основі осмислення перетину романтизму та витворених ним підходів до вираження «народного», формування національної ідентичності на основі інтелектуальних конструкцій, роль у цьому етнокультурного середовища підросійської України XIX ст. В. Короткий наголошує: «козакофільство» та «україноманія» дали поштовх хлопоманству, а не навпаки, яке виникло пізніше і мало дещо інше забарвлення» [18, с. 10]. Полеміка українського і польського романтичного письменства у першій половині XIX ст., антагонізм балагульства та пуристів розглядаються як фактори розвитку та утвердження світогляду та української ідентичності майбутніх українофілів.

В українській історіографії новітнього періоду сформована майже одностайна позиція щодо відправної точки політичної фази українського національного відродження, якою визначено заснування харківської студентської громади й, особливо, «Братства тарасівців» (1891 р.). Показовою у даному контексті є робота В. Пальченкової, яка характеризує ці події як початок «модерністичної доби» та свідчення

«докорінних змін в орієнтаціях української молоді» [24, с. 12–13].

Таким чином, тематика національного характеру українського студентського руху, як вияву суспільної свідомості та елементу історичного знання, із предмету публіцистичного обговорення у XIX ст. завдяки зусиллям істориків XX – початку XXI ст. оформилась у самостійну наукову проблему. Як видно із дослідження, її наукова розробка здійснюється у загальноєвропейському, націотворчому контексті із збереженням традиційно хронологічних ознак і національних рис. Предметним полем історичної реконструкції означеної проблеми впродовж XIX – початку XXI ст. залишається феномен «українофільства» як ідея, явище та своєрідна «епоха» утвердження національної ідентичності на землях підросійської України. Історіографія доводить, що генератором поширення романтичних тенденцій XIX ст., на основі яких оформилась українська національна ідея, на даній території було саме студентство, яке під керівництвом національно-свідомого викладацького складу реалізовувало її через «хлопоманство» та громадівський рух. Попри визначальну роль у означених процесах із другої половини XIX ст. Києва та польського фактору, історична думка ілюструє єдність національних прагнень студентів Право- та Лівобережжя, незважаючи на різне історико-культурне та етнічне підґрунтя, на якому вони формувалися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Про українофілів та українофільство / В. Антонович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua/anton/anto06.htm>
2. Барабой А. Харьковско-Киевское революционное тайное общество, 1856–1860 гг. / А. Барабой // Исторические записки. – 1955. – Т. 52. – С. 235–266.
3. Блик О. Харківська школа романтиків у контексті європейського романтизму: національна парадигма світового явища / О. Блик // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. – 2014. – Вип. III. – С. 296–301.
4. Василевський Л. Україна і українська справа / Л. Василевський // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів / Пер. з польс. С. Гіріка. – К. : «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440 с.
5. Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukrainska / L. Wasilewski. – Krakow, 1912. – 229 s.
6. Грицак Я. Нариси з історії України: формування модерної української нації / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 249 с.
7. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі / М. Демкович-Добрянський. – Мюнхен, 1969. – 120 с.
8. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага, 1942. – 168 с.
9. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага: Видання Фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. – 101 с.
10. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – 222 с.
11. Драгоманов М. Что такое украинофильство? / М. Драгоманов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua/drag/drag17.htm>
12. Єкельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX ст. / С. Єкельчик. – К. : КІС, 2010. – 272 с.

13. Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття / Ю. Земський. – Хмельницький, 2011. – 350 с.
14. Іванова Л. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія / Л. Іванова, Р. Іванченко. – К.: МІЛП, 1999. – 128 с.
15. Каппелер А. Мала історія України / пер. з нім. О. Блашук / А. Каппелер. – К.: КІС, 2007. – 264 с.
16. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння / А. Каппелер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 104–119.
17. Козьмин Б. Харьковские заговорщики 1856–1858 годов / Б. Козьмин. – Х.: Пролетарий, 1930. – 86 с.
18. Короткий В. Міхал Чайковський і Володимир Антонович: «Українська школа» польської романтичної літератури і становлення українофільства / В. Короткий. – Вінниця: Нілан, 2015. – 175 с.
19. Костомаров Н. Українофільство / Н. Костомаров // Русская старина, 1881. – Т. 30. – С. 318–331.
20. Мияковский В. Киевская громада (Из истории украинского общественного движения) / В. Мияковский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua>
21. Овсяннико-Куликовский Д. Воспоминания / Д. Овсяннико-Куликовский. – СПб.: Время, 1923. – 187 с.
22. Окаринський В. Українофільські нонконформістські рухи демократичного спрямування серед польської та української молоді Києва (50-ті рр. XIX ст.): формування та еволюція / В. Окаринський // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 12 квіт. 2012 р., м. Київ / Київ. міська держ. адмін., Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Благод. фонд сприяння розв. освіти ім. Бориса Грінченка. – К., 2012. – С. 89–95.
23. Окаринський В. Формування українолюбного напрямку в середовищі нонконформістських течій в українсько-польському соціокультурному просторі (до к. 1850-х рр.) / В. Окаринський // Україна – Європа – Світ: міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль, 2012. – Вип. 9. – С. 35–55.
24. Пальченкова В. М. Український суспільно-політичний рух в Харкові в кінці XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.М. Пальченкова. – З., 2000. – 20 с.
25. Світленко С. І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60–80-х років XIX ст.: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. н.: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С.І. Світленко. – Д., 2000. – 34 с.
26. Світленко С. Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX ст.: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Д.: Навчальна книга, 1999. – 239 с.
27. Северин Н. В. Українофільство в російській культурі: автореферат на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство (філософські науки)» / Н.В. Северин. – Харків, 2009. – 20 с.
28. Харченко В. Ю. Громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Харченко Вадим Юрійович. – К., 2000. – 204 с.
29. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Щеголев. – К., 1912. – 588 с.
30. Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине / Ф. Ястребов. – К.: Изд-во АН УССР, 1960. – 307 с.

© Лариса Грицик
(Київ)

ИСТОРИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ О НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ТЕЧЕНИЯХ СТУДЕНЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ ПОДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

В статье анализируется интерпретация в исторической мысли конца XIX – начала XXI века идейной основы деятельности студенчества подросийской Украины в условиях национального возрождения. Акцентируется внимание на методологических особенностях, тематических направлениях и выводах ученых относительно утверждения национальной идентичности студентов Поднепровья во второй половине XIX в. На основе историографического представления указанной тематики выделены определяющие признаки исторической реконструкции формирования собственно украинского мировоззрения поднепровского студенчества, среди которых ключевое место занимают романтические тенденции XIX в., феномен т. н. «украинофильства», течение «хлопоманства» и движение «громад».

Приведенный историографический анализ позволяет утверждать об определяющей роли этнокультурных особенностей вузовской среды Поднепровской Украины в формировании украинской национальной идеи, обращении к «украинству» во второй половине XIX в., которое эволюционировало в идею государственности в конце века. Историографическая репрезентация проблемы убедительно доказывает единство национальных стремлений студенчества Лео- и Правобережной Украины несмотря на разное историко-культурное и этническое основание, на котором они формировались. Раскрыто первостепенную роль молодежи в зарождении и развитии указанных национально-культурных течений, которые стали основой демократического движения в подвластных Российской империи украинских землях XIX – начала XX в. Установлен приоритет общеевропейского контекста научной разработки проблемы развертывания украинского национального движения в студенческой среде Поднепровской Украины.

Автором уделено внимание современным подходам, главным образом, отечественных исследователей по вопросу истоков украинофильских ориентаций студенчества Поднепровья, для преодоления неоднозначностей в системном понимании идейного поля украинского студенческого движения XIX – начала XX в.

Ключевые слова: студенческое движение, Поднепровская Украина, «украинофильство», «хлопоманство», историография.

© *Larysa Hrytsyk*
(Kyiv)

THE NATIONAL-CULTURAL TRENDS OF THE STUDENT MOVEMENT IN DNEPER UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY (HISTORICAL THOUGHT)

The article analyses the interpretation by the historical thought at the end of the 19th till the early 20th century of the ideological basis for the student activity in Russian-ruled Ukraine within the context of the national revival. The accent is on the methodological peculiarities, thematic directions as well as on the historical scholarship estimation of the national identity of students in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th century. Basing on the historiographical representation of the given issue the dominant characteristics of historical reconstruction of the Ukrainian worldview of the Dnieper-Ukrainian studentstvo were defined, the key role among them play the romantic tendencies of the nineteenth century, the notion of the so-called «Ukrainophilia», the «khlopomanstvo movement» as well as the hromada movement.

The given historiographical analyses defines the dominant role of the ethno-cultural peculiarities in the high school environment of Dnieper Ukraine in the creation of the Ukrainian national idea, its reference to the «Ukrainian question» in the second half of the 19th century, which has turned into a statehood one at the end of the century. Historiographic representation of the issue proves the unity of the Right-bank and Left-bank Ukrainian studentstvo despite various historical, cultural and ethnic basis. The article represents the key role of the youth in the creation and development of the defined national-cultural movements, which became the basis of the democratic movement in the Russian-ruled Ukrainian lands in the 19th till the early 20th century. The article emphasizes the priority of the European scientific basis in the development of the national movement among Ukrainian university youth in Dnieper Ukraine.

The author draws her attention to the modern (mainly domestic) scholarly research of the Ukrainophile orientation of the Dnieper-Ukrainian studentstvo in order to overcome the uncertainty about the ideological apparatus of the Ukrainian student movement in the 19th till the beginning of the 20th century.

Key words: student movement, Dnieper Ukraine, «Ukrainophilia», «Khlopomanstvo», historiography.

До редакції надійшла 12.03.2016.

УДК 94(477) 930.23

© *Оксана Попова,*
© *Наталія Соколова*
(Київ)

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ У ПРАЦЯХ КИЇВСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

Стаття розглядає наукові праці київських дослідників ХІХ ст. В. Антоновича, П. Лебединцева, В. Владимирського-Буданова, П. Терновського, М. Дашкевича, П. Петрова, М. Ясинського, С. Голубєва та ін., деякі аспекти вивчення історії України у їх роботах. Незважаючи на самодержавну парадигматику, в атмосфері якої їм доводилось жити і творити, київські дослідники вітчизняної

історії – викладачі і професори київських вищих навчальних закладів, правники, священники – зосередили у своїх роботах велику кількість не тільки важливої, але й національно-наповненої інформації, вони створили емпіричні та теоретичні засади для глибокого, всебічного та об'єктивного вивчення історії України. Однією з найбільш значущих постатей серед патріотично налаштованих науковців у Києві другої половини XIX ст. був професор Університету Св. Володимира В.Б. Антонович, який ще замолоду стає організатором гуртка «Громада» і разом з його учасниками мандрував рідною землею та вивчав її історію. Історики підкреслюють значення «малоросійських культурних людей у справі насадження наукової освіти в Росії», подібність південно-російської козацької громади XVI та XVII ст. з такими ж громадами XIII ст., ранній розвиток великого землеволодіння серед козацтва, його прагнення до політичної незалежності. Розробки та публікації на сторінках дають можливість безпосередньо побачити ті питання та проблеми, якими опікувалися київські дослідники, створивши засади для наукового обґрунтування української самостійності та незалежності, незважаючи на намагання ворогів її принизити та знищити.

Ключові слова: київські історики, історія України, джерела, незалежність.

Праці київських істориків другої половини XIX ст. – цінний матеріал для вивчення історії України, але свого часу недооцінений та відторгнутий вітчизняною історіографією через нібито самодержавницьке та українофобське сприйняття нашого минулого. Справді, ідеологічна атмосфера, в якій працювали такі відомі дослідники, як В. Антонович, В. Іконніков, П. Лебединцев, В. Володимирський-Буданов та інші, була важкою, задушливою, імперською і не дозволяла вільно висловлювати свої погляди. Але сюжети, які обиралися ученими, говорять самі за себе, – Україна та український народ перебували в центрі їхньої уваги.

В останнє десятиліття творчості київських істориків вказаного періоду торкалися чимало сучасних дослідників (І. Ковпаненко, Л. Круглова, Л. Губницький, Н. Білоус), у тому числі й у дослідженнях діяльності періодичних видань, як наукових, так і публіцистичних, зокрема, це стосується «Читань в історичному товаристві Нестора-Літописця» та «Київської старовини».

Один з корифеїв історичної науки, професор Університету Св. Володимира В.Б. Антонович ще замолоду стає організатором гуртка «Громада» і разом з його учасниками мандрує рідною землею та вивчає її історію: «Наприкінці 50-х років у гуртку нашому з'явилася думка, що соромно жити в краю, і не знати ні самого краю, ні його людности, і ми порішили свої вакації від початку квітня до кінця серпня ужити на подорожі, пішки по краю» [1]. Ці подорожі стали першими кроками на шляху до пізнання історії, археології та географії України. Саме в історичному товаристві Нестора-Літописця професор регулярно докладав про наукові вакації. В «Читаннях в історичному товаристві Нестора-Літописця» він друкує матеріал «Археологічні знахідки та розробки в Київській губернії 1876 року», яка є звітом про його власну роботу: «Печери біля Кирилівського монастиря являють собою

найбільш численну групу печерних споруд на берегах Дніпра, але вони не є особливим, окремим явищем», – зазначає історик. Він детально фіксує всі географічні особливості регіону: «Вздовж усієї середньої течії Дніпра, від гирла Прип'яті до гирла Тясмину правий берег цієї ріки складається з низки крутих схилів, основу яких становить синя цегляна глина, а верхні ж шари її містять буре вугілля та бурштин. Ліс має дві фізичні властивості: він не пропускає крізь себе воду і за концентрацією своєю стійкий настільки, якщо в ньому вирити не широкий прохід, склепінчастий закручений доверху частини, то склепіння це не руйнується і являє собою сухий та безпечний для проходу коридор» [2, с. 247]. В. Антонович вважає, що найбільш численна група печер розміщена біля Кирилівського монастиря [2, с. 247]. Історик свідчить, що у березні 1876 р. він оглядав яри разом із професором О. Роговичем, і вони знайшли 45 печер: «Розчищені печери являють собою довгі склепінчасті коридори до 2,5 аршина у висоту, а у 1,5 аршина – у ширину, що заглиблені у ґрунт у різних напрямках. Одна з них, довжиною близько 100 кроків, заглибилася спіралеподібно у шар льосу, являє собою ніби оборот величезного гвинта. Завдяки цим обставинам дно передньої частини печери залишилося не розчищеним, і на ньому збереглися деякі побутові стародавні залишки, мушлі моллюсків кістки ссавців та риб, друзки глиняного посуду та кам'яних знарядь» [2, с. 248].

Дуже важливим для дослідження історії та топографії м. Києва є повідомлення В. Антоновича про скаרב у помісті письменника М. Лескова на розі вулиці Володимирської та Десятинного провулка [2, с. 253]. У своїх наукових розвідках Володимир Боніфатійович наводить не тільки важливі історико-археологічні відомості, але і цікаві народні перекази і легенди про проходження тих чи інших історичних пам'яток древнього міста. В рефераті «Про вали, що розміщені

на території давнього Київського князівства» В. Антонович наводить легенду про походження Змієвих валів, про те, як у Дніпрі оселився змії, що брав з населення данину маленькими дітьми, яких з'їдав [1]. Глибоке знання історії та життя народу дало змогу професору В. Антоновичу дійти важливих висновків про соціальні та психологічні засади формування національної самосвідомості українського народу: «Без жодного сумніву, у нас здобуття національних прав пізніш трапляється, але в міру того, як національна свідомість буде ширитися в маси, і тут будуть забезпечені народові права культурно-національного життя»; «великою помилкою буде думати, що національність залежить виключно від мови: національність охоплює всі функції душі чоловіка» [3, с. 211–212].

Відомий історик та палеограф, дійсний член товариства Нестора-Літописця І. Каманін 23 лютого 1893 р. представив реферат «До питання про козацтво до Б. Хмельницького». Він вказав на подібність південно-російської козацької громади XVI та XVII ст. з такими ж громадами XIII ст. та підкреслив факт раннього розвитку великого землеволодіння серед козацтва. Крім того, доповідач охарактеризував внутрішній устрій цієї громади та звернув увагу на її прагнення до політичної незалежності, яка, однак, не була досягнута як внаслідок зовнішніх політичних обставин, так і «внаслідок внутрішньої боротьби серед козацької старшини через владу», а з іншого боку, «між землевласниками і безземельними» [9, с. 5].

Регулярно друкується та викладає архівні матеріали на сторінках «Читань» відомий історик М. Петров. Так, у книзі І знаходимо «Нові матеріали для Історії Південно-Західної Росії та зокрема м. Києва», де, окрім іншого, міститься інформація про побудову в Києві Андріївської церкви, про побудову «государевого палацу», про «відібрання садіб від уніатського митрополита», про «відібрання майна у православних монастирів на казенне відомство» [12, с. 82–83]. Крім того, Микола Іванович подає додаток із «Свідченнями ігумена Феодосія Васьковського про становище київських міщан до Богдана Хмельницького». Тут ми знаходимо цікаву інформацію про те, як київські міщани боролись за монастирські землі: «Бажаючи показати несправедливість прохання київського війта та міщан та відстояти недоторканність монастирських володінь, Межигірський ігумен Васьковський написав свої показання з тією метою, щоб довести, що київські міщани до війни Б. Хмельницького, тими володіннями монастирськими,

на які зараз претендують та запитують жалувану грамоту, доконано не мали ніяких прав під час польського владарювання у краї», – йдеться в документі. На той час усі ремісники київські «усякого ремесла» належали не до ратуші, а до замку Київського, і «намісник воеводський судив ремісників і володів ними як підданими пана свого» [13, с. 311–313].

Завжди актуальною темою для історичного дослідження було перебування релігійних проповідників на вітчизняних теренах. Так, у книзі І «Читань» знаходимо дослідження А. Воронова «Про латинських проповідників на Русі Київській»: «латинська пропаганда торкнулась Русі досить слабо», – робить висновок історик. Він вважає, що «Русь тяжіла до сходу і грецької церкви, вона не увійшла в район безпосередніх дій священної Римської імперії, а Польща не могла стати для Русі тим самим, чим для неї самої була ця імперія. Тому православ'я не відчувало на Русі тієї боротьби з католицизмом, яку воно мало витримати в інших більш західних слов'янських областях, наприклад у Моравії, при Кирилі та Мефодії». «Присутність сильного полемічного елементу проти католицизму у наших літописах і взагалі у стародавній літературі руській не може протирічити цьому. Полеміка ця проникла в нашу літературу вже пізніше і була перенесена до нас або з ґрунту візантійського, головним чином, після остаточного розподілу церков, в XI столітті, або з інших іноземних (слов'янських) джерел» [6, с. 21].

У роботі доцента Київського університету та екстра-ординарного професора Київської духовної академії «Греко-східна церква» Ф. Терновського проводиться наріжна думка про самостійну історію автокефальної української церкви, про становлення національної самосвідомості серед різних станів українського населення. У «Нарисі з історії Київської єпархії у XVIII столітті» історик розкриває безуспішну боротьбу української церкви за свою самостійність і наполегливі зусилля російського самодержавства цю самостійність знищити [14].

Професор С. Голубев повідомляє про знахідку стародавнього «помянника» Києво-Печерської лаври, який вважався втраченим під час пожежі 1782 р., але в середині XIX ст. знайдений випадково в одній з лаврських ризниць. Крім звичних «поминань за літургіями» у певний час, після вранішньої та вечірньої молитви встановлено було «сходження у приділ померлих». С. Голубев стверджує, що тими великими матеріальними засобами, якими, незважаючи на часті спустошення, Києво-Печерська лавра

володіла до кінця XVI ст., вона значною мірою зобов'язана своїми синодиками. Кожен, хто за- носив до них своїх родичів, для поминання, пам'ятав, що служить жертovníку, від жертovníка насичується, і тому робить «посильну жертву жреця». Ці добровільні даєння починаються від малих розмірів до великих вкладень – цілими помістями [7, с. X].

Історик М. Ясинський робить огляд видань Віленської комісії, зокрема останнього XVIII, який вийшов наприкінці січня 1832 р. Дослідник зауважує, що увесь том складається з актів про копні суди, додаючи, що перший, хто звернув увагу та відкрив їх, був редактор Київської археографічної комісії, професор І. Іванишев, який випадково натрапив на них і випустив роботу «Про стародавні сільські громади в Південно-Західній Росії». Ці дослідження свого часу зробили автора відомим: у них історична громадськість побачила спробу «поновити образ давно-слов'янської громади, що трохи згас» [15, с. 34–35]. Тут М. Ясинський оцінив мову Литовського трибуналу: «рішення Глави Литовського трибуналу довго писались руською мовою», яка являє «собою із зовнішнього боку досить потворну суміш руської мови та поганої, варварської латини, а за змістом своїм щось вкрай туманне та незрозуміле: найпростіші і нескладні за суттю своїй справи викладаються в цих рішеннях такою варварською неприродною мовою, з таким явним нехтуванням будь-якою логічною ясністю та окреслюються при цьому такою юридичною казуїстикою, що розібратися в них, добитися до суті справи – вкрай нелегко» [15, с. 28].

Чимало публікацій на сторінках «Читань» належать відомому київському історичному досліднику історії Києва протоієрею П. Лебединцеву. У книзі I «Читань» вміщено дослідження про Дмитрівський монастир, «влаштований в Києві великим князем Ізяславом Ярославичем, його долю та місцевість», «у тому ж таки батьківському монастирі старший син Ізяслава Ярополк, після смерті батька свого заклав іншу церкву, в ім'я Св. Петра, у якій, ще не закінченій, він і був похований» [10]. Дослідник робить неоднозначний висновок про місце хрещення киян: «У рукописному пролозі XV століття» йде мова про те, що кияни були «хрещені Св. Володимиром у Дніпрі, проти того місця, де стоїть церква Св. Петра. Оскільки ні про яку іншу церкву Св. Петра у Києві, крім колишньої у Дмитрівському монастирі, з літописів нам не відомо, то, безумовно, що згадана у Пролозі церква, що стоїть проти місця хрещення киян, –

це Дмитрівська, перейменована у XII столітті церква Св. Петра» [10]. Далі, розгадуючи загадки топографії стародавнього Києва, П. Лебединцев з'ясовує місце знаходження Олегової могили, що й досі залишається суперечливим питанням для істориків: «у тому ж літописі нашому є досить чіткі вказівки, що Олегова могила була не на крутій та віддаленій від Старого Києва горі-Щекавиці, а на іншій, ближчій до нього і більш доступній місцевості, і при цьому, не на північ від Києва, як Щекавиця, а на захід від нього» [10, с. 22]. Могила була не проти Дніпра, а проти Либеді, не на Щекавицькій, а на західному схилі Старокиївського узвишся, поблизу Жидівських воріт, які пізніше називалися Львівськими, тобто недалеко від Сінної площі. П. Лебединцев робить беззаперечний висновок, що могила Олега знаходиться «між цією (Сінною – *О.П., Н.С.*) площею та р. Либідь», «на якій розміщена нині університетська Обсерваторія» [10, с. 27], а свідчення літопису про те, що Олег похований на горі Щекавиці, є більш пізнім дописом [10, с. 27].

У цей же період на засіданні «Читань» розглядалися матеріали для біографії В. Стефановича. Про їх значення для історії XVIII ст. доповідав відомий правник М. Владимирський-Буданов, який стверджував, що вони, поперше, дещо доповнюють наші дуже обмежені відомості про комісію складання зводу малоросійських законів за часів гетьманства Данила Апостола, а, по-друге, ще раз свідчать про значення «малоросійських культурних людей у справі насадження наукової освіти в Росії Петром Великим та його сподвижниками» [5].

У цей же період багато матеріалів з української, зокрема, київської історії, знаходимо у періодичному виданні «Київська старовина». Так, джерелознавець та мистецтвознавець М. Біляшівський в одному з випусків наводить документ, що сухо, але різнобічно розкриває трагічну подію взяття та розорення Запорозької Січі у травні 1709 р., а саме – офіційне донесення коменданта містечка Кам'яний Затон Іллі Чирикова боярину Стрешневу в Москву [4, с. 36]. У ньому детально розповідається, як полковнику Яковлеву було надано для походу на Січ «ратних людей та усіляких припасів з Кам'яного Затону» [4, с. 36]. У полку Ф. Спешлева було 230, а в підполковника Г. Вульфа 265 осіб, у майора Ф. Щитовського – 253 людини, гарматників та бомбардирів було 30 [4, с. 37]; побито було 288 людей, а від ран померло – 6 осіб, зазнали поранення 1 офіцер та 141 солдат [4, с. 37]. Мабуть, найціннішою тут є скрупульозно зафіксована інформація про те, що було у Січі завойовано:

у полон взято одного кошового отамана, одного суддю, двадцять шість отаманів курінних, два ченці, двох росіян, двісті п'ятдесят козаків; з цього числа померло п'ять козаків, страчено 156 отаманів і козаків, у полон взято 160 жінок та дітей, і «з того числа віддано на роздачу усяких чинів, офіцерам та солдатам 115» [4, с. 38]. При цьому було захоплено артилерії: 31 гармата мідна, 4 мортири залізні, 5 гармат чавунних, 13 знамен, чимало церковного реманенту.

Відомий дослідник української літератури, «Південної Русі та Великого князівства Литовського» М. Дашкевич викладає розвідки про літературні зображення Катерини II та її царювання: «Царювання Катерини ознаменувалось значним зростанням та значними успіхами нашого самопізнання та самосвідомості та підготувало кращі починання царювання Олександра I й подальші кращі течії російського життя» [8, с. 302]. Парадоксальним є те, що історик з авторитарного правління Катерини II виводить можливість європейського шляху для імперської Росії: «Воно (правління Катерини II. – *О.П., Н.С.*) було важливим та досить видимим щаблем у піднесенні та русі нової Росії до успіхів в душі новоевропейської громадянськості, що охороняє свободу та гідність особистості» [8, с. 302].

Протоієрей П. Лебединцев зробив повідомлення про «Докладний список м. Києва» («Росписной список» – рос.), який був складений у вересні 1700 р. під час передачі воєводою князем П.І. Хованським київської фортеці призначеному воєводі генерал-майору Ю.А. Фаляндіну [11]. Автор зазначає, що документ містить: «детальний опис простору фортеці її тогочасного стану та зроблених ремонтів; перелік фортечного гарнізону, з розподілом за родом служби та найменуванням керівних осіб, опис наказної палати та її архіву; перелік та опис бойових знарядь та бойових припасів до них; перелік подвір'їв, зайнятих вояками; указання про стан грошової казни, хлібних та соляних сховищ так званого «кухольного» (кружечного – рос.) двору, де відбувався продаж спиртних напоїв, аптеки та іншого [11]. Фортечні вали неодноразово відновлювались, наприклад, після 1654 р.: «у 1679 році князем Черкаським через побоювання просування турецької армії від Чигирини до Києва та у 1732–1737 роках графом Мініхом під час війни Росії з Туреччиною», але при цьому, на жаль, зникли bastiони, які були побудовані ще до початку XVII ст. Доповідь П. Лебединцева

містить важливу інформацію про руйнування давніх валів у Старокиївській частині міста, зокрема, про те, що у першій половині XVIII ст. «старокиївські вали залишалися без особливого про них піклування», позаростали деревами та кущами «і зробились місцем святкових прогулянок для народу»; Золоті ворота, «заради збереження, були засипані землею», а Софійські ворота, «які народ інакше називає Батисєвими», зламані у 1799 р. за розпорядженням коменданта Печерської фортеці [11].

На місці Львівських і Печерських воріт у 1833 р. залишались лише військові караулки, а у 1835 р. зникли й ці останні ознаки старокиївської фортеці [11, с. 82]. Після цього, свідчить історик, «на місці знесених валів були прокладені вулиці Підвальна, Костьольна та Прорізна. Поперековий вал, з якого за фельдмаршала Ф.В. Сакена у 1837 році здійснювався у святкові дні 101 гарматний постріл, після молебну у Софійському соборі зруйнували вже у 1854 році під час планування місця для побудови присутніх місць» [11, с. 82].

Не можна не згадати величезний внесок, який зробив для утвердження ідеї української незалежності, відокремленості від російської державності та російського менталітету відомий київський професор, джерелознавець, голова бібліографічної комісії, один з засновників товариства Нестора-Літописця, академік Академії наук України В. С. Іконніков, автор численних робіт з історії України, а саме – «Київ в 1654–1855 рр. Історичний нарис», «Селянський рух у Київській губернії в 1826–1827 рр. у зв'язку з подіями того часу (за архівними матеріалами)».

Отже, наукові роботи київських істориків другої половини XIX ст. містять не просто велику кількість значущої, але й ідейно-наповненої та україноцентричної інформації, незважаючи на самодержавну атмосферу та російсько-центричну парадигматику, в атмосфері якої їм доводилось жити і творити. Розробки та публікації на сторінках «Читань» та інших періодичних видань дають можливість безпосередньо осягнути ті питання та проблеми, якими опікувалися київські дослідники. Відомі науковці, викладачі та професори вищих навчальних закладів м. Києва створили емпіричні та теоретичні засади для глибокого, всебічного та об'єктивного вивчення історії України, створення справжньої бази для наукового обґрунтування української самостійності та незалежності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Автобіографічні записки / В. Антонович // Державний архів м. Києва. – Ф. 832, оп. 1, од. зб. 108. – С. 38.
2. Антонович В.Б. Археологические находки и раскопки в Киевской губернии 1876 г. / В.Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1873–1877. – Кн. I. – С. 247.
3. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / В.Б. Антонович. – К., 1991. – 238 с.
4. Беляшевский Н. Документы, известия и заметки / Н. Беляшевский // Киевская старина. – 1896. – Т. LIII. – С. 36–39.
5. Владимирский-Буданов М.Ф. Материалы для биографии В. Стефановича (1697–1773) / М.Ф. Владимирский-Буданов // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1893. – Кн. VII. – С. 5.
6. Воронов А.Д. О латинских проповедниках на Руси Киевской / А.Д. Воронов // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1879. – Кн. I. – С. 7–21.
7. Голубев С.Т. Древний Помянник Киево-Печерской лавры / С.Т. Голубев // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1893. – Кн. VII. – С. I-X.
8. Дашкевич Н.П. Литературные изображения императрицы Екатерины II и ее царствования / Н.П. Дашкевич // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1898. – Кн. XII. – С. 302.
9. Каманин И. К вопросу о казачестве до Б. Хмельницкого / И. Каманин // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1893. – Кн. VII. – С. 5.
10. Лебединцев П.Г. Дмитровский монастырь, устроенный в Киеве Вел. кн. Изяславом Ярославичем, его судьба и местность / П.Г. Лебединцев // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1873–1877. – Кн. I. – С. 28–35.
11. Лебединцев П.Г. Росписной список г. Киева / П.Г. Лебединцев // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1892. – Кн. VI. – С. 29–82.
12. Петров Н.И. Новые материалы для истории Юго-Западной России и в частности г. Киева / Н.И. Петров // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1873–1877. – Кн. I. – С. 84–85.
13. Петров Н.И. Показания игумена Феодосия Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого / Н.И. Петров // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1873–1877. – Кн. I. – С. 82–83.
14. Терновский Ф.А. Очерк из истории Киевской епархии в XVIII столетии / Ф.А. Терновский // Чтения в исторической обществе Нестора-Летописца. К., 1873–1877. – Кн. I. – С. 182–213.
15. Ясинский М.Н. Обзор изданий Виленской комиссии / М.Н. Ясинский // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1893. – Кн. VII. – С. 29–34.

© Оксана Попова,
© Наталия Соколова
(Киев)

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ТРУДАХ КИЕВСКИХ ИСТОРИКОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Статья рассматривает работы киевских исследователей второй половины XIX века В. Антоновича, П. Лебединцева, В. Владимирского-Буданова, Ф. Терновского, Н. Дашкевича, П. Петрова, М. Ясинского, С. Голубева и др., некоторые аспекты исследований истории Украины в их работах. Несмотря на самодержавную атмосферу, в которой им приходилось жить и творить, киевские исследователи отечественной истории – преподаватели и профессора киевских высших учебных заведений, юристы, священники – сосредоточили в своих работах не только значительную, но и национально-наполненную информацию, создали эмпирические и теоретические основы для глубокого, всестороннего и объективного изучения истории Украины.

Одной из наиболее значительных фигур среди патристически настроенных ученых в Киеве во второй половине XIX века был профессор Университета Св. Владимира В.Б. Антонович, который еще в молодые годы становится организатором кружка «Громада» и вместе с его участниками путешествовал по родной земле и изучал ее историю. Историки подчеркивают значение «малороссийских культурных людей в деле насаждения научного образования в России», подобность южно-российской казаческой общины XVI и XVII веков с такими же общинами XIII века, раннее развитие крупного землевладения среди казачества, его стремление к политической независимости.

Разработки и публикации на страницах периодических изданий дают возможность непосредственно увидеть те вопросы и проблемы, которые волновали киевских исследователей, создали основу для формирования подлинной базы для научного обоснования украинской самостоятельности и независимости.

Ключевые слова: киевские историки, история Украины, источники, независимость.

© Oksana Popova,
© Natalya Sokolova
(Kyiv)

SOME FEATURES OF RESEARCH NATIVE HISTORY IN THE WORKS OF KYIV HISTORIANS IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY (HISTORIOGRAPHY ASPECT)

The article examines the work of the Kiev scholars of the second half of the nineteenth century V. Antonovich, P. Lebedintsev, V. Vladimirskyi-Budanov, F. Ternovsky, N. Dashkevich, P. Petrov, M. Yasinsky, S. Golubev, and others, some aspects of the study of the history of Ukraine in their work. Despite the autocratic atmosphere in which they had to live and work, the Kiev researchers of national history – teachers and professors of Kyiv higher educational institutions, lawyers - focused in his work a large number of not only large, but also national and filled with information, established empirical and theoretical foundations for in-depth, comprehensive and objective study of the history of Ukraine. They worked in the stifling atmosphere of prohibitions and hatred of all things Ukrainian.

But the stories that they have chosen to leave no doubt that their main interest – the history of Ukraine and the approval of the Ukrainian nation.

One of the most significant figures among the patriotic scholars in Kyiv in the second half of the nineteenth century was a professor at the University of St. Vladimir V.B. Antonovich, who in his younger years becomes the organizer circle «Community» and together with its members traveled to his native land, and studied its history.

Speaking about the importance of certain materials for the history of the XVIII century, a law professor m. Vladimirskaï-Budanov stresses the importance of «Malorussian's people in the cultural spaces of science education in Russia by Peter the Great and his associates». I. Kamanin in the essay «On the Cossacks B. Khmel'nitsky up» refers to the similarity of the South-Russian Cossack community of the XVI and XVII centuries with the same communities in the XIII century, and noted the fact of the early development of large estates among the Cossacks, describing the internal harmony of the community and drew attention to its desire for political independence, which, however, has not been achieved as a result of external political circumstances, and as a result of internal struggle among the Cossack elders because of the power, on the one hand, and landowners with landless, on the other. P. Lebedintsev, A. Voronov, and F. Ternovsky searched the history and strengthening of Kiev as the capital of Rus-Ukraine.

Development and publication of «Readings in Nestor the Chronicler's historical society» and other periodicals provide an opportunity to directly see the issues and problems that troubled the Kiev researchers who created the empirical and theoretical basis for in-depth, comprehensive and objective study of the history of Ukraine, the formation of a genuine base for the scientific substantiation of Ukrainian autonomy and independence, in spite of the worsening of her aspirations hostile to humiliate and destroy.

Key words: Kiev historians, the history of Ukraine, sources, independence.

До редакції надійшла 23.03.2016.

**ВІДДІЛЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА
ЯК ТЕРИТОРІАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСЕРЕДКИ (1921–1924 РР.)**

Висвітлюється питання заснування та діяльність мережі відділень (філій) Всеукраїнського агрономічного товариства у 1921–1924 рр., а також здійснено аналіз результатів роботи для розвитку сільського господарства та галузевої дослідної справи в УСРР. Доведено, що основною територіально-організаційною ланкою Всеукраїнського агрономічного товариства стали його відділення, тому що курси та гуртки засвідчували лише діяльність, яку спрямовували місцеві центри. Вони почали виникати у жовтні 1921 р., а їх послідовне створення продовжувалося до травня 1924 р. З'ясовано, що станом на березень 1923 р. в УСРР діяло 18, а у травні 1924 р. – 34 відділення. Загальна кількість членів становила понад 1000. Доведено, що в зв'язку зі встановленням нового адміністративного поділу, відділення ділилися на окремі типи за принципом територіальних меж діяльності: 1) обласні; 2) губернські; 3) окружні; 4) районні. На основі аналізу архівних матеріалів та статей друкованого періодичного органу Товариства «Українська сільськогосподарська газета» проаналізовано процес виникнення та діяльність відділень, зокрема Валківського, Вовчанського, Волинського, Гайсинського, Донецького, Єлисаветградського, Запорізького, Ізюмського, Київського, Кременчуцького, Подільського, Полтавського, Прилуцького, Роменського, Сумського, Таганрозького, Херсонського, Чернігівського та ін. Розкрито основні завдання, напрями та результати діяльності філій. З'ясовано, що при деяких філіях створювалися спеціальні комітети або секції (громадської агрономії; скотарства; виноградарства, шовківництва, бджільництва, економіки, насінневої справи, сільськогосподарських курсів тощо). Кожна філія мала власне консультаційне бюро, в завдання якого входило: 1) складання організаційних планів та кошторисів; 2) розробка сівозмін господарств; 3) ведення сільськогосподарської бухгалтерії та звітності; 4) здійснення спеціальних наукових досліджень; 5) подання висновків про стан господарств; 6) організація розвитку окремих галузей сільського господарства; 7) проведення експертиз; 8) надання порад та консультацій по питаннях сільського господарства. У статті розкрито науково-дослідну діяльність філій під час проведення природно-історичних, економічних досліджень, вивчення необхідності меліорації та створення метеорологічних станцій, дослідження техніки сільського господарства, сортів місцевої пшениці, створення контрольно-насінневих станцій, районування повіту, округу, губернії, постановки експериментів у галузі громадсько-агрономічної праці, організації експериментальної школи, експериментального агрономічного району, розробки плану агрономічних заходів, вивчення історії громадсько-агрономічної організації тощо.

Ключові слова: Всеукраїнське агрономічне товариство, філія, відділення, персональний склад, сільське господарство, сільськогосподарська дослідна справа.

За сучасних умов державотворення в Україні особливо актуальними стали історичні дослідження, присвячені становленню та розвитку дослідної справи, зокрема, в сільськогосподарській галузі. Одним із феноменів у розвитку аграрної науки є функціонування галузевих товариств, діяльність яких на українських землях особливо була поширеною в дореволюційний період (1828–1917 р.).

У радянський період такі об'єднання були ліквідовані, як прояви «буржуазного» ладу. Але, незважаючи на це, на початку 1920-х рр. окрема група харківських вчених, агрономів, сільських господарів, які прагнули створити науково-громадське середовище, що своєю роботою сприяло б відродженню

та подальшому розвитку сільського господарства, дослідної справи, галузевої науки та освіти в країні, заснували на зразок колишніх угруповань Всеукраїнське агрономічне товариство (ВАТ, Товариство), що фактично стало продовжувачем діяльності ліквідованого Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Після воєнної розрухи, революційних подій, заснування такого об'єднання стало особливо актуальним. Ця ідея набула особливої підтримки в державних органах влади, зокрема Народного комісаріату земельних справ (Наркомзему) УСРР.

Підготовка до створення ВАТ розпочалася впродовж 1920–1921 рр. і завершилася організаційним оформленням товариства у

листопаді 1921 р., а структурні осередки виникали та діяли у 1921–1924 рр. [15, с. 137]. Основною територіально-організаційною ланкою ВАТ були його відділення, тому що курси та гуртки засвідчували лише діяльність, яку вели місцеві осередки. Вони почали виникати у жовтні 1921 р., а їх послідовне створення продовжувалося до травня 1924 р. Станом на березень 1923 р. у країні діяло 18 відділень ВАТ. Кількість відділень продовжувала зростати, відтак у січні їх було 28, а у травні 1924 р. – 34.

До історіографії даного питання відносимо, перш за все, працю відомого сучасного дослідника В.Г. Шарпатога «Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр.: програма, завдання, персоналії», яка присвячена процесу створення, функціонування, ліквідації, а також подальшій долі вчених – членів Товариства. Автор згадує про організацію Правобережним бюро у м. Києві агрономічних відділень ВАТ у Київській, Подільській та Волинській губерніях у 1921 р. Пізніше, під час перших позачергових зборів делегатів ВАТ 13–14 лютого 1922 р., прийнято рішення про створення відділень не тільки в губерніях, повітах, але також у кожному селі. Відділення створювалися за наявності 20 членів Товариства [15, с. 136].

У статті дослідника історії кооперативного руху в Україні другої половини XIX – першої третини XX ст., аграрних відносин, голоду-геноциду 1932–1933 рр. та масових політичних репресій в Україні В.І. Марочка «Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору» вказується, що станом на 1923 р. Товариство налічувало понад 1000 осіб та мало 18 відділень у різних містах УСРР [9, с. 98].

Відомий дослідник сільськогосподарської дослідної справи в Україні В.А. Вергунов у своїй праці «Полтавське дослідне поле та становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві)» пише, що на кінець 1921 р. Товариство свою діяльність здійснювало через 6 філій, серед яких однією з кращих вважалася Полтавська [1, с. 59].

Огляд цих праць дозволяє зробити висновки, що діяльність мережі відділень Всеукраїнського агрономічного товариства у 1921–1924 рр. не була поза увагою сучасних дослідників-істориків, але, разом з тим, це питання є недостатньо висвітленим у друкованих працях, тому потребує спеціального історичного дослідження.

Джерельною базою дослідження стали, перш за все, архівні справи фонду 90 «Всеукраїнське

агрономічне товариство (1920–1925)» ЦДАВО України та матеріали друкованого органу Товариства – «Української сільськогосподарської газети», в яких висвітлено діяльність окремих філій.

Метою написання даної праці є висвітлення діяльності мережі відділень Всеукраїнського агрономічного товариства в 1921–1924 рр.

Розглядаючи дане питання, варто привести основні регламентуючі рішення центрального правління Товариства, що координували роботу мережі відділень. Так, 28 жовтня 1923 р. на засіданні правління ВАТ був затверджений схематичний план діяльності філій, згідно з яким відділення мали працювати за такими напрямками: А. Діяльність філій зі встановлення зв'язку між працівниками на сільськогосподарській ниві:

І. Внутрішня організація праці місцевого відділення ВАТ:

1. Організаційна робота: а) сповіщення про організацію філій у газеті; б) оголошення про відкриття філій за допомогою спеціальних листівок; в) виступи з доповіддю про організацію філії на з'їздах, нарадах; г) складання списку осіб для запрошення до роботи у відділенні; д) розсилка індивідуальних сповіщень про чергову роботу філії; е) встановлення на постійному місці вітрини для вивішування матеріалів про діяльність філії; є) запрошення на постійну роботу вченого секретаря; ж) організація постійного приміщення для роботи філії, її установ (зали для загальних засідань, гуртожитку, музею тощо); з) створення бібліотеки-читальні для членів філії (періодика, праці дослідних станцій, агрономічна література); и) організація фонду допомоги родинам померлих та непрацездатних агрономів; і) упорядкування попиту та пропозицій агрономічної праці.

2. Загальні зібрання: а) закріплення дня та місця загальних зібрань; б) розсилка запрошень на загальні зібрання з обов'язковим приміщенням у них для повістки дня.

3. Науково-дослідна діяльність: а) природно-історичні дослідження (вивчення бур'янової рослинності (Волинське відділення), дослідження потреби повіту в меліорації та створення метеорологічної станції (Вовчанське відділення); б) дослідження техніки сільського господарства (вивчення техніки місцевих культур (Чернігівське відділення), дослідження сортів місцевої пшениці (Волинське відділення), створення контрольних насінневих станцій (Таганрозьке, Чернігівське, Миколаївське відділення); в) економічне дослідження (складання статистичного довідника (Сумське відділення), районування повіту, округу, губернії (Сумське, Кременчуць-

ке відділення), бюджетні дослідження (Сумське відділення); закладання рахункових записів (Роменське відділення); г) постановка експериментів у галузі громадсько-агрономічної праці (дослідження результативності агрономічної роботи) (Чернігівське, Кременчуцьке відділення); організація експериментальної школи (Роменське відділення); організація експериментального агрономічного району (Одеське відділення); розробка плану агрономічних заходів (Роменське відділення) і т. ін.; д) збирання матеріалів з історії громадсько-агрономічної організації в районі діяльності філії.

4. Організація курсів для агрономічного персоналу.

II. Встановлення зв'язку з центральними органами правління ВАТ:

1) періодичні звіти (трьохмісячні та річні); 2) кореспонденція в друковані органи ВАТ; 3) особисті листи; 4) відвідання ВАТ членами філій при поїздках до м. Харкова; 5) делегатські зібрання та спеціальні з'їзди; 6) розповсюдження газети та неперіодичних видань ВАТ; 7) відвідування відділень представниками центрального правління.

III. Розповсюдження впливу відділення ВАТ на роботу місцевих установ та організацій: 1) запрошення до участі у роботі представників місцевих установ (земорганів, сільськогосподарських союзів, Всеробітземлісу, Наркомосвіти, сільськогосподарських профшкіл і т. д.); 2) делегування представників відділення ВАТ до місцевих установ та організацій для участі в їхній роботі; 3) запрошення на загальні зібрання студентів.

Б. Чергова громадсько-агрономічна робота філій серед сільськогосподарського населення.

1. Заходи з розповсюдження сільськогосподарських знань: а) організація консультаційних бюро; б) організація епізодичних лекцій у селі, місті, частинах Червоної Армії, Селянського Будинку; в) викладання в сільськогосподарських трудових школах; г) участь в організації агрономічних з'їздів; д) організація сільськогосподарських курсів; е) проведення екскурсій; є) створення сільськогосподарських бібліотек; ж) організація сільськогосподарських музеїв, агрокабінетів; з) відкриття майстерні наочних посібників; и) організація видань сільськогосподарської літератури; і) ведення сторінки в місцевій сільськогосподарській газеті; к) організація книготоргівлі; л) створення показового поля.

2. Громадсько-організаційна робота: а) організація агрономічних гуртків серед дорослого сільськогосподарського населення; б) організація

молодіжних гуртків; в) створення дитячих клубів; г) організація травневих союзів.

3. Господарська діяльність: а) створення рільничого господарства; б) організація насінневого городнього господарства; в) відкриття розсадника плодів рослин; г) вирощування молодняка великої рогатої худоби [11, с. 21–22].

Перший план діяльності місцевих філій ВАТ було прийнято центральною радою та правлінням ВАТ 15 лютого 1923 р., а 28 жовтня затверджено офіційно [11]. Першочерговим завданням у роботі філій вважалася організація систематичної праці з відновлення та розширення знань агрономічного персоналу, у зв'язку з чим відділення відповідало за: 1) забезпечення членів Товариства періодичною сільськогосподарською літературою; 2) створення галузевих бібліотек; 3) організацію повторних та додаткових курсів для агрономів; 4) проведення систематичних екскурсій в обласні та районні дослідні установи; 5) періодичне скликання загальних зібрань членів відділення.

2. Участь у науково-дослідній роботі за дорученням центрального правління ВАТ, видання народної сільськогосподарської літератури, організація низки курсів для населення, а також конкурсів, екскурсій, сільськогосподарських об'єднань молоді.

3. Участь у кореспонденції з побіжною сільськогосподарської статистики, яка велася відділом організації господарства НКЗС.

4. Філії брали участь у підготовці до Все-російської сільськогосподарської виставки, виявляючи найбільш цікаві типові селянські господарства, описуючи їх, готуючи їхні експонати.

5. Проведення господарсько-практичних та культурно-просвітніх заходів [10].

Згідно з «Інструкцією про взаємовідносини філій ВАТ» (стосовно відділень губернського та повітового типів), прийнятої центральною радою та правлінням ВАТ 15 лютого 1923 р. місцеві філії Товариства створювалися та діяли на основі статуту ВАТ. Відділення звітувалися кожні три місяці та 1 раз у рік [2]. Вони могли об'єднуватися між собою до обласного рівня. При цьому їх головним управлінським органом ставали районні делегатські зібрання. Усі члени філій вважалися автоматично і членами ВАТ. Члени усіх відділень, крім сільських, мали робити вступний внесок 1 крб. та щороку сплачувати 1 крб. 25% усіх внесків надходило на рахунок центрального правління ВАТ. Відділення, які здійснювали господарські операції, щомісяця відраховували 0,5% від суми обороту на рахунок Центрального Правління ВАТ, а ті, які мали

підприємницьку діяльність – 1% від валового доходу. Центральне Правління ВАТ надавало субсидії на оплату ученого секретаря [5]. Кожен член відділення мав власний квиток (рис. 1).

Станом на лютий 1923 р. в УСРР було зафіксовано функціонування таких відділень Всеукраїнського агрономічного товариства (табл. 1) [4, с. 17]:

Таблиця 1

№	Назва відділення	Час заснування	Кількість членів
1.	Вовчанське	25.10.1921	30
2.	Донецьке	27.10.1921	28
3.	Запорізьке	28.10.1921	27
4.	Полтавське (Наукове сільськогосподарське товариство)	10.11.1921	128
5.	Київське	04.01.1922	70
6.	Одеське (Товариство сільського господарства)	24.01.1922	135
7.	Таганрозьке	05.03.1922	45
8.	Кременчуцьке	08.03.1922	29
9.	Подільське	24.05.1922	38
10.	Миколаївське	16.06.1922	45
11.	Валківське	01.08.1922	33
12.	Волинське	14.10.1922	47
13.	Сумське	26.11.1922	28
14.	Єлисаветградське	02.02.1923	41
15.	Катеринославське	08.02.1923	20
16.	Чернігівське	11.02.1923	45
17.	Роменське	20.02.1923	22
18.	Ізюмське	06.03.1923	20

Серед найактивніших новостворених відділень варто відмітити Полтавське (на базі Полтавського наукового сільськогосподарського товариства), Київське, Одеське (на базі Одеського товариства сільського господарства) [8; 13; 6]. З'ясовано, що до їхнього персонального складу входили найвідоміші представники аграрної науки: В.І. Сазанов (Полтавське відділення); Б.Л. Бломквіст, С.М. Богоявленський, С.Ф. Веселовський, К.Г. Воблий, М.М. Годлін, Д.О. Джованні, П.А. Діброва, С.С. Дувін, О.І. Душечкін, Е.Й. Заславський, М.О. Іванов, П.М. Кравчен-

ко, В.В. Колкунов, Я.М. Кудя, І.М. Лебедев, Ф.І. Левченко, М.К. Малюшицький, С.М. Москвичов, Л.Б. Певзнер, А.А. Піонтковський, П.О. Сафонов, В.Л. Симиренко, П.Р. Сльозкін, Ф.С. Стелецький, М.А. Тюленев, С.І. Теумін, В.П. Устьянцев, А.К. Фещенко, О.К. Філіповський, М.В. Шарлеман, І.М. Щоголев, О.А. Яната (Київське); С.С. Зак, А.А. Сапегін, А.А. Сербінов, С.Ф. Славов, Б.М. Усовський (Одеське).

12 травня 1924 р. центральна рада ВАТ санкціонувала відкриття нових відділень (табл. 2) [3, с. 31; 7, с. 21]:

Таблиця 2

№	Місце заснування філій	Дата створення філій	Члени Правління філій	Кількість членів філій
1.	Бердянськ	23.12.1923	Д.В. Перепелюк (голова), М.К. Бичихін В.Т. Білоус	25
2.	Гайсин	31.12.1923	Е.В. Хренніков, С.А. Волковинський, А.П. Декалов, З.Я. Копилев, С.В. Коробанов	≈50
3.	Біла Церква	01.02.1924	І.А. Корж, Д.І. Чередніченко, Я.Т. Протас	30
4.	Прилуки	?	О.Ф. Галімський, Д.П. Омельченко	25
5.	Маріуполь	30.03.1924	В.М. Катаєв, І.Л. Шапошніков, В.П. Пашкін [14, арк. 5]	30
6.	Херсон	20.04.1924	О.К. Шіман, О.Т. Антоненко	22

Рис. 1. Членський квиток ВАТ

Отже, загальна кількість членів відділень ВАТ станом на 1924 р. становила вже понад 1000. Поряд з тенденцією збільшення бажаючих вступити до лав членів Товариства зростала кількість новостворюваних філій [12].

У зв'язку зі встановленням нового адміністративного поділу, відділення поділялися між собою на окремі типи за принципом територіальних меж діяльності: 1) обласні (Одеське); 2) губернські (в інших губернських містах); 3) окружні (в окружних центрах); 4) районні, тобто ті, що працювали приблизно в межах колишніх повітів (Вовчанське та Валківське). Переважали при цьому окружні філії.

Співробітники відділень намагалися залучити до об'єднаної роботи всіх учасників сільськогосподарської дійсності, застосовуючи при цьому різні способи запрошення до співпраці: послуги місцевої преси (Роменське, Кременчуцьке, Запорізьке); випуски листівок (Кременчуцьке); проведення з'їздів, нарад агрономів, ветеринарних лікарів, землевпорядників, делегатських зібрань кооперативних союзів, Всєробітземлісу тощо. Роменське відділення персонально розсилало листи-запрошення для осіб, діяльність яких безпосередньо пов'язана з сільським господарством.

Власне приміщення мали лише Одеська, Чернігівська, Запорізька філії, інші – знаходилися в приміщеннях земельних органів, сільськогосподарських технікумів, товариств насінництва, союзу Всєробітземлісу та ін. При Одеському відділенні було збудовано спеціальний «Будинок агронома» у вигляді гуртожитку, де мала діяти постійна виставка сільськогосподарської літератури та наочних посібників, а також зразковий кабінет агронома степової частини УСРР.

Для ефективної організації внутрішньої роботи майже кожне відділення (Одеське, Київське, Полтавське, Чернігівське, Запорізьке, Миколаївське, Подільське, Волинське, Кременчуцьке, Сумське, Вовчанське) мало змогу запрошувати на роботу секретаря, праця яко-

го оплачувалася окремо. Цей момент вважався дуже важливим у діяльності філій, оскільки при цьому була можливість організувати засідання правління та ради відділення, загальні збори членів. У протилежному випадку відділення практично не мало шансів на подальше існування. Деякі філії (Київська, Чернігівська) практикували скликання загальних зібрань членів 1 раз на тиждень в один і той же час, в одному й тому ж місці, інші (Роменська, Донецька) – через кожні 2 тижні у недільний день. Правління постійно турбувалося про інформування членів відділень про майбутні засідання та результати діяльності. При цьому загальні зібрання членів завжди вважалися головними серед інших зібрань [4, с. 18].

Доповіді, що оголошувалися на цих зібраннях, умовно поділялися на такі групи:

- 1) організаційні (плани, звіти тощо);
- 2) інформаційні (доповіді про роботу губернських, всеукраїнських агрономічних з'їздів, діяльність дослідних станцій);

3) загально-агрономічні (наприклад, «Участь громадської агрономії в проведенні землевпорядкувальних робіт» (Донецьке відділення), «Участь агрономів у землеустрої» (Подільське), «Про головні завдання агрономічної роботи» (Подільське) «Найближчі перспективи роботи громадського агронома» (Волинське), «Районування повіту та зв'язок його з агрономічною роботою» (Валківське), «Розвиток агрономічної роботи в Вовчанському повіті» (Вовчанське), «Коло діяльності агронома» (Вовчанське), «Методи впливу на селянське господарство» (Вовчанське), «Про організацію економічного вивчення агрорайона» (Кременчуцьке), «Агрономічні гуртки на селі» (Кременчуцьке), «Громадські сівозміни як метод масового впливу на підняття сільського господарства» (Полтавське), «Внутрішньонадільний землеустрій та агрономія» (Полтавське), «Перспективи найближчої майбутньої громадської агрономії» (Полтавське), «Диференціація агрономічних програм для різних соціальних груп села» (Полтавське), «Про форми і методи агрономічної роботи» (Єлисаветградське), «Про методи впливу на населення» (Валківське), «Проект робіт відділу застосування» (Сумське), «Про сучасний стан агрономічного музею» (Київське), «Про популярні читання – таблиці, складені О.Г. Гаршиним та С.П. Кулжинським» (Київське) тощо);

4) з питань аграрної політики, сільськогосподарської економіки та землеустрою (наприклад, «Стан селянського господарства» (Вовчанське), «Вивчення селянського господарства» (Вовчанське), «Умови розвитку цукрового буря-

ку» (Вовчанське), «Майбутнє перевиробництво сільськогосподарських продуктів (Волинське), «Роль тваринництва та рільництва у майбутньому розвитку сільського господарства» (Волинське), «Основні принципи сільськогосподарської кампанії на Волині» (Волинське), «Загальний стан сільського господарства в Донецькій губернії» (Донецьке), «Про роль і значення великого селянського господарства» (Донецьке), «Районування та дослідження Подільської губернії» (Подільське), «Про буряк у селянському господарстві» (Подільське), «Про продуктивність сільського господарства» (Подільське) «Економічні та технічні фактори селянського півдня Київщини» (Київське), «Державне регулювання сільського господарства» (Полтавське), «Сучасна земельна політика та її оцінка з організаційно-виробничої точки зору» (Полтавське), «Чи потрібно регулювати селянське сільське господарство в сучасній дійсності» (Київське), «Сільськогосподарське районування Таганрозького повіту» (Таганрозьке), «Становище тваринництва Одеської губернії» (Одеське) тощо);

5) з питань сільськогосподарської освіти (наприклад, «Зимові селянські школи» (Роменське), «Про надання сільськогосподарського напряму трудовим школам» (Роменське), «Результати анкетного дослідження серед слухачів сільськогосподарських курсів» (Кременчуцьке) тощо);

6) з питань сільськогосподарської кооперації (наприклад, «Сільськогосподарська кооперація» (Донецьке), «Сучасний стан сільськогосподарської кооперації» (Київське), «Про стан сільськогосподарської кооперації на Уманщині» (Київське), «Кооперація та державна політика у сфері сільського господарства» (Полтавське), «Роль кооперації у сучасній агрономічній роботі» (Полтавське), «Про єдиний кооператив на селі» (Єлисаветградське) тощо);

7) з питань техніки сільського господарства, дослідної справи, селекції, рільництва, тваринництва та спеціальних культур (наприклад, «Дослідне поле в Донецькій губернії» (Донецьке), «Заходи по боротьбі із посухою» (Донецьке), «Городництво в Донецькій губернії» (Донецьке), «Значення пізніх ярових» (Донецьке), «Про стан тютюництва на Полтавщині» (Полтавське), «Про лікарські трави» (Полтавське), «Вибір культур та сівозміни» (Полтавське), «Чергові завдання фітопатології у справі боротьби із сажею» (Полтавське), «Про зміни клімату» (Полтавське), «Збирання та збереження води у ґрунті зайнятих парів та безпар'я» (Полтавське), «Збирання селітри у ґрунті зайнятих парів та безпар'я, а також її використання» (Полтавське),

«Про боротьбу із посухою» (Одеське), «Проблема іригації в південній Україні» (Одеське), «Водний режим ґрунту в засуху 1920–1921 рр.» (Одеське), «Звіт про роботу Селекційної станції за минуле десятиліття» (Одеське), «Бактеріоз насіння пшениці та кукурудзи» (Одеське) тощо) [4, с. 19].

При деяких філіях з метою більш детального вивчення окремих питань створювались спеціальні комітети або секції. Так, при Одеській було організовано низку комітетів: 1) тваринництва; 2) насінневої справи; 3) громадської агрономії; 4) сільськогосподарської економіки та статистики; 5) сільськогосподарської кооперації; 6) сільськогосподарської бібліографії; 7) лісівництва; 8) спеціальних культур; 9) шовківництва та бджільництва; 10) холодильної справи. Київська філія створила комісії: 1) економічну; 2) тваринництва; 3) з перегляду популярної сільськогосподарської літератури. При Вовчанській філії організовано меліораційну секцію. Чернігівська філія особливу увагу зосереджувала на дослідженні значення деяких місцевих культур; Волинська – вивченні бур'янів, місцевих сортів пшениці, економічного стану селянського господарства губернії; Сумська – дослідженні економічного устрою сільськогосподарського округу шляхом організації бюджетного дослідження.

Кожне відділення у своїй структурі мало спеціалізовану сільськогосподарську бібліотеку. Деякі з них (Полтавське, Одеське, Волинське, Кременчуцьке) допомагали родинам померлих агрономів або тим членам, які втратили працездатність, а також сприяли працевлаштуванню (Волинське, Чернігівське, Кременчуцьке).

Члени центрального правління ВАТ, в свою чергу, також мали можливість відвідувати окремі відділення (Одеське, Волинське, Роменське, Подільське, Сумське) з метою ознайомлення з результатами їхньої діяльності.

Філії (Одеська, Вовчанська, Роменська, Таганрозька) мали тісну співпрацю з місцевими земельними органами, кооперативними сільськогосподарськими союзами, союзами насінництва, відділами народної освіти і т. п. Варто відмітити при цьому нетривале існування Волинського відділення, що пов'язано, перш за все, з розходженням поглядів з Губземуправлінням щодо організації громадсько-агрономічної допомоги населенню.

Усі філії брали активну участь у громадсько-агрономічній діяльності. Три з них (Таганрозька, Чернігівська, Миколаївська) мали свої Контрольно-насінневі станції, Сумська та Ро-

менська – планували їх створення. Чернігівська та Сумська філії проектували створення майстерні наочних посібників, Вовчанська – створення метеорологічної станції. Одеське, Київське, Полтавське, Чернігівське та Сумське відділення програмувало проведення різноманітних курсів для агрономічного персоналу.

При Одеській філії видавались журнали: «Записки Одеського товариства сільського господарства», «Степове господарство», «Известия по семенному делу», Полтавська планувала відновити видавництво журналу «Хуторянин». Більшість відділень (Донецьке, Запорізьке, Полтавське, Кременчуцьке, Миколаївське, Волинське, Сумське, Роменське) мали свою сторінку в місцевих газетах.

При кожній філії працювало консультативне бюро, завданням якого було: 1) складання організаційних планів та кошторисів; 2) розробка сівозмін господарств; 3) ведення сільськогосподарської бухгалтерії та звітності; 4) здійснення спеціальних наукових досліджень; 5) подання висновків про стан господарств; 6) організація розвитку окремих галузей сільського господарства; 7) проведення експертиз; 8) надання порад та консультацій по всіх питаннях сільського господарства.

Читання лекцій відбувалося практично при всіх відділеннях: у селах (Кременчуцькому, Валківському, Чернігівському), містах (Роменському), військових частинах (Донецькому), Селянських Будинках (Донецькому, Кременчуцькому, Волинському, Роменському). Деякі філії (Миколаївська, Кременчуцька) спеціально організували екскурсії (в зразкові господарства та губернський музей), інші (Роменська, Волинська, Чернігівська) брали участь у місцевих районних виставках. Багато відділень мали бібліотеку, а Роменське, Кременчуцьке та Валківське – створили місцеві сільськогосподарські музеї, Одесь-

ке, Київське, Таганрозьке – показові агрономічні кабінети, Миколаївське, Вовчанське – показові поля, Запорізьке, Кременчуцьке, Роменське – агрономічні гуртки, Волинське, Миколаївське – сільськогосподарські гуртки для молоді та дітей [4, с. 20].

Серед усіх філій за господарськими ознаками особливо виокремлювалась Миколаївська, яка мала при собі агробазу «Відрадне», де в 1922 р. було засіяно 26,16 га озимої пшениці, Одеською селекційною станцією – 16,35 га пшениці місцевого вдосконаленого сорту та 64,86 га жита. При агробазі знаходилося стадо з 17 голів червоно-німецької худоби, бик-плідник, пасіка. Пізніше, у зв'язку зі скрутним фінансовим становищем ця агробаза була передана до артлі «Городник». Миколаївська філія займалася також заготівлею посівного матеріалу для Всеукраїнського товариства насінництва та Джойнта. Таганрозьке відділення, яке за господарськими ознаками займало друге місце після Миколаївського, у 1922 р. свою діяльність забезпечувало посівом та збутом зерна. Чернігівська філія мала секцію насінництва, головним завданням якої була репродукція насінневого матеріалу, Одеська – насінневе господарство, Вовчанська – розсадник плодкових дерев та вирощування молодяку великої рогатої худоби.

Отже, в статті відтворено процес заснування та діяльність мережі відділень Всеукраїнського агрономічного товариства у 1921–1924 рр., як основних організаційно-територіальних осередків Товариства, а також здійснено аналіз персонального складу філій та результатів їхньої роботи для розвитку сільського господарства й галузевої дослідної справи в УСРР. У подальших розвідках планується детальніше дослідити наукову діяльність філій, персональний та кількісний склад, а також деталізувати внесок у загальний розвиток сільськогосподарської дослідної справи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вергунов В.А. Полтавське дослідне поле та становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В.А. Вергунов. – К., 2009. – 220 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 28).
2. Доленко И.И. О построении плана деятельности местных отделений ВАО / И.И. Доленко // Укр. с.-г. газета. – 1923. – № 17. – 15 лист. – С. 5–9.
3. Доленко І. Огляд праці філій на Поділлі / І. Доленко // Укр. с.-г. газета. – 1924. – № 6–7. – 20 квіт. – С. 30–31.
4. И.Д. Работа отделений ВАО / И.Д. // Укр. с.-г. газета. – 1923. – № 14. – 25 верес. – С. 17–21.
5. Инструкция о взаимоотношениях филий ВАО / Укр. с.-г. газета. – 1923. – № 3. – 20 лют. – С. 20–21.
6. І.Д. Огляд праць філій ВАТ на Одещині / І.Д. // Укр. с.-г. газета. – 1924. – № 11. – 15 черв. – С. 26–27.
7. І.Д. Організація нових філій ВАТ / І.Д. // Укр. с.-г. газета. – 1924. – № 10. – 30 трав. – С. 21.
8. Каплуновський С. Огляд Полтавської філії ВАТ / С. Каплуновський // Укр. с.-г. газета. – 1924. – № 14–15. – 10 серп. – С. 28.

9. Марочко В.І. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору / В.І. Марочко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2(6/7). – С. 96–104.
10. Примерный план направления деятельности местных филиал ВАО // Укр. с.-г. газета. – 1923. – № 3. – 30 трав. – С. 20.
11. Схематичний план направления деятельности филиал ВАО // Укр. с.-г. газета. – 1923. – № 15. – 10 жовт. – С. 21–22.
12. ЦДАВО України, ф. 90, оп. 1(1923 р.), спр. 14, 48 арк.
13. ЦДАВО України, ф. 90, оп. 1 (1923 р.), спр. 37, 70 арк.
14. ЦДАВО України, ф. 90, оп. 1 (1924 р.), спр. 5, 29 арк.
15. Шарпаций В.Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр. : програма, завдання, персоналії / В.Г Шарпаций // Гілея. – Вип. 50. – С. 134–142.

© *Татьяна Дармороз*
(Киев)

ОТДЕЛЕНИЯ ВСЕУКРАИНСКОГО АГРОНОМИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА КАК ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ЦЕНТРЫ (1921–1924 ГГ.)

Раскрывается вопрос создания и деятельности сети отделений (филиалов) Всеукраинского агрономического общества в 1921–1924 гг., а также проведен анализ результатов работы для развития сельского хозяйства и отраслевого исследовательского дела в УССР. Доказано, что основными территориально-организационными центрами Всеукраинского агрономического общества стали его отделения, так как курсы и кружки свидетельствовали лишь деятельность, направляли местные центры. Они начали возникать в октябре 1921, а их последовательное создание продолжалось до мая 1924 г. Установлено, что на март 1923 г. в УССР действовало 18, а в мае 1924 г. – 34 отделения. Общее количество членов составляло более 1000. Доказано, что в связи с установлением нового административного деления отделения разделялись между собой на отдельные типы по принципу территориальных границ деятельности: 1) областные; 2) губернские; 3) окружные; 4) районные. На основе анализа архивных материалов и статей печатного периодического органа Общества «Украинская сельскохозяйственная газета» проанализирован процесс возникновения и деятельности отделений, в том числе Валковского, Волчанского, Волинского, Гайсинского, Донецкого, Елисаветградского, Запорожского, Изюмского, Киевского, Кременчугского, Подольского, Полтавского, Прилуцкого, Роменского, Сумского, Таганрогского, Херсонского, Черниговского и др. Раскрыты основные задачи, направления и результаты деятельности филиалов. Установлено, что при некоторых филиалах с целью более детального изучения отдельных вопросов создавались специальные комитеты или секции (общественной агрономии; скотоводства; виноградарства, шелководства, пчеловодства, экономики, семенного дела, сельскохозяйственных курсов и т.д.). Каждый филиал имел собственное консультационное бюро, в задачи которого входило: 1) составление организационных планов и смет; 2) разработка севооборотов хозяйств; 3) ведение сельскохозяйственной бухгалтерии и отчетности; 4) осуществление специальных научных исследований; 5) представление выводов о состоянии хозяйств; 6) организация развития отдельных отраслей сельского хозяйства; 7) проведение экспертиз; 8) предоставление советов и консультаций по всем вопросам сельского хозяйства. В статье раскрыто научно-исследовательскую деятельность филиалов во время проведения природно-исторических, экономических исследований, изучения необходимости мелиорации и создания метеорологических станций, исследования техники сельского хозяйства, сортов местной пшеницы, создание контрольно-семенных станций, районирование уезда, округа, губернии, постановки экспериментов в области общественно-агрономического труда, организации экспериментальной школы, экспериментального агрономического района, разработки плана агрономических мероприятий, изучения истории общественно-агрономической организации и т. п.

Ключевые слова: Всеукраинское агрономическое общество, филиал, отделение, персональный состав, сельское хозяйство, сельскохозяйственное опытное дело.

© *Tatiana Darmoroz*
(Kyiv)

BRANCHES OF ALL-UKRAINIAN AGRONOMIC SOCIETY AS TERRITORIAL AND ORGANIZATIONAL CENTERS (1921–1924)

In modern conditions of state development in Ukraine particularly relevant became historical researches on the formation and development of research affairs, particularly in the agricultural sector. One of the phenomena in the development of agricultural science was functioning of industry associations, whose activities on Ukrainian lands were particularly prevalent in the pre-revolutionary period (1828–1917).

In the Soviet period due to the new government and the introduction of new socialist policies such associations were eliminated as a manifestation of «bourgeois» system. But despite this, in the early 20's

a group of Kharkiv scientists, agronomists, farmers who wanted to create a scientific and social environment, which with its work would contribute to the revival and further development of agriculture, research activities, industry science and education in the country, established groups such as former all-Ukrainian Agronomic Society, that actually was the successor of the liquidated Kharkiv Agricultural society and agricultural industry. After the war devastation, revolutionary events, the establishment of this association was particularly important. This idea gained much support in the state government, including the People's Commissariat of Land Affairs of the USSR. The main purpose of the Society was «union motivated by social and agronomic, national and economic, scientific and technical interests of all employees in Agronomic and agricultural sector in Ukraine».

In this paper the author attempts to recreate the process of establishment and operation of the branch network (branches) Ukrainian Society of Agronomy in the 1921–1924 as the main organizational and territorial focus, and to analyze the membership branches and the results of their work for the development of agriculture sector and research affairs in the Ukrainian SSR. The study used historical-comparative, historical and systematic, statistical methods, and methods of personalization of source and archives' analysis.

It is proved that the main territorial and organizational part of Ukrainian Society of Agronomy became its departments, because courses and clubs, certified only activities, which directed local branches. They began to appear in October 1921, and their consistent creation continued in May 1924. It is established that as of March 1923 in the USSR there were 18, and in May 1924 – 34 branches. The total number of members was more than 1,000.

The article presents main regulatory decision of the Central Board of the Company, which coordinated the network of branches. It is proved that in connection with the establishment of a new administrative division departments divided among themselves on the basis of certain types of territorial boundaries: 1) regional; 2) provincial; 3) local; 4) district. Based on the analysis of archival materials and articles printed in periodical body of the Association «Ukrainian agricultural newspaper» the researcher analyzed in detail the process, personal composition and activities of departments, including Valkovsk, Vovchansk, Volyn, Haysyn, Donetsk, Elisavetgrad, Zaporizhzhya, Izyum, Kyiv, Kremenchug, Podolsk, Poltava, Sumy, Taganrog, Kherson, Chernihiv and others.

The author reveals the main tasks, directions and performance of affiliates. According to the plan local offices had to work in two ways: 1) create a strong link between all workers in the agricultural field in the area of branch to develop a common view of the ordinary events of agricultural life and traveling agronomic issues of labor; 2) participation in social and agronomic work among the local farming population. Each branch had to gather material on the history of public-agronomic opinion in the country.

It was found that in some branches to a more detailed study of specific issues there were created special committees or Section (Public agronomy, animal husbandry, viticulture, viticulture, agriculture, economics, business seed, agricultural courses, etc.). Each branch had its own consulting office, whose task was: 1) draw up organizational plans and budgets; 2) development crop rotations farms; 3) maintain agricultural accounting and reporting; 4) conduct special research; 5) present findings on the state farms; 6) organize individual sectors of agriculture; 7) expertise; 8) provide advice and consultation on all matters of agriculture.

In this paper the author analyzes issues, discussed by members of branches and were relevant in the country in the early 20's. of XX century. Between themselves, they were divided into the following groups: 1) organizational (plans, reports, etc.); 2) informational (report on the provincial, national agronomic meetings, activities of industry research stations); 3) general agronomic; 4) on agricultural policy, agricultural economics and land use; 5) on agricultural education; 6) on agricultural cooperation and collectivization; 7) on agricultural technology, research business, breeding, arable farming, animal husbandry and special crops.

The article deals with research and development activities of branches during the natural historic, economic researches, study of necessity of reclamation and establishment of meteorological stations, research techniques of agriculture, varieties of local wheat, establishment of control and seed plants, zoning district, county, province; setting up experiments in the field of social and agronomic work of experimental schools experimental agronomy district, plan of agronomic measures development, studying the history of social and agronomic more.

In further exploration it is planned to investigate in more details the scientific activities of branches, personal staff and contribute to the development of agricultural research affairs.

Keywords: All-Ukrainian Agronomic company, subsidiaries, affiliates, personal staff, agriculture, agricultural research matters.

До редакції надійшла 02.03.2016.

УДК 378.4(477.85–25):929 Ботушанський

© Олександр Добржанський
(Чернівці),
© Анатолій Коцур
(Київ)

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ЮВІЛЯРА

У біографічному нарисі йдеться про одного з ветеранів української історичної науки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктора історичних наук, професора Василя Мефодійовича Ботушанського, якому нещодавно виповнилося 80 років. Подається коротка інформація про життєвий і творчий шлях науковця, його багатогранну науково-педагогічну і громадську роботу.

Ключові слова: Ботушанський, навчання, дослідження, науковець, дослідник, університет, професор, дисертація, монографія, стаття, автор, редактор, книги, публікації.

У кінці грудня минулого 2015 р. у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича відзначили 80-річний ювілей відомого українського історика, доктора історичних наук, професора Василя Мефодійовича Ботушанського.

В.М. Ботушанський народився 31 грудня 1935 р. у с. Оселівка Кельменецького р-ну Чернівецької обл. у багатодітній селянській родині. По закінченні Оселівської 7-річної школи у 1952–1956 рр. навчався у Хотинському та Чернівецькому педучилищах, у 1956–1961 рр. – у Чернівецькому державному університеті на історичному факультеті. Впродовж 1961–1966 рр. працював учителем історії, директором у школах Кельменецького р-ну. У 1967–1971 рр. навчався в аспірантурі (стаціонарно і заочно) при кафедрі історії СРСР і УРСР Чернівецького держуніверситету.

Водночас з 1969 р. почав працювати молодшим, згодом старшим науковим співробітником Чернівецького відділу Інституту історії АН УРСР.

Кандидатську дисертацію «Аграрні відносини на Буковині на початку ХХ ст. (1900–1914 рр.)» захистив у 1973 р. Одночасно погодинно читав в університеті курс лекцій з історії України.

За завданням Інституту історії АН УРСР брав участь у дослідженнях, підготовці й виданні планових робіт з історії України [1, с. 253–259], Буковини [1, 120–146, 156–181, 213–220, 249–270], українсько-молдавських історичних зв'язків [1, с. 232–354], публікації документів [1, 286 с.; 206 с.], збірників наукових праць. Там же у 1975 р. видав монографію про становище буковинського селянства на початку ХХ ст. [1, 176 с.].

Зрозуміло, що при тому суворому ідеологічному контролі з боку компартійних органів і спецслужб до друку могло потрапити тільки те, що не викликало у них заперечень.

У зв'язку зі зміною у Чернівецькому відділі Інституту історії АН УРСР тематики наукових досліджень В.М. Ботушанський з 1978 р. на конкурсній основі перейшов на викладацьку роботу на кафедру історії СРСР і УРСР ЧДУ на посаду старшого викладача, згодом – доцента. У науковому плані деякий час продовжував працювати над «інститутською» тематикою, у т. ч. й над докторською дисертацією, яка, однак, згодом втратила актуальність. Тому повернувся до буковинської проблематики.

В умовах всенародного руху за національно-державне відродження України в кінці 80 – на початку 90-х рр. ХХ ст. у Чернівецькому університеті, якому 1989 р. присвоєно ім'я Юрія Федьковича, у 1990 р. створено кафедру історії України [20, с. 121]. Її впродовж 1990–2005 рр. очолював В.М. Ботушанський. Було створено міцний, творчий, працьовитий колектив викладачів-патріотів, гідний свого покликання.

У 1996 р. В.М. Ботушанський захистив докторську дисертацію на тему «Сільське господарство Буковини у другій половині ХІХ – на почат-

ку ХХ ст.» [18, с. 211], став професором. Формуючись, зміцнюючись, кафедра історії України під його керівництвом надавала підтримку у підготовці як своїх науково-педагогічних кадрів, так й інших ВНЗ України шляхом консультування деяких дисертантів, певної підготовки їх до захисту дисертацій у спеціалізованій вченій раді при ЧДУ (з 2000 р. – ЧНУ).

Впродовж багатьох років В.М. Ботушанський читав і читає лекційні курси «Новітня історія України», «Історичне краєзнавство», «Вступ до спеціальності», курси за вибором ВНЗ і студентів, постійно оновлюючи їх новітньою літературою, джерелами та вдосконалюючи методи викладання. Проходив стажування у ВНЗ Львова, Києва, Москви, Відня. Щорічно очолює ДЕК. Веде виховну роботу зі студентами. Як професор кафедри історії України продовжує педагогічну діяльність.

Поряд з викладацькою роботою В.М. Ботушанський займався і займається й науковою. Як би там не було, але 8 років у академічній установі розбудили в ньому жвавий інтерес до постійної пошукової дослідної роботи, який уже не згасав і особливо проявився повною мірою, коли в Україні настала свобода наукової думки. Він в основному досліджує різні аспекти історії Буковини кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. і має у цій царині чималі здобутки.

Серед багатьох його публікацій з даної проблематики найважливішою є монографія «Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (2000) [11], у якій на численних джерелах здійснено глибокий історико-економічний аналіз цієї основної галузі господарства краю у пореформений період. На сьогодні вона залишається найповнішим дослідженням з означеної теми.

Автор не став на шлях традиційної суцільно-негативної характеристики пореформеної епохи, а відштовхуючись від аграрної реформи 1848 р., прагнув об'єктивно з'ясувати її наслідки. Він вказав на її загалом прогресивне значення для усіх земель Габсбурзької імперії, у т.ч. й для Буковини.

У результаті певної інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, зокрема, використання сільськогосподарських машин і досконалого інвентарю, застосування штучних добрив і проведення меліоративних робіт, засівання полів кращими сортами насіння, загалом поліпшення агротехніки дещо підвищувалася врожайність і збільшувалися валові збори сільгоспкультур. Якщо у 1867–1876 рр. за середньорічною врожайністю Буковина серед 17 австрійських провінцій займала по пшениці 13-е місце,

житу – 8-е, ячменю – 12-е, вівса – 9-е, то у 1903 – 1912 рр. – відповідно 4-е, 7-е, 4-е, 2-е [11, с. 75].

Завдяки певним селекційним заходам, довозу в краї на розплід кращих порід худоби, птиці відповідно підвищувалася якість тваринницького стада, його продуктивність. Налагоджувалася промислова переробка сільгоспсировини. Господарства втягувалися у ринкові відносини. Селяни з безправних панщанників стали вільними господарями.

Та постало й чимало проблем, особливо для селян, вказує автор. Через опір великих землевласників (поміщиків) реформи тривалий час гальмувалися, були обмеженими. Селян було наділено за викуп тільки тією землею, якою вони користувалися при панщинній системі. Її розміри для селянських родин були визначені у давнину феодалами на їх розсуд – для біологічного виживання своїх безплатних панщанників. За 1848–1910 рр. населення Буковини зросло в 1,8 раза [11, с. 270], а для більшості селянських родин, які не змогли прикупити землі, колишні земельні наділи сильно скоротилися, відчувалося аграрне перенаселення, яке не могла «поглинути» слабо розвинена промисловість. Потрібна була нова аграрна реформа з метою розширення селянського землеволодіння, приміром, за рахунок викупу у поміщиків частини землі і продажу її селянам у розстрочку, але влада на це не пішла.

Утримуючи майже половину земельної площі краю, нащадки колишніх феодалів і Православний релігійний фонд фактично на основі колишнього феодального земельного права обмежували економічні можливості розвитку більшості селянських господарств (на сучасну мову – дрібного і середнього бізнесу), виштовхуючи значну частину «зайвої» робочої сили за межі краю, на еміграцію.

$\frac{3}{4}$ великих господарств здавалися в оренду. Короткотермінова оренда здебільшого не сприяла піднесенню культури землеробства. Великі орендарі не були впевнені у продовженні наступного строку оренди, тому далеко не всі поліпшували агротехніку, виснажували землю [11, с. 128–147].

Деякі збанкрутілі поміщики продавали землю, але через брак капіталу її могла купити незначна частина селян. Чимало землі купували інші поміщики та торгово-лихварська буржуазія для вигідного перепродажу. Йдеться у книзі про зростаючу роль банківського кредиту у різних типах господарств. Загалом чимало прикладів і висновків означеної праці В. Ботушанського про аграрні перетворення тієї доби не втратили актуальності й понині.

Цілком новим є дослідження вченого про сільську кооперацію Буковини [10] як само-допомогу селянства, яка набула форми різних об'єднань, спілок: кредитно-ощадних, споживчих, збутових, виробничих, які за національною приналежністю членів цих спілок об'єднувалися у крайові союзи. Підкреслено важливе значення сільської кооперації (понад 800 спілок) як у справі деякого поліпшення матеріального становища членів спілок, так і в їх самоорганізації, згуртовані у досягненні своїх інтересів.

Про сільську кооперацію йдеться також у праці В.М. Ботушанського про визначного діяча Буковини С. Смаль-Стоцького [12], про великі організаторські і пропагандистські зусилля знаного кооператора у створенні понад півтора ста українських кредитно-ощадних спілкових кас, десятків інших спілок, а також крайового кооперативного союзу «Селянська каса».

Проблемі еміграції буковинців, передусім селян, В.М. Ботушанський почав приділяти увагу ще з 1975 р. [1, с. 136–145], а 2009 р. він у співавторстві з Г.В. Чайкою опублікував спеціальну працю [3], у якій подано широку картину цього складного, не раз драматичного суспільного явища. У ній знайшли висвітлення: причини еміграції (важке економічне становище, втеча від служби у війську), види еміграції (заробіткова сезонна континентальна, кількарічна заокеанська, переселенська в Канаду, США та ін.), райони виходу (в основному з північних повітів краю), соціальний і національний склад (переважно бідні і середньо заможні селяни, українці, а також румуни, інші), сфера зайнятості (в абсолютній більшості важка фізична праця на шахтах, підприємствах, на будівництві, транспорті), рівень оплати праці (у 5–6 раз вищий, ніж у старому краї), використання заробленого (сплата боргів, податків, купівля предметів побуту, зрідка – землі, худоби, реманенту), облаштування життя на новій батьківщині (важке освоєння територій, поступове економічне піднесення, турбота про школу, церкву), зв'язки зі старим краєм (листування, пересилання коштів, рідко відвідування), вплив еміграції в краї (зменшення безробіття, підвищення зарплати у найманих робітників, ширше використання машин, розширення політичного кругозору громадян, сміливіше обстоювання своїх прав, але – зменшення українців у національному складі населення краю, прояви денаціоналізації).

У певній мірі із сільським господарством краю пов'язана праця В.М. Ботушанського, присвячена історії Буковинської православної церк-

ви [7], що вийшла 2012 р., у якій перший розділ присвячений Буковинському православному фонду. Не маючи нічого проти самої церкви, автор вважає, що приналежність фонду чверті усієї території краю в умовах гострого селянського малоземелля і безземелля виглядала, м'яко кажучи, не по-християнськи. До того ж, далеко не всі прибутки фонду йшли на потреби церкви, освіти. Австрійський уряд тримав ці кошти у банках Відня під своїм контролем, а під час Першої світової війни безповоротно використав до 170 млн. крон цього фонду (це приблизно 28-кратна вартість резиденції буковинських митрополитів у Чернівцях) [7, с. 42].

У інших розділах цієї книги автор висвітлив церковне будівництво, участь духовенства в антиалкогольній боротьбі; проблеми міжнаціональної толерантності у духовній сфері краю. При цьому автор піддав критиці провідні кола румунського духовенства Буковини, яке прагнуло використати церкву як знаряддя румунізації українського населення краю.

Інтереси буковинського селянства палко захищав на початку ХХ ст. відомий громадський і політичний діяч краю, згодом міністр праці у 4-х урядах УНР О. Безпалко, про що йдеться у відповідній праці В.М. Ботушанського (у співавторстві) [9].

Хоч аграрна проблематика Буковини в історичних дослідженнях В.М. Ботушанського була тривалий час провідною, він, освоївши велику кількість німецькомовних та інших джерел австрійського періоду, істотно розширив тематику своїх наукових пошуків. Це дало йому можливість виступити в якійсь мірі організатором буковинознавчих досліджень. Як автор проєктів, науковий редактор, співавтор і керівник наукових колективів він забезпечив підготовку до друку таких багатосторінкових колективних монографій, як «Буковина: історичний нарис» (1998) [15, с. 3–10, 74–66, 199–222, 307–325, 340–416]; «Чернівецький університет 1875–1995. Сторінки історії» (1995) [20, с. 3–41, 52–58, 101–117, 119–123, 175–205] (у співавторстві); «Буковина в контексті європейських міжнародних відносин» (2005) [13, с. 5–8, 169–245, 263–489, 644–741]; «Чернівці: історія і сучасність» (2009) [21, с. 6–8, 79–154, 551–562, 567–570, 583]; «Вища педагогічна освіта і наука в Україні. Чернівецька область» (2011) [16, с. 12–30, 80–104, 142–144]; «Факультет історії, політології та міжнародних відносин» (2012) [18, с. 5–27; 46–66, 120–123, 432–460].

При цьому В.М. Ботушанському як співавторові довелося висвітлювати не тільки добре відомі йому аграрні відносини, але й використати, крім

навної літератури, багатий власний запас джерел, щоб у відповідних розділах монографій належно показати розвиток ремесла, домашніх промислів, промисловості, торгівлі, транспорту, банківської справи, освіти, охорони здоров'я, міжнародні відносини, воєнні дії на території краю під час Першої світової війни та ін.

У написанні цих монографій брали участь десятки науковців, що потребувало від керівника наукових колективів певних організаційних зусиль і такту, щоб шляхом дружніх розмов, пояснень, переконань, «підганянь», вмовлянь, прохань, деяких нервунвань, переживань, терпіння, витримки спрямувати їх зусилля на досягнення поставленої мети. Нині ці книги є доброю основою для проведення занять з історії краю у школах і ВНЗ, краєзнавчої роботи, зрештою, здійснення патріотичного виховання молоді, заохочення студентів-істориків до дослідницьких пошуків.

В.М. Ботушанський як співредактор, член редколегій, рецензент, співупорядник причетний до появи таких фундаментальних обласних книг-меморіалів, як 3-томна «Книга пам'яті України, Чернівецька область» про загиблих буковинців у 1941–1945 рр., 3-томна книга «Реабілітовані історією. Чернівецька область» про репресованих визначних політичних, громадських та культурних діячів Чернівецької області, «Книга скорботи», «Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932–1933, 1946–1947 років в Україні. Чернівецька область», видані, як і в інших областях України, за урядовими розпорядженнями.

Вчений опублікував окремі статті про голодомор в Україні 1932–1933 рр., власні спогади про голод 1946–1947 рр. [2, с. 6–16; 57–66; 543–546], а також статті про поширення на Буковині творів Т.Г. Шевченка [4, с. 291–294; 26–28], І.П. Котляревського [5, с. 164–174]. Виступив з полемічною статтею про небезпеку збереження у наш час в Україні символіки тоталітарної доби у збереженні назв вулиць, площ, проспектів, міст, селищ, сіл колишніх комуністичних діячів. Вважає, що ця символіка послужила додатковим фактором виступу сепаратистів у Криму і на Донбасі [8, с. 70–82].

В останній період науковець майже щорічно видає, крім статей, більшу чи меншу книжку. Зокрема, у 2014 р. до 100-річчя початку Першої світової війни опублікував збірник документів «Буковина в роки Першої світової війни» [14], у 2015 р. – «Нариси з історії становлення і розвитку системи охорони здоров'я на Буковині у кінці XVIII – на початку XX ст.» [6]. Уже 19 років він є науковим редактором збірника

наукових праць «Питання історії України» кафедри історії України ЧНУ (вийшло 17 томів), членом редколегій інших збірників, «Буковинського журналу», багатьох книг.

В.М. Ботушанський постійно виступає на багатьох наукових конференціях різних рівнів, у т.ч. за кордоном (в Австрії, Румунії, Польщі), брав участь у організації й виданні матеріалів 10-ти Буковинських історико-краєзнавчих конференцій, публікації трьох томів матеріалів V конгресу МАУ.

Всього за 48 років наукової діяльності В.М. Ботушанський опублікував близько 250 наукових праць, у т.ч. понад 20 колективних й індивідуальних монографій, окремі статті друкувалися за кордоном: в Австрії, Канаді, Латвії, Молдові, Польщі, Румунії.

Загалом його праці відзначаються конкретністю висвітлюваних подій, явищ, фактів, аргументованістю, переконливістю доказів, науковістю узагальнень і висновків, подекуди прикладним значенням і в наші дні.

У такому ж серйозному ставленні до науки він готує і молодих науковців, аспірантів і здобувачів. Всього під його керівництвом захищено одну докторську і 15 кандидатських дисертацій, десятки дипломних і магістерських робіт. Нині В.М. Ботушанський член двох спеціалізованих вчених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій зі спеціальності «Історія України» і «Всесвітня історія», виступає опонентом при їх захисті.

Як і кожен гуманітарій вищої школи, В.М. Ботушанський – активний громадський діяч. Як член товариства «Знання», Товариства охорони пам'яток історії і культури, Національної спілки журналістів України, Національної спілки краєзнавців України багато разів виступав з лекціями, бесідами в аудиторіях, по радіо (вів рубрики) і телебаченню, у пресі (надрукував до 120 газетних статей). Він нині є членом комісії зі сприяння книговиданню і членом краєзнавчої комісії при ОДА, членом міської топонімічної комісії (за його пропозиціями в Чернівцях змінено понад 50 назв вулиць тоталітарної доби), є редактором статей історичної частини Зводу пам'яток історії і культури та ін.

Науково-педагогічна і громадська робота В.М. Ботушанського відзначена орденом «За заслуги» III ступеня [17], Почесною грамотою Кабінету міністрів України, Знаком «Відмінник освіти України» МОН України, присвоєнням звання «Почесний краєзнавець України» Національною спілкою краєзнавців України, медаллю «На славу Чернівців», багатьма грамотами місцевих органів

влади, Чернівецького університету, освітніх закладів і громадських організацій, дипломами переможця обласного конкурсу «Книга року», обласною педагогічною премією імені Омеляна Поповича. В.М. Ботушанський академік Української академії історичних наук, Почесний професор

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Попри поважний вік у намірах ветерана ще нові цікаві публікації, підготовка молодих фахівців, науковців, участь у різних наукових і громадських проектах. Тож нехай щастить.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ботушанський В.М. Буковинська трудова еміграція в кінці XIX – на початку XX ст. / Василь Ботушанський // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К.: Наук. думка, 1975. – Вип. 1; Його ж. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900–1914 рр.). – К.: Наук. думка, 1975. – 176 с.; Його ж. Револуційний рух на Північній Буковині і Хотинщині // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 5; Його ж. Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX – на початку XX ст. Зб. док. і матер. Упорядники: В.М. Ботушанський, М.М. Кравець, Г.С. Цебенко та ін. – Ужгород: Карпати, 1979. – 286 с.; Його ж. Братское сотрудничество и взаимопомощь трудящихся Украинской ССР и Молдавской ССР в 60–80-е годы // Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма. – К.: Наук. думка, 1980; Його ж. Нариси з історії Північної Буковини / Редкол. Ф.Т. Шевченко (відп. редактор), В.М. Ботушанський, В.М. Курило, П.В. Михайлина, Є.С. Приходько, О.С. Романець (секретар). – К.: Наук. думка, 1980; Його ж. Під колоніальним гнітом. Північна Буковина в другій половині XIX – на початку XX ст.: Документи і матеріали / Редкол. М.І. Іванеско (голова) та ін. Упорядники: В.М. Ботушанський, М.М. Кравець, М.Д. Никирса. – Ужгород: Карпати, 1986. – 206 с.
2. Ботушанський В.М. Голодомор 1932–1933 рр. – велика трагедія українського народу / Василь Ботушанський // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.) / Редкол.: В.М. Ботушанський (відп. редактор), В.Ф. Холодницький (секретар), П.І. Яценюк. – Чернівці: Рута, 1994; Його ж. Ботушанський В.М., Чайка Г.В. Апогей антиселянської політики більшовицької влади // Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932–1933, 1946–1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008; Його ж. Свідчення Ботушанського В.М. // Там само.
3. Ботушанський В.М. Еміграція з Буковини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). / Василь Ботушанський, Галина Чайка. – Чернівці: Технодрук, 2009. – 384 с.
4. Ботушанський В.М. З історії проведення Шевченківських днів на Буковині (початок XX ст.) / Василь Ботушанський // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2004. Його ж. Пропагування імені й творів Т.Г. Шевченка на Буковині (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) / Василь Ботушанський, Олег Ботушанський // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2010. – Вип. 514–515.
5. Ботушанський В. Іван Котляревський і Буковина (середина XIX – початок XX ст.) (До 110-річчя встановлення йому пам'ятника у Полтаві) / Василь Ботушанський // Буковинський журнал. – 2014. – № 2 (92). – С. 164 – 174.
6. Ботушанський В. На зорі боротьби за здорове й тривале життя (Нариси з історії становлення і розвитку системи охорони здоров'я на Буковині в кінці XVIII – на початку XX ст.) / Василь Ботушанський, Оксана Гучко. – Чернівці: Черн. нац. ун-т, 2015. – 104 с.
7. Ботушанський В.М. Нариси з історії Православної церкви Буковини (кінець XVIII – початок XX ст.) / Василь Ботушанський. – Чернівці: Технодрук, 2012. – 166 с.
8. Ботушанський В. Небезпека збереження символів тоталітаризму в топонімії / Василь Ботушанський // Буковинський журнал. – 2015. – № 2 (96).
9. Ботушанський В. Осип Безпалко – видатний український громадський і політичний діяч / Василь Ботушанський, Петро Брицький, Галина Чайка, Євгенія Юрійчук. – Чернівці, 2013. – 88 с.
10. Ботушанський В. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. / Василь Ботушанський, Олег Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 260 с.
11. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.) / Василь Ботушанський. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.
12. Ботушанський В.М. Степан Смаль-Стоцький – видатний діяч Буковини (Штрихи до портрета) / Василь Ботушанський. – Чернівці: Технодрук, 2010. – 68 с.

13. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини ХХ ст.) [Кол. монографія] В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – 744 с.
14. Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / Упорядкування, передмова, коментарі, переклад з німецької та російської мов В.М. Ботушанського. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 356 с.
15. Буковина: історичний нарис / Редкол.: С.С. Костишин (голова), В.М. Ботушанський (відп. редактор), О.В. Добржанський, Ю.І. Макар та ін. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
16. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Чернівецька область / Ред. рада: В.Г. Кремень, В.П. Андрущенко, Г.О. Нестеренко. Ред. кол.: С.В. Мельничук, Т.В. Марусик, В.М. Ботушанський, М.Г. Іванчук. За заг. ред. С.В. Мельничука. Відп. ред. В.М. Ботушанський. – К.: Знання України, 2011. – 279 с.
17. Указ Президента України від 20 листопада 2007 р. № 1123–2007 // Урядовий кур'єр. 2007. – 5 грудня [Про нагородження В. Ботушанського орденом «За заслуги» III ступеня].
18. Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: редкол: Ботушанський В.М., Добржанський О.В. та ін. – Чернівці: Наші книги, 2012. – 600 с.
19. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників (Ред. кол.: С.В. Мельничук (голова), Т.В. Марусик, О.Г. Ушенко, О.В. Ангельський, В.М. Ботушанський та ін. – К.: Світ успіху, 2005. – С. 14–35, 92–104.
20. Чернівецький університет. 1875 – 1995. Сторінки історії / Ред. рада: С.С. Костишин (голова), О.Е. Панчук (заст. голови), В.М. Ботушанський (відп. ред.) та ін. – Чернівці: Рута, 1995. – 205 с.
21. Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто) [Кол. монографія] / В.М. Ботушанський, С.В. Біленкова, О.В. Добржанський та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 586 с.

© *Александр Добржанский*
(Черновцы)

© *Анатолий Коцур*
(Киев)

ЖИЗНЕННЫЙ И ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ ЮБИЛЯРА

В биографическом очерке идет речь об одном из ветеранов украинской исторической науки Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, докторе исторических наук, профессоре Василии Мефодиевиче Ботушанском, которому недавно исполнилось 80 лет. Подана краткая информация о его жизненном и творческом пути как ученого, о его многогранной научно-педагогической и общественной деятельности.

Ключевые слова: Ботушанский, учеба, ученый, профессор, исследования, диссертация, монография, научная статья, исследования, университет, автор, соавтор, редактор, книги, публикации.

© *Oleksandr Dobrzhanskyi*
(Chernivtsi)

© *Anatoliy Kotsur*
(Kyiv)

PROFESSOR VASYLBOTUSHANSKYI'S LIFE AND CREATIVE PATH

This biographical essay illustrates the life and career of Profesor Vasyl Botushanskyi, Doctor of Science in History, one of the veterans of historical science at Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University who turned 80 late December 2015.

The authors made an attempt to characterize and assess the most important works of the scientist and professor (he published about 250 works) dedicated to agricultural history, social, political and cultural life. They showed scientific nature and topicality of the works until now, the opportunity to use them in the educational process both at secondary and high school.

Key words: Botushanskyi, educational process, research, scientists, university, professor, thesis, monograph, article, author, editor, publication.

До редакції надійшла 31.12.2015.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- історіографію питання, аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття; формулювання мети статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті: УДК (у верхньому лівому кутку, жирним шрифтом, без курсиву); *ім'я та прізвище* (з правого боку, жирним шрифтом, курсивом), під ним у дужках місто, напр.: (*Київ*); назва статті великими літерами, 14 кеглем, жирним шрифтом, по центру; анотація українською мовою (**1500–1600 знаків з пробілами**) – 14 кеглем, курсивом (не жирним); анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки; ключові слова українською мовою (6–8 слів) – 14 кеглем, курсивом (не жирним).

3. Вимоги для оформлення тексту: поля: ліве 30 мм, верхнє і нижнє – 20 мм; праве – 10 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунок і таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: « », тире: – , апостроф: '. Найпоширеніші скорочення подавати: (після дат) роки – рр., рік – р., століття – ст.; ініціали перед прізвищем – І.В. Козак; цитати – в перекладі українською мовою.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел і літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел і літературу одночасно по-

даються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела: [15, арк. 258, 231 зв].

5. Джерела та література – подаються після основного тексту в кінці статті в алфавітному порядку, згідно до вимог (Бюлетень ВАК України № 3, 2008; Бюлетень ВАК України № 11, 2011). Не припустимо подавати декілька джерел під одним пунктом у списку літератури.

6. Ім'я та прізвище (з правого боку), під ним у дужках *місто, назва статті великими літерами* (по центру), *анотація (1500–1600 знаків з пробілами), ключові слова російською мовою; анотація та ключові слова повинні бути ідентичними україномовному варіанту.*

7. Ім'я та прізвище (з правого боку), під ним у дужках *місто, назва статті великими літерами* (по центру), *анотація (3000–3500 знаків з пробілами), ключові слова англійською мовою.*

Обов'язкова вимога – якість, високий рівень перекладу англійською мовою.

8. Стаття подається українською мовою, у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

9. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається в оригіналі, або в сканованому вигляді електронною поштою.

10. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на наукове редагування, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

11. Окремим файлом подаються відомості про автора – науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи/навчання (українською і англійською мовами), поштова адреса з індексом, телефон та e-mail.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абаровський Іван – завідувач Недригайлівського краєзнавчого музею ДКЗ «Посулля», член Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії Петра Коцура, лауреат Почесної відзнаки Всеукраїнського благодійного фонду ім. П. Калнишевського.

Білоцерківська Алла – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Висовень Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Горбань Тетяна – доктор політичних наук, професор кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Грицик Лариса – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Демуз Інна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства, Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Добржанський Олександр – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Дармороз Тетяна – здобувач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Іващенко Олександр – завідувач музею П. Калнишевського (Пустовійтівка, Сумської обл.).

Кір'янова Олена – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри видавничої справи та редагування Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ».

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віта – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кравчук Марія – студентка 2-го курсу магістратури Київського національного університету імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства.

Красіонова Оксана – магістрантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ластовський Валерій – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

Нагайко Катерина – аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Отрошко Любо – науковий співробітник відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства.

Пономарьов Олександр – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу Давніх Актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Попова Оксана – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Прудивус Сергій – студент 2 курсу ОКР «Магістр» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Соколова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Фігурний Юрій – кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства.

Черевко Івеліна – магістрантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Черниш Марина – магістрантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шкабко Сергій – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шугальова Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

THE INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abarovsky Ivan – the Head of Nedryhayliv museum of local lore DIKZ «Posullya», Member of the National Union of ethnographers of Ukraine, Petro Kotsur award winner, winner Honourable Insignia of P. Kalnyshevsky All-Ukrainian Charitable Foundation.

Bilotserkivska Alla – Ph.D., senior researcher, Institute of History of Agricultural Science, Education and Technology National Science Agricultural Library NAAN.

Vysoven Oksana – Candidate of History assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnitsky Hryhriy Skovoroda State Pedagogical University».

Gorban Tetyana – Doctor of political Science, professor of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Grytsyk Larysa – Graduate student of the Department of the Ukrainian History and Ethnic Policy of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Demuz Inna – Doctor of History, the Head of Documentation Department, State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnitsky State Pedagogical University after Grigory Skovoroda».

Dobrzhanskyi Oleksandr – Doctor of History, Professor, Dean of the Faculty of History, Political Science and International Relations of Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi.

Darmoroz Tatiana – Researcher of National Science Agricultural Library NAAS.

Ivaschenko Aleksandr – the Head of P. Kalnyshevsky Museum (Pustoviytivka, Sumy region).

Kiryanova Olena – Candidate of History, senior teacher of department of publishing business and editing, Publisher-polydiene to the institute of NTUU «KPI».

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, full professor, the Head of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kotsur Vita – Candidate of Historical Sciences, lecturer of the department of history and culture of Ukraine in SHEI «Pereyaslav-Khmelnitsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

Kotsur Halyna – Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the department of History fore humanitarians faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Kravchuk Maria – 2nd year of Magistracy; student of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of History, Department of Ethnology and Local History.

Krasionova Oksana – Master student of History at Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Lastovskyi Valeriy – Doctor of Historical Sciences, professor, professor of International Relations Chair, Kyiv National University of Culture and Arts.

Nahaiko Katerina – the graduate student of the Department of the history and culture of Ukraine SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University after named of Hryhorii Skovoroda».

Otroshko Liubov – research associate of Ukrainian Ethnology Department of Research Institute of Ukrainian Studies

Ponomariov Olexandr – Leading Researcher Department of Ancient Documents, Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv. Ph.D. in History.

Popova Oksana – PhD (Philosophy), senior lecturer of social and humanities of National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Prudyvus Sergey – Student of 2nd year education qualification «Master» historical faculty of the Kyiv National Taras Shevchenko University.

Sokolova Nataliia – PhD (History), assistant professor of social and humanities of National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Fihurnyi Yuriy – candidate of Science in History, Head of Ukrainian Ethnology Department of Research Institute of Ukrainian Studies.

Cherevko Ivelina – Master student of History at Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Chernysh Maryna – Master student of History at Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Shkabko Sergiy – postgraduate of the Department of Contemporary History, the historical faculty of Taras Shevchenko National university of Kyiv.

Shugalyova Inna – PhD, assistant professor of history Ukrainian department of Zaporozhian national university.

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

*Спеціальний випуск 34
присвячений 325-річчю з дня народження останнього
кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського*

Фото на обкладинці: Січова ікона «Покров Богородиці» із зображенням останнього кошового отамана Петра Калнишевського та запорозької старшини. Копія 1836 р. з оригінальної січової ікони, про що свідчить напис на звороті: «Копія старовинної ікони, що знаходилася в Запорозькій Січі, а тепер в цілості перебуває у с. Покровському, що колись було Січчю». Розмір 50x34. Дерево, олія. З фондів Одеського історико-краєзнавчого музею.

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

**Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.
Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.**

Адреса редакційної колегії:
м. Київ
проспект Академіка Глушкова, 2
корпус мех.-мат. ф-ту, кім. 507

Підписано до друку 29.04.2016. Формат 60x84 ¹/₈.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 19,18. Обл.-вид. арк. 20,93
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46